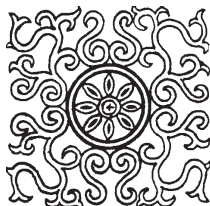

Российской Федерация үөрэхтээһингэ уонна наукаҕа министерствота
М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр института

Кирилл Никифоров-Лөкөчөөн

ХАБЫЛЛА БЭРТЭН

Олонхо

Дьокуускай 2012

УДК 398.22(=512.157)+821.512.157-343.4Никифоров
ББК 82.3(2Рос=Як)+84(2Рос=Як)
Н62

*М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр институтун Учуонай сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэпитэ*

Редколлегия:

*В.Н. Иванов (бас редактор), Е.И. Михайлова,
В.В. Илларионов, В.В. Обоюкова, С.Д. Львова,
Т.К. Никифорова, Р.Н. Анисимов (эппиэттиир секретарь)*

Олонхоһут *К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн* сурукка бэйэтин түһэриитэ (1982 с.)

Бэчээккэ бэлэмнээтэ, комментарийы суруйда
Р.Н. Анисимов

Кирии ыстатыйалары суруйдулар:
Р.Н. Анисимов, Е.А. Архипова, К.Д. Уткин, Ю.И. Шейкин

Олонхону бэчээккэ бэлэмнээһингэ үлэлэстилэр:
*Г.А. Егорова (библиографияны бэлэмнээтэ),
М.С. Ченохова, И.В. Ченохов (көмпүүтэргэ киллэрдилэр,
матырыйаалы хомуйарга көмөлөстүлэр)*

Рецензэнэр:
*Н.Н. Тобуроков, филол.н.д., профессор;
А.А. Дмитриева, филол.н.к., ГЧуоААХНПИ а.н.ү.*

Никифоров, Кирилл Никонович

Хабытта Бэргэн : олонхо / К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн; [редкол.: бас ред. проф. В.Н. Иванов уо.д.а.]; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги фед. ун-т, Олонхо научнай-чинчийэр ин-та. — Дьокуускай : ХИФУ Издательскаяй дьиэтэ, 2012. — 388 с.

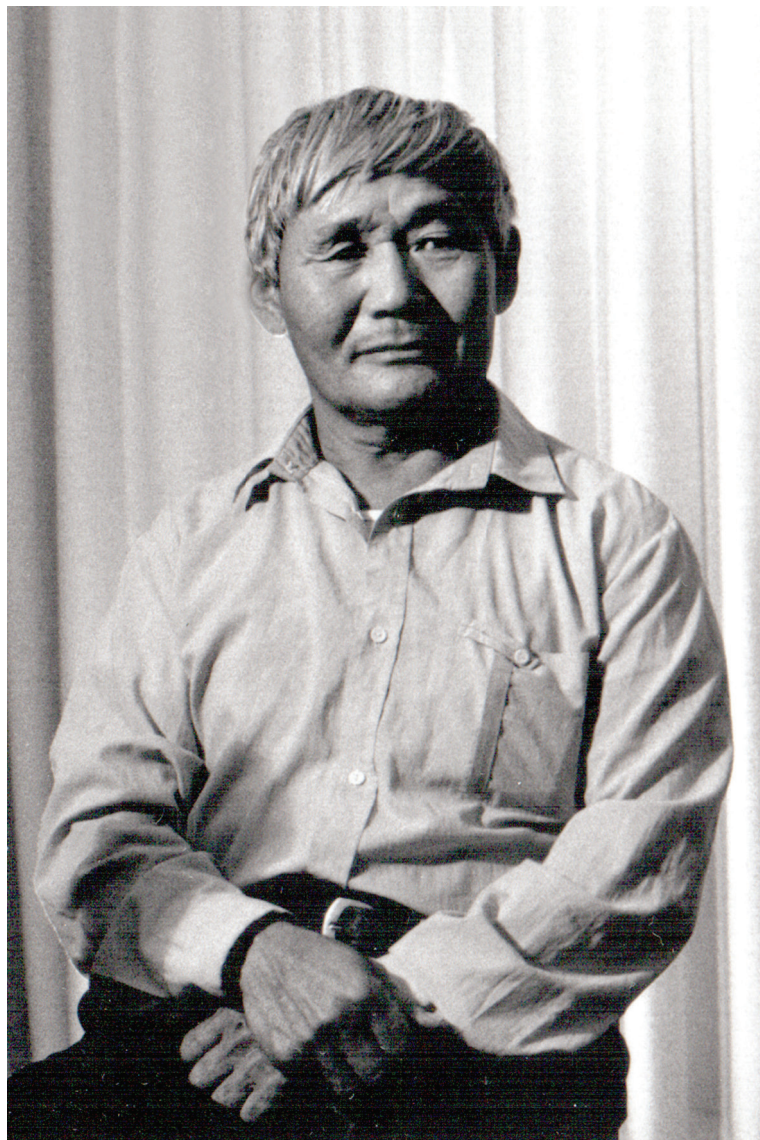
ISBN 978-5-7513-1655-6

К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн — аныгы кэм биллиилээх олонхоһута. Дьон-сэргэ биһирэбилин ылбыт олонхотун элбэх тас дойдуларга сылдьан толорбута, саха олонхото киэн эйгэбэ тарҕанарыгар төһүү күүс буолбута. Бу олонхо биһир сүрүн уратытынан тылын-өһүн баайа, уустаан-ураннаан олонхо алыптаах эйгэтигэр угуйуута буолар.

Кинигэ олонхону кэрэхсээччилэргэ, научнай үлэһиттэргэ, студеннарга аналлаах.

ISBN 978-5-7513-1655-6

© Никифоров К.Н., 2012
© СВФУ им. М.К. Аммосова, 2012

Олонхоһут К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн уонна кини «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхото

Сир эргимтэтин уһук хоту өттүгэр, тыйыс тымныы тыннаах Саха сиригэр хас да үйэлэр, тыһыынчанан сыл тухары бокуйар сүһүөхтээх боронг ураанхай саха норуота бүгүнгү күнгү ууһаантэнийэн олорор. Кини бу дойдуну булуобуттан ылата, хабыс эрээри ханнааһар да кэрэ айылбатын тыһыгар, тэтимигэр киирсэн, ол үйэлэр охсуһуулаах уорбаларыттан баччаанга дылы харыстаан-араначчылаан ажалбыт сүдү баайа, омугу омук дэтэрэ – кини сүмэниннээх тыла-өһө, сөнг сүөгэйэ-сөлөгөйө – Олонхото буолар.

Тыла суох – омук суох. Кини ырата, толкуйа, олобу ылыныыта – барыта төрөөбүт тылынан бэриллэр. Саха олонхото – бу кини үйэлэр тухары муспут өйүн-санаатын куоһайар чыпчаала. Олонхо хас биирдии кинини кэрэбэ сирдиир, сырдыкка дьулуһуутун кынаттыыр айылгылаах.

Омук дьонунан-сэргэтинэн баай. Дьоно-сэргэтэ – талаанынан. Олонхоһут, ойуун, уус, күүстээх, быһый кини – кинилэр бары норуот киэн туттар, үйэлэр тухары уостан түспэт сэһэн-кэпсэл онгостор, айылбаттан айдарыылаах, сиртэн ситимнээх ураты дьоно.

Хомоһой хоһоону хоннорбут, ылбаһай ырыанан ымыыламмат, уһуну-киэнги анаарбыт, дэгиттэр талааннаах олонхоһут саха ыалын маанылаах ыалдыта. Былыргы саха олоһор улуу олонхоһуту истээри ыраахтан-чугастан ыңырсан, дьон-сэргэ мустар, дьол-соргу тосхойор түгэнэ үүнэр.

Архыып, сурук-бичик туоһулуурунан, Саха сиригэр XVII-XXI үйэлэргэ барыта 700-тан таһа олонхоһут баара биллэр. Ол курдук, Тааттаһа – И. Охлопков-Чочойбох, И.В. Винокуров-Табахырап, Уус-Алданга – Д.М. Говоров, Н.П. Бурнашев-Боодоһос, Аммаһа – Т.В. Захаров-Чээбий, Е.Е. Иванова, Мэнгэ-Хангаласка – И.И. Бурнашев-Тон Суорун, Н.А. Абрамов-Кынат, Бүлүүгэ – В.О. Каратаев, Н.И. Седалищев-Мөчөкө, Ньурбаһа – И.П. Догоюков-Доһойук Уола, И.М. Харитонов-Саахардаах Дьуона, Сунтаарга – Я.В. Васильев-Таһа уола Ырдьан Дьаакып, М.З. Мартынов уо.д.а. аатыран-сураһыран олон ааспыттара.

Билингги балысхан сайдыылаах, түргэн тэтимнээх үйэбэ техногеннай цивилизация аарыгыран сайдан турар кэмигэр үп-харчы,

баай-дуол хаарды хааман дьон өйүн-санаатын муунту гынар, кичэллээхтик кистэнэн кэлбит билиибитин сиик буолан симэлитэр кутталланар. Маннык кэмнэ киһи кыра ычаланар, бодотун сүтэрэр, күннээби күлүккэ кубулуйар. Ол да иһин Аан дойдутаабы ЮНЕСКО тэрилтэтэ саха олонхотун бүтүүн киһи-аймах духовнай баайынан билиммитэ саха норуотугар киэн эйгэбэ бэйэтин туспа суолун тэлэригэр, ураты миэстэтин булунар кыахтанарыгар күүс-көмө, тирэх буолар. Инникитин даҕаны атын өлөн-сүтэн симэлийэр уһугар тийбит, хараабыт омука Олонхо модун күүһүнэн, күүстээх өйүнэн-санаатынан көмө-тирэх да буолар түгээннэрэ баар буолуо диэн саарбахтаныллыбат.

Олонхо кыаба үрдүк. Санаата далааһыннаах. Олонхо – олох философията – сырдык харана күүстэр үйэлээх күрэстэһиилэрэ, ыччаты-киһини сирдээх буоларга иитии, айылҕаны кытта биир ситимнээхтик олоруу, киһиэхэ үйэлээх таптала-эрэли саҕыы, бэйэ-бэйэни ытыктыырга үөрэтии, киһи ис туругун сайыннарыы. Бу барыта арылхайдык, иччилээхтик олонхо тылын-өһүн устата сыыйыллан-сындааһыннанан саһа сытар.

XXI үйэ олонхото сайдар кэнгир кэскиллээх, туругулар дьыл-балаах. Сөптөөх кэмнэ ылыныллыбыт Саха Республикатын правительствотун олонхону үйэтитиигэ, тарбатыыга бырагырааммата кэлин түмүгэ кестүө диэн эрэниллэр.

Бүлүү уонна Үөһээ Бүлүү улуустарыгар атын да түөлбэлэртэн уратыта суох олонхо сайдыбыт, утумнаабыт сирдэринэн биллэллэр. Ол курдук, Хотугулуу-Илинги федеральной университет Научнай-чинчийэр Олонхо института онорбут информационнай базатыгар, Бүлүү улуухугар – 56, Үөһээ Бүлүү улуухугар – 54 олонхохот дааннай-дара киирэ сылдыар. Бүлүү улуухуттан – С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар, С.И. Менкяров-Мэнкэр Сэмэн, С.И. Еремеев-Дэдэгэс, Н.И. Седалищев-Мөчөкө, А.Д. Ксенофонов-Аманааскы, Семенов Федот-Ырыа Сөдүөт, Алексеев Борис, Т.П. Гоголев, А.С. Васильев, В.О. Каратаев – Үөһээ Бүлүү улуухуттан – Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ, Ф.Н. Суханов-Баабынаан, С.М. Борисов-Ытааныкап, Т.И. Филиппов-Саныйах, М.П. Егоров-Адыак, Н.С. Александров-Ынта Микиитэ, Д.В. Петров-Тыллыырап, В.Д. Тарагаев-Иэчэнэ Баһылай, С.Е. Жирков-Ньохчобор Суркуоп, В.Г. Степанов-Суор Баһылай, Н.К. Шамаев, Л.С. Афанасьева уо.д.а.

ЯНЦ архыыбыгар 8 олонхо тиэкиһэ Бүлүү улуухуттан – «Эр-бэхтэй Бэргэн» Алексеев Борис-олонхохут Барыыс, «Улуу буойуттар уон алта ини биилэр» Сидоров Егор, «Уолан Эрилик Бухатыыр» Л.Н. Игнатъев, «Сүүлүлдүн Боотур» С.Н. Каратаев, «Адык Боотур Бухатыыр» А.С. Васильев, «Төбөт Мэник Бухатыыр» Еремеев Степан, 3 олонхо тиэкиһэ Үөһээ Бүлүү улуухуттан – «Көр Буурай» Н.С. Александров-Ынта Микиитэ, «Тумэн Туурэй Бухатыыр» Ф.Н. Тимофеева-Биэчэрэ, «Хардааччы Бэргэн» А.Т. Титарев олонхолоро суруллан харалла сыталлар [Ф. 5, оп. 7, ед.хр. 42-152].

1971 с. В.В. Илларионов Бүлүү уонна Үөһээ Бүлүү улуустарыгар 22 олонхохут олорон ааспытын уонна оччолорго 12 олонхохут бииртэн үскэ, 7 олонхохут түөртөн уонна, 3 олонхохут уон бииртэн сүүрбэбэ дылы олонхолоохторун «Искусство якутских олонхо-сутов» диэн үлэтигэр ыйбыта [Илларионов, 1982, 33].

Бүлүү умнаһын олонхохуттарын наардаан ырыппыт А.А. Дмитриева Бүлүү улуухугар – 48, онтон Үөһээ Бүлүү улуухугар 21 олонхохут олорон ааспытын кандидатскай диссертациятыгар сырдаппыта уонна Үөһээ Бүлүү улуухун олонхохуттарын туһунан маньык диэн бэлиэтээһини онорбута: «В Верхневиллоуском районе проживало немного сказителей. Это можно объяснить тем, что этот район – самый малонаселенный в Виллоуском регионе. Нужно отметить, что самыми известными олонхосутами Верхневиллоуского района были Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ, Н.С. Александров-Ынта Никиитэ, А.Т. Титаров, Ф.И.Суханов, И.Г. Иванов, Д.В. Кысылбаев. В последнее время эпическим творчеством занимаются Н.К. Шамаев, К.Н. Никифоров и Л.С. Афанасьева» [Кузьмина, 2008, 26].

Научнай-чинчийэр Олонхо института 2011 сыл ахсынньы ыйыгар Үөһээ Бүлүү улуухугар ыыппыт фольклорнай экспедициятын түмүгүнэн онһуллубут отчуотугар, бу эрдэ ыйыллыбыт олонхохуттар испиһэктэригэр эбии 36 олонхохут аатын киллэрдэ. Ону ахтан аһар тобоостоох: Тимофеев П.-Бөтүрүүскэ, Тимофеев В.-Лэбэкэй, Аммаланов Д.-Ньамаах (Ороһу), Прокопьев Е.-Мултуук Дьөгүөр, Чуручанов С., Иванов И.Г., Кэлэбэй Киргизэлэй (Быракаан), Васильев В.-Чомпуу, Васильев С., Павлов Д.-Миитэкэ, Федоров Е.-Хадаар, Николаев Е.-Дэгиритэр, Николаев В.Т., Николаев Т.-Алакаан күтүөтэ (Дүллүкү), Жендринскэй Д.Е.-Саанһа, Петров Д.В.-Тыллырап (Балаһаннаах), Тарагаев В.Д.-Иэчэнээ Баһылай, Федоров Д. (Кэнттик), Жирков С.Е.-Ньохчоһор Суркуоп, Марков Н.И., Чөкөйө, Чыычаах, Хабах Киргизэлэй, Самойлов О.

(Хоро), Абрамов И.Н. (Туобуйа), Махсык офонньор, Семенов Н.-Буорту Боруоран (Сургулуук) уонна Н.П. Корякин-Уран Ньюкулай бэлиэтээбит олонхоһуттара: Николаев С.-Одьоох, Харахов В.-Бадараанкы, Ксенофонов С., Иванов П., Семенов М.Д., Григорьев П.Ф., Хольдеков Т.Н., Гаврильев С.-Ардыабыл [ОНЧИ архыыба, ф. 1, оп. 3,].

Үөһээ Бүлүү оройуонун архыыбыгар 1946 сыллаах манньк бэлиэтээһин көһүннэ: «В отчете о работе исполнительного комитета Верхневилуйского районного Совета депутатов трудящихся»: «Культпросвет учреждениями по району ведется учет творчества народов и зарегистрированы 16 олонхосутов, 18 рассказчиков и сказителей. Рукописно собрано и отослано в Дом народного творчества (г. Якутск) 19 текстов». Бу рукопистары көрдүүр Олонхо институтун инники сорууга буолар.

XIX үйэ бүтүүтүн – XX үйэтээҕи Бүлүү уонна Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын олонхолорун наука эйгэтин үлэһиттэрэ сурукка киллэрэн үйэтиһпит хронологияларын манньк сирдэтиэххэ сөп:

1920 сылларга учуонай Г.В. Ксенофонов Бүлүү улуһун Лөкөчөөн нэһилиэгиттэн төрүттээх олонхоһут А.Д. Ксенофонов-Аманаскы Өлөксөй олонхотун үс түүннээх күн сурукка түһэрбитэ биллэр. Билигин ол рукопись ханна баара биллибэт. Ааспыт үйэ 20-сылларыгар буолбут репрессия буолуһаныгар сүһүт буолуон сөп. Ол эрэн Илбэнгэ нэһилиэгэр үлэлээбит ветврач И.С. Гаврильев ханнык эрэ учуонай архыыбыгар бу олонхону аахпытын туһунан ахтан ааспыттаах.

1925 сыллаахха Үөһээ Бүлүү Дүллүкү нэһилиэгиттэн төрүттээх олонхоһут Н.С. Александров-Ынта Никиитэ «Көр Буурай» олонхотун Г. Торопов 60 страница кээмэйдээх сурукка түһэрбитэ. Бу олонхону 1941 сыллаахха математика учуутала И.Н.Григорьев толору 242 лискэ устубута. И.Н. Григорьев физико-математическай наука кандидата, Бауман аатынан МГТУ уонна Москватаабы инженернэй-физическэй институтка преподавателинэн, кафедра сэбиэдиссэинэн үлэлээбитэ. «Көр Буурай» олонхону наука тиһигэр киллэрэн И.В. Пухов, Н.В. Емельянов, В.В. Илларионов ырыһпыттара, үлэлэригэр туһаммыттара.

1936 с. «Кыһыл ыллык» сурунаалга латынскэй алпабытынан Үөһээ Бүлүү Ороһу нэһилиэгиттэн төрүттээх Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ «Аллы-Дуллу» олонхотун быһа тардытын В.Г. Чиряев бэчээттэһитэ.

1938-1939 сс. фольклористар А.А. Саввин уонна С.И. Боло Бүлүү улуухугар – Каратаев С.Н.-Дыгыйар «Тонг Саар бухатыыр», Еремеев С.-Дэдэгэс «Төбөт Мэник Бухатыыр», Алексеев Б. «Эрбэхтэй Бэргэн», Үөһээ Бүлүү улуухугар – Тимофеев Ф.Н.-Бизчэрэ «Түмэн Түүрэй Бухатыыр», Семенов Г.С. «Уол Туйгун Бухатыыр» олонхолорун суруйан ылбыттара.

1940 с. поэт П.Я. Тулааһынап аатырбыт олонхоһут С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар «Сүүлэлдьин Боотур» 10358 строкаалаах олонхотун сурукка түһэрбитэ. Бу олонхо кинигэ буолан 2011 с. табыста. Бэчээккэ бэлэмнээн таһаардылар профессор В.В. Илларионов уонна доцент Т.В. Илларионова.

1965 с. Бүлүү улуухун олонхоһутун Крыжановская Т.В. «Обуруо дьабыл аттаах Обуйуктаан Куо» олонхотун быһа тардыытын фольклорист П.Е. Ефремов суруйан ылбыта.

1975 сыллаах фольклорнай экспедиция кыттыылаахтара В.П. Еремеев уонна В.В. Илларионов Бүлүү улуухун XX-с үйэ биир биллэркөстөр олонхоһутун В.О. Каратаев «Модун Эр Соботох» олонхотун магнитофоннай лиэнтэбэ бастакынан устубуттара. Кэлин 1982 с. бу олонхо «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» диэн академической серияба киирэринэн сибээстээн, учуонай В.В. Илларионов олонхо толоруутугар анал усулуобуйа тэрийэн хаттаан устубута. Маны таһынан, Василий Каратаев «Эрбэхтэй Бэргэн Бухатыыр» олонхотун В.П. Еремеев 1975 с. уонна 1985 с. П.Н. Дмитриев «Обо Тулаайах Бухатыыр», 1989 с. «Эрбэхтэй Бэргэн» олонхолорун устубуттара. 1990 с. В.В. Илларионов олонхоһут Василий Каратаев бэйэтэ сурукка түһэрбит икки олонхотун архыыпка туттарбыта – «Уолуйа Боотур» уонна «Дьырибинэ Боотур».

1984 с. Бүлүү оройуонун биир бастын олонхоһутун А.С. Васильев-Хоохура «Адык Боотур» олонхотун В.В. Илларионов магнитофонна устубута уонна 2000 с. олонхоһут олобун уонна айар үлэтин туһунан кинигэ таһааттарбыта. Онтон олонхоһут «Модун Эр Соботох» алта чаастаах олонхотун ГЧИ научнай үлэһитэ П.Н. Дмитриев уһулбута.

1987 с. фольклорист П.Н. Дмитриев Үөһээ Бүлүү биир биллэр олонхоһута Титаров А.Т. «Хардааччы Бэргэн» олонхотун устубута.

2006 с. фолькору хомуйааччы С.Т. Иванова Бүлүү түөлбэтигэр олорон ааспыт олонхоһуттар тустарынан Н.Л. Игнатьев-Билгэ хомуйбут матырыйаалларын уонна араас ахтыыларын түмэн, «Бүлүү олонхоһуттара» диэн ааттаан хомуурунньук таһааттарбыта уонна

Илбэнгэ нэһилиэгин ытык кырдыаһаһын, олонхоһут М.Г. Иванов-Табаныт «Эрили Бэргэн» олонхотун устан үйэтиттэ.

2007 с. Гуманитарнай чинчийи институтун научнай сотруднига Н.А. Дьяконова Үөһээ Бүлүү сэлиэнньэтигэр К.Н. Никифоров «Хабытта Бэргэн» олонхотун толоруутун видеокамеранан устубута.

Билинги кэмнэ Арассыһа киэн киэлитигэр эпоһы тыһынаах толоруу Саха сиригэр биир бастакынан баара сүрдээх кэрэхсэбиллээх. Биир оннук сүдү киһинэн олонхоһут, норуот ырыаһыта, маастара, алгысчыт Кирилл Никонович Никифоров-Лөкөчөөн буолара туоһулуур.

Кирилл Никонович 1938 сыллаахха Бүлүү улуунун Лөкөчөөн нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Манна кини төрөөбүт тыһын-симэһинин ийэтин үтүтүтэн, Эбэтин уутуттан ингэриммитэ. Кыра эрдэбинэ тулаайах хаалбытыгар, ииппит эбэтэ олонхоһут Оппуруоһа, аймах убайдара: Дьяаны оройуонугар олохсуйбут олонхоһут Петр Кириллович Иванов, Илбэнгэ нэһилиэгин ытык кырдыаһаһа олонхоһут, оһуокайдыт Марк Гаврильевич Иванов-Табаныт, сиэн уоллара Олонхо театрын эдэр олонхоһута Федор Петров олонхонон утумнаахтык дьарыктаммыттара уонна дьарыктаналлара кинилэр аймах дьон дэгиттэр талааннаах, айылбаттан айдарыылаах буолалларын кэрэһэлиир.

Иккис дойдута буолбут, сиппит-хоппут буутун этэ мунгутаабыт сирэ-түөлбэтэ Үөһээ Бүлүү буолар. Манна кини алаһа дьыэ уруу-тарыы тэринэн, буруо унаарытан, айар үлэ абылангар букатыннаахтык ыллалар. Айар-тутар хаана оонньоон 1982 сыллаахха «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхотун сурукка түһэрэр. Олонхоһут олонхотун бэйэтэ сурукка түһэриитэ уонна олонхотун толоруута баар суол. Холобур ылан көрдөххө, аатырбыт Амма олонхоһута Устин Нохсоороп «Дыырай Бэргэн» олонхотун сурукка бэйэтэ түһэрбитэ уонна толороро. Наука олонхону аныгы хараһынан көрөн санга таһымна чинчийиигэ үрдүк үөрэхтээх суруйааччылар П.А. Ойуунускай, Күннүк Урастыырап, Сергей Борогонская уо.д.а. олонхону суруйуулара уонна үөрэбэ суох айылбаттан айдарыылаах киһи этиттэн-хааныттан, өйүттэн-санаатыттан таһааран сурукка бэйэтэ түһэриитэ уонна онтун хас да чаас устата толоруута тус-туска сыһыан.

Кирилл Никонович олонхоһут быһыытынан билинги кэмнэ республикаҕа эрэ буолбакка араас тас дойдуларга киэнник сурабыр-быт, аатырбыт киһи. Кини «Хабытта Бэргэн» олонхотун персонажтарынан онорбут мас онгоһуктарын сүгэ сылдьан, дойдубут киин куораттарыгар, тас дойдуларга олонхотун, тойугун сүүрбэччэ сыл устата толорон саха олонхото киэнг эйгэбэ тарҕанарыгар сүнгэн көмөнү онордо. Кирилл Никонович айылҕаттан сэмэй көнө майгылаах буолан, саха киһитин сиэринэн бэйэтин туһунан кэпсиирин, арбанарын туттунар, дэлэбэ кинини билбэт дьон «үрдүк» үөрэхтээх олонхоһут диэн этиэхтэрэ дуо¹.

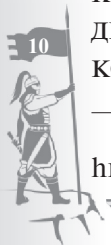
Кирилл Никонович репертуарыгар үс олонхо киирэр: 1982 сыллаахха сурукка түһэрбит бастакы олонхото «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн» уонна бу олонхоттон кээмэйдэринэн улахан «Айдааннаах айаннаах, ала буурай аттаах Мохсоһоллой Боотур», «Күүдээннээх кутуруктаах күдэн кугас аттаах Күн Эрбийэ Бухатыыр».

2011 сыл ахсынньы ыйыгар Научнай-чинчийэр Олонхо институтун Научнай архыбыгар «Хабытта Бэргэн» олонхо рукопиһын К.Н. Никифоров бэйэтэ туттарда. Олонхо 11 872 строкалаах, ортоттон улахан кээмэйдээх 1 үйэлээх олонхо буолар.

Н.В. Емельянов саха олонхотун наардааһынын көрдөххө, «Хабытта Бэргэн» олонхо сюжетнай-композиционнай тутулунан айыы аймаҕын араначчылааччыларга, күн улууһун көмүскээччилэргэ киллэриэххэ сөп. Айыы бухатыыра Хабытта Бэргэн Моруот Боотур уонна Кыыс Кылаарытта кырдыа сааһыран баран оһоломмут уоллара, игирэ оһолортон биирдэстэрэ. Кырдыа сааһыран баран оһолонуу матыыба саха олонхотугар эрэ буолбакка түүр-монгол эпостарыгар эмиэ тарҕаммыт. Холобур, киргизтэр «Манас», алтайдар «Маадай Кара» эпостарыгар көстөр.

Хабытта Бэргэн – олонхо сүрүн геройа. Олонхо сюжета кини тула сайдар. Хабытта Бэргэн үгүс айыы бухатыырын курдук ингирдээх бэрдэ, күүстээх дуолана, орто дойду суон дурдата, халын хаххата, атаҕастаммытары-баттамыттары араначчылыыр, көмүскүүр үтүө санаалаах. Хабытта Бэргэн орто дойду бухатыыра бары өтгүнэн кэрэмэс, киһи киэнэ киилэ, саха киэнэ саарына буолан олонхоһо дьэнкэтик көстөр. Ону бухатыыр тас дьүһүнүн ойуулааһыныттан да көрүүххэ сөп –

¹ К.Н. Никифоров олобун туһунан сиһилии суруллубут ыстатыйаны кинигэ сыһарыытыгар аах.

2435 *Хастаммытынан тиит курдук
Халын суон харылаах,
Сууламмытынан тиит курдук
Суон болгуо сотолоох,...
Үс былас өрөйөр өттүктээх,
Бизс былас биэкэйэр бииллээх,
Абыс былас дарабар сарыннаах,...
Куртуйах көтөр кутуругун түүтүн курдук
Куударалаах баттахтаах,
Хара саһыл тириитин
Хардарыта тунпут курдук
Халын хойуу хаастаах,
Хатааһын чолбонун курдук
Хадаардынгы сирэйдээх-харахтаах...*

Кини олонхоҕо бизс төгүл абааһы ааттаахтарын, туспа дойдуга удабаттарын кытта дуолан охсуһууга киирсэр уонна тыына кыл сабаттан салбанан кыайыылаах тахсар. Манна олонхолорго барыларыгар баар сюжет — охсуһааччыларга икки өттүттэн удабаттар көмөлөһүүлэрэ.

Олонхо сүрүн төрүөтүнэн буолар абыс айдааны тарпыт абааһы удабана Кыыс Ытылба айыы аймаҕын кыыс оҕолоро буолбут Кылаан Куо «куттаах сүрэбин куду харбаан ылаат, хопшуруос буруотун курдук субурус гынан хаалан» орто дойдуга аймалҕан бөбөнү түһэриитэ. Кылаан Куо олонхо сюжетын сайдарыгар сүрүн төрүөт буолар. Тапталлаах балтын, «кыра эрдэбиттэн кыһалҕаба түбэспит» Кылаан Куону убайа Хабытта Бэргэн холун этэ хойдон, сиһин этэ ситэн, араас моһоллору туораан, абааһы бийһин хаппахчытыттан быыһаан алааһыгар төннөр. Кини айыы аймахтарын араначчылыыр, күн улустарын көмүскүүр аналын чиэстээхтик толорор. Олонхо түмүгэр бухатыыр уонна кини балта аналларын көрсөн кэргэннэһиилэрин сиэринэн-туомунан түмүктэнэр, ол аата олох салбанарын, эргиир алтыһарын туоһулуур.

Бу олонхоҕо дыахталлар уобарастарын арийыыта уратылаах, манна айыы удабаттара — Иэхэлимэ Куо, Арчылаан Куо — Хабытта Бэргэн айанын устата араначчылыыллар, сүбэ-ама биэрэллэр, абааһы удабаттара — Кыыс Ытылба, Илбис Кыыһа Иэн Кэдэрик удабан, Өрүкүчүйэ Хобуохчай, Чупчурбан удабан бухатыыр суолугар араас моһоллору үөскэтэллэр, кыргыһан өлөр быаларыгар тийэйэллэр. Манна Иэхэлимэ Куо айыы удабана үтүө тылынан этэн-тыынан

Хабытта Бэргэн абааһы бухатыырын Адалба Буурайы кытта орто дойдуга охсуһан күн дьонун олохторун огдолутаары гыммыттарын тохтотор, Уот Кудулу байбалыгар – абааһы сиригэр-уотугар, бухатыырдар, удабаттар күөн көрсүһэр миэстэлэригэр утаартыыр. Манна дьахтар киһи үүннээх-тэһииннээх тыллара ыйааһыннааба, айыы бухатыырдарын кыайыыга-хотууга кынаттыыра көстөр. Үгэс буолбут олонхолорго айыы удабана Умсуур Удабан диэн ааттаах, онтон К.Н. Никифоров олонхотугар Иэхэлимэ Куо диэн ааттанан үтүө сүбэһит оруолун толорор.

Өссө биир уратытынан бу олонхоҕо ойуун уобараһа арыллар – «халлаан суола хайыһардаах, үргэл сулус көлөлөөх» аан дойду аарыма кырдыабаһа орто дойду улуу ойууна Дабдака кырдыаҕас Хабытта Бэргэн инники айаныгар абааһы аартыктарыгар тоһуйар моһуоктарынын өтө көрөр, дүштүргэннээх дүнгүрүнэн, дьаргыл таас былаайабынан көрүүлэнэр тыла-өһө буолар.

Олонхоҕо, үгэс быһыытынан, көстөн ааһар уобарастар бааллар – Симэхсин эмээхсин, Сорук Боллур, айыылар – Айыыһыт Хотун, Ала Мылахсын, Иэйэхсит Хотун, Дьөһөгөй Айыы, Дьылба Тойон, Одун Хаан, Чынгыс Хаан, Үрүҥ Аар Тойон, Ходьон Айыы ааттара олонхо тылын-өһүн устата ахтыллаллар.

«Хабытта Бэргэн» олонхоҕо биир суол уратытынан олонхоҕо норуот тылынан айымньытын ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалара бары дэгэтэ түмүллэн туттулубута буолар. Олонхо этиллэрин устата биир да сиргэ кэпсээнинэн этилибит судургу этиигэ майгынныыр түгэн суох. Барыта тылтан тыл төрөөн, ылбаҕайдык сиэттиһэн тахсан иһэр. Араас сомоҕо-домоһтор, уус-уран орук хоһооннор, архаическай тыллар, сиэллээх-кутуруктаах тэнийбит дьүһүйүүлэр туттуллаллар.

Лөкөчөөн ураты суоллаах-иистээх олонхоһут буолара саарбахтаммат, ону эпическэй кэми ойуулаан-дэгэттээн биэрэриттэн да көрүөххэ сөп:

262 *Былыргы дьылым*

Былдыаһыктаах мындаатыгар,

Урукку үйэм

Охсуһулаах уорбатыгар,

Кыргыс үйэтин

Кыһалҕалаах кэмизэр,

Быһабынан бырахсар,

Обунан ууннарсар,

95 *Быралыйан сүппүт*

Былыргы дьылым

Былдыаһыктаабын сабана

Уостан сүппүт

Урукку үйэ

Охсуһуулаах уорбатыгар

Торбуйах сонноох

Тордохуулаабын сабана

*Батыйанан
Батарыта-хайыта түсүһэр,*

270 Үнгүүнэн үөлсэр

Кэм-кэрдийс сабана...

Манна кестөрүнэн, олонхоһут эпическэй кэмэ 12 строкаба дылы тийэр. Бүлүү олонхоһута В.О. Каратаев «Модун Эр Соботох» олонхотугар бачча строкаба тийэ эмиэ тутгара.

Олонхоһут араас кестүүнү сиилээн, ымпыктаан-чымпыктаан, тылтан тыл төрөтөн иһэр. Бухатырдар, орто дойду дыно-сэргэтэ олоруохтаах дойдуларын хоһуйуутун маннык сабалыыр:

5 *Ойон тахсар
Күндэл манан күннээх,
Ымайбытынан быган тахсар
Сырдык ыраас ыйдаах,
Саккыраан түһэр самыырдаах
Итии куйаас тыыннаах
Эти-хааны аһар
Эрэли ыраас салгыннаах....*

Салгыы бу дойду сыһыларын-толооннорун, тумулларын, алаастарын, үрэхтэрин хоһуйар. Уустаан ураннаан олонхо тылыгар үгэс буолбут формулалары туһанар. Холобур, тыа кестүүтүгэр:

67 *Саас буолан,
Икки хардан эһэлэр
Арбахтарыттан тахсан,
Сизннэрин былдьаһан
Хааннаах анабастарынан
Хардарыта түсүһэ туралларын курдук
Халыг хара тыалар...*

237 *Дьоллоохыһах түһүлгэтигэр
Кыыс дьахталлар
Ыксалаһа хаамсаннар,
Ласпалдьыйар самыыларын
Хамсатан
Суоһалдьыйар
Суһуохтарын намылытан,
Түөстэрин мөтөтөн,
Эмиийдэрин тэрэтэн,
Кэрэ-нарын мөссүүннэрин
Тупсара кизэркэтэн.
Оһуохайдаан унаарыта,
Эһиэхэйдээн энээритэ
250 *Сылдьалларын курдук
Кэрии кэрэ тыалар**

Олонхоһут орто дойдуну арангаччылыыр, сир барба баайын сирэйдээн көрдөрөр олонхо Аал Луук Маһын кылгастык ахтан аһар. Үксүгэр Бүлүү сүннүүн олонхотугар Аал Луук Мас кылгастык ойуу-

ланар уонна Аар Кудук Хатын диэн ааттанара биллэр. (С.Н. Каратаев «Тон Саар бухатыыр», С. Еремеев-Дэдэгэс «Мэник Төбөт бухатыыр» у.д.а. олонхолоругар ахтыллар)

Лөкөчөөн геройдарын ис туруктарын итэбэтиилээхтик ойуулаан көрдөрөгө кыһанар. Холобура, орто дойду бухатыыра уордайбытын, кыһырбытын маннык ойуулуур —

2937 *Киил мас курдук
Кинэчи таттарда,
Хаана оонньоото,
Хаана хамнаата,
Түөһүн быччыгнара
Төлүтэ мөнгөн тахсаары
Төлүтэ ыстаннылар,
Иэнин балык иңиирэ
Эриллэ-эриллэ бачыгыраата...
Сирэйэ-хараба
Сизэрэ уотунуу сирдыгинээтэ,
Үс өргөстөөх үгүү курдук
Өтөрү-батыры көрдө.*

Маннык этиинэн олонхоһут бухатыыр кыһырбытын-тымтыбытын, кырыктыыбытын, киниттэн атын моһуоннаммытын олус уустаан-ураннаан арыйар.

Бухатыырдар охсуһууларын олус омуннаахтык, күүркэтиилээхтик ойуулуур, Хабытта Бэргэн абааһы бухатыырын Адалба Буурайы өлөрөрүн-өһөрөрүн сиһилии ымпыктаан-чымпыктаан көрдөрөр —

2977 *Торбо сэлиинэн
Тобо анньан кэлэн,
Өлөрсүүгэ туттар
Өтөрү түһэр үгүүтүнэн
Хардыы арыттаах,
Арсыын кэтиттээх,
Ахсыс ойоһоһун ардынан
Тон сиргэ тоһоһолуу саайда...
Оһон эрэр ойбон курдук
Сиикэй-чэлкэх бааһыгар
Батары түһэр батыйатынан
Убугар дылы укталаан ылла.*

Кирилл Никифоров айыһыгтаах алгысчыт быһыытынан эмиэ дэгиттэр. Алгыс тылын-өһүн олонхотугар туттара көстөр —

11149 *Сүүхүгэр туоһахталаах*
Таллан эбириэн
Тунгуй бургунас
Амтаннаах аһын үрдүнэн
Айах тутан аһатан эрэбит.
Мичик гын!
Күлүм гын!
Аан дойдубут иччитэ
Аан Алахчын Хотун эдьийбит
Оболорбут туһугар
Сиэллээх киэргэллээх
Төлкөлөөх түөрэби кэбиһэн,
Кэлэр кэскиллэрин
Кэрэһилээн эрэбит.
Бэттэх көрөн мичик гын!
Антах көрөн ымах гын!

К.Н. Никифоров араас өс хоһооннору, сомобо домохтору, бэргэн этиилэри эмиэ саталлаахтык, хомобойдук кыайа-хото туттар. Холобур, - ким эмит кимиэхэ эмит көмө-тирэх буолуутун көрдөрөр суолталаах сомобо-домохтор: *халын тыа курдук халын хахха буолуо этэ, суон дурда курдук дурда-хахха буолан*, ким эмит баайдык, тоттук олоруутун көрдөрөр: *буур тайах этинэн бохсуо бырахсан, халын хаһанан хабылык оонньоон*. Уол обо сатабыллаабын, эндирдээх түгэннэргэ түбэхэриттэн чугуйбатын бэлиэтиир өс хоһоонноро: *Биир сымыт ханна сытыйбатабай, уол обо төрөөн ханна хаһынна хаампатабай, сииккэ сиэлбэтэбэй?* уо.д.а.

Хас биирдии олонхобо былыргы (эргэрбит) тыллар биир сүрүн аранга буолар. Бу тыллар олонхону чинчийэр дьонго, тыл үөрэхтээхтэригэр көмүс хааһах кэриэтэ. Кинилэри ырытан, наардаан, төрдүн-ууһун быһааран олонхо ханна, хаһан үөскээбитин быһарыахха сөп. Олонхобо көстөр былыргы тыллар араас хабааннаах тылдыттарга бэлиэтэммэтэх түгэннэрэ бааллар. «Хабытта Бэргэн» олонхобо үгүс эргэрбит тыллар көстөн аһаллар. Холобур, *боскуйа* — уруккунан алта былас кыра кээмэйдээх кэбиһилээх от, *матаба* — тугу эмэ угарга эбэтэр кутарга аналлаах сүөһү эбэтэр балык тирииттэн онһулубут хаа, *болгуо* — былыргы саха уустара уруудаттан уһааран ылар тимирдэрин сомобото, *көңчүөтчү* — ынчыр иннигэр тутуһарга аналлаах көмүһүнэн онһулубут ат төбөтө, *сиибэх* —

элбэх өлүүлээх, хааннаах кыргыһы буолбут сиригэр дьаһаллыбакка хаалбыт дьон унуохтара уо.д.а.

«Хабытта Бэргэн» олонхоҕо барыта 37 нуучча тылыттан киирии тыл уонна 101 төгүл туттуллубута бэлиэтэннэ: тутууга сыһыаннаах тыллар – *ампаар, боруок, муоста, уһайба*; тангас-сап тыллара – *халадаай, хаалтыс, ыстаан*; сэриигэ, кыргыһыга туттуллар тэрил – *кынчаал, балбаанкы*; Ону таһынан биирдиилээн тыллар – *атамаан, буойун, бириэмэ, биэрэк, бокуой, чизппэр, дорообо, былаан, бэчээтинэй уо.д.а.* Атын олонхолорго тэнниир буоллаха, холобур, Д.М. Говоров «Мүлдү Бөбө» олонхотугар аахпыттарынан, барыта нуучча тылыттан киирии тыл – 246 устуука, туттуллуута – 1269 ахсаан [Говоров, 2010, 472-478]. Ааспыт үйэ сабаланытыгар сангарды сурукбичик тэнийэр кэмигэр оччотооһу кэм олонхоһута нуучча тылын хадаҕалаан, тото-хана туттубутун бэлиэтиэххэ сөп. Онтон билинни кэм олонхоһута Кирилл Никонович дьин сахалы тыллаах-өстөөх олонхону сөргүппүтэ сүрдээбин диэн кэрэхсэбиллээх.

Олонхолоһун үтүө үгэстэрин ингэриммит, ытык дьонтон утумнаах Кирилл Никонович олонхонон дьаныардаахтык дьарыктаммыта отучча сыл буолла. Кини ураты дьобурун көмөгүнэн көйүллүбүт дьуккүөрдээх үлэтин түмүгэ – кини дьон-сэргэ биһирэ-билин ылбыт олонхолоро буолаллар. Саха олонхото киэн эйгэбэ тарҕанарыгар биллэр-көстөр кылааты киллэрбитэ инникитин сыаналаныа диэн эрэнэбит.

Олонхо кинигэ буолан тахсарыгар күүс-көмө буолбут Олонхо научнай-чинчийэр институтун сүрүннүүр специалиһыгар Татьяна Маевна Егороваҕа, Үөһээ Бүлүү улуһун культура управлениетын информационай-методическай отделын сүрүннүүр специалиһыгар Матрёна Степановна Ченоховаҕа махтанабыт.

*Е.А. Архипова, филологической
наука кандидата, доцент*

«Хабытта Бэргэн» олонхо хоһоонун тутула

Жирилл Никонович Никифоров-Лөкөчөөн «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхото бэчээккэ тахсаары бэлэмнэнэ сыттабына, илиинэн суруллубут тиэкиһин көрөн, хоһоонун тутулун туһунан абыйах тылы этэргэ сананым. Бастатан туран, ааптар олонхотун бэйэтэ суруйбутун (сурукка киллэрбитин), сорох сирдэринэн көннөрөн, чочуйан биэрбитин бэлиэтиэххэ сөп. Урукку өттүгэр олонхоһут ыллаан биэрдэбинэ үөрэхтээх дьон сурукка түһэрэн ылар. Иккиһинэн, төһө да аныгы кэм олонхото буоллар, олонхолооһун үтүө үгэһэ, олонхону толоруу сиэрэ толору тутуһуллара киһини үөрдэр, ол курдук үөрэ-дьүөрэ баай тыл-өс, олуқ хоһооннор туттуллубуттара кэрэхсэбиллээх, былыргы олонхолору кытта тэннииргэ интэриэһинэй.

Бу олонхо хоһоонун тутулун (ритмикэтин, аллитерациятын, рифматын) кэтээн көрдүм, онуоха айымныы кириититтэн речитативынан толоруллар өттүн көрдөххө, маннык быһа барыллаан түмүк тахсар.

Ритмикэтэ. Олонхо хоһоонун тутулун «ритмическэй ойуута, оһуора» хас биирдии тылтан, ол тыл хас сүһүөхтээбиттэн тахсар. «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхоттон быһа тардыыга 1131 тыл баарын аахтым. Онтон 1 сүһүөхтээх тыла 10%, икки сүһүөхтээбэ – 43%, үс сүһүөхтээбэ – 29%, түөрт сүһүөхтээбэ – 16%, уонна дуона суох бырыһыан биэстэн элбэх сүһүөхтээх тыл ахсааныгар тиксэр. Ол аата сүннүнэн, ханнык бабарар олонхоһо курдук, 2 уонна 3 сүһүөхтээх тыл ахсаана баһылыыр, мин көрбүт быһа тардыбар туттуллубут бары тылтан 72%-нын ылар.

Кирилл Никонович Никифоров-Лөкөчөөн «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхотун атын биллэр олонхолору кытта тэннээн көрдөххө, улахан уларыйыы суох, тэннээһини таблицаба биэрэбин (%). Манна: А. Уваровскай олонхото, Миитэрэй Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө», Түмэппий Захаров-Чээбий «Ала Булкун», Күннүк Урастыырап «Нуобалдын кугас аттаах Тойон Дьабарыма бухатыыр» олонхолорун ааттара кылгатылынна:

Тылга сүхүөх ахсаана	А. Уваров-скай «Олонхо»	М. Говоров «БМБ»	Т. Захаров «АБ»	Күннүк Уурас-тырап «ТДь»	К. Никифоров «ХБ»
1	12	11	10	8	10
2	44	44	49	48	43
3	31	29	29	28	29
4	11	13	11	15	16
5, 5-тэн үөһэ	2	3	1	1	2

Көстөрүн курдук, барыларыгар сүннүгүнэн тэн бырыһыан тахсар, кыра эрэ араастаһыылаах. Ордук элбэхтик барыларыгар икки уонна үс сүхүөхтээх тыл туттуллубут. Туһааннаабынан: 75%, 73%, 78%, 76% уонна 72%. Кирилл Никифоров биир сүхүөхтээх тылы туттуунан Чээбийдиин тэн бырыһыаны көрдөрдө. Түөрт сүхүөхтээх тылы самай элбэхтик туттубута көһүннэ – 16%. Олонхоһут Миитэрэй Говоров уһун, о.э. элбэх сүхүөхтээх тыллары барыларынааҕар үгүстүк (3%) туһаммыт эрэри, «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхону ааҕа олорон 4, 5, 6 сүхүөхтээх тыл элбэбин тута көрөбүн.

Кирилл Никонович Никифоров-Лөкөчөөн түөрт, биэс сүхүөхтээх тылы туттуутун холобура:

Сир ийэ сиксигиттэн сиэтэн,	1-2-4-2
Аан дайды арбаһыттан тардан,	1-2-4-2
Абыс уон абыс	2-1-2
Алаастартан тардыһан,	4-3
Сэтгэ уон сэтгэ	2-1-2
Силээннэртэн сиэтиһэн,	4-3
Халыг таас хайалары,	2-1-4
Хара тыалары	2-3
Хаба орголорунан	2-5
Хайыта сүүрэн,	3-2
Очуос хайалары	2-4
Очурдарын көннөртөөн,	4-3
Буор хайалары	1-4

Буом сирдэринэн	1-4
Тобута көтөн,	3-2
Далай түгэбитгэн тардылланан,	2-4-4
Сир ийэ сиксигитгэн	1-2-4
Ситимнэнэн-мутуктанан,	4-4
Аан ийэ сирим	1-2-2
Түктүйэлээх түгэбитгэн...	4-4

Бу 20 устуруокаба 16 түөрт сүһүөхтээх тыл, 1 биэс сүһүөхтээх тыл туттуллубут. Уһун тыллар олонхо уопсай тэтимин бытаардаллар, наллаан, сиһилии кэпсиир интонацияба киллэрэллэр.

Аны устуруокаба сүһүөх ахсаанын аахтаха, маннык хартыына көстөр: түөрт сүһүөхтээх устуруока – 5%, биэс сүһүөхтээх – 16%, алта сүһүөхтээх – 27%, сэттэ сүһүөхтээх – 17%, абыс сүһүөхтээх – 17%, тобус сүһүөхтээх – 8%, уон сүһүөхтээх – 4%, икки, үс уонна уонтан элбэх сүһүөхтээх устуруокалар абыһахтар. Онон бу олонхо хоһооно сүннүнэн 5, 6, 7, 8 сүһүөхтээх устуруокаларынан суруллубут, ол барыта 77% тэннэхэр.

Олонхотут тугу хоһуйарыттан, кэпсиириттэн көрөн олонхотун тэтимин уларытан, түргэтэтэн, бытаардан биэрэр. Ол чинчийиигэ кини ханнык кэрчиккэ хас тылы, хастыы сүһүөхтээх тылы хайдах туттубутуттан, устуруокаба сүһүөх ахсаана төһөгүн быһаарыттан чуолкайданар. Олонхотун кириитигэр Кирилл Никифоров-Лөкөчөөн үгэс буолбут клишелэри туттубут, онон айымныы тэтимэ биир тэнник салаллан тахсан иһэр.

Аллитерацията. Олонхотут туруору да, сытыары да аллитерацияны балачча туттара көстөр. Үксүгэр туруору 3, 4, 5, 6 устуруока аллитерацияланар. Сорох сиргэ аллитерация элбиир, дорбооннор дьүөрэлэһиилэрэ 65%-на тийэр. Холобура бэчээттэммитинэн биир сирэй 41 устуруокалаабыттан 26-та аллитерацияланыан сөп, бу сыһыппара сирэй айы, биллэн турар, тэн буолбат, халбанныыр. Биһиги ылбыт быһа тардыбытыгар саамай уһуннук аллитерацияламмыт кэрчик 6 устуруоканы тилэри барар, сытыары да, туруору да аллитерация тэннэ баар:

Хахсааттаах халлаан
Ханас энэринэн
Хаһыытаһа-хаһытаһа
Халаахтыы көтө турдулар.
Хабыр киирсиилээх
Хабытта Бэргэн...

Атын олонхолору кытта тэнгнээн көрүүгэ «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхожо сытыары аллитерация элбэх. Ол биллэн туран, айымны иһилиитин олус тупсарар:

Кини киһи
 Уон сааһын чугаһаан
 Буутун этэ мукутаан,
Сиһин этэ **ситэн**
Холун этэ **хойдон**,
Быччынын **көрө-көрө быыппастан**,
Харытын **көрө-көрө хабырыттан**
 Очуос хайалар
 Оройдоругар тахсан,
Ойуоккалыы **оонньуур**,
 Хайыр таастарынан
 Хабылык оонньуур,
 Көһөҥө таастары
Көтөҕө-көтөҕө быраҕаттыыр.

Бу быһа тардыга сытыары аллитерация эрэ буолбакка, туруору аллитерация, тылы хатылааһын, доржооннор дьүөрэлэһиилэрэ, рифма – бары көмөлөөн олонхо иһилиитин, мелодикатын онороллор.

Рифмата. Үксүгэр буоларыныы, олонхоһут фонорморфологической рифманы туттар, точнай, тавтологической рифма элбэх. Быһа тардыга хоһоон иһинээҕи уонна кэннинээҕи рифманы көрөбүт:

Таптаабыттарынан таалалаан,
 Көнүллэринэн көччүйэн,
 Буур тайах этинэн
 Бохсуо бырахсан,
 Арыынан аһаан,
 Сыанан сыҥалаһан,
 Халын хаһанан
 Хабылык оонньоон,
 Баһан ылар курдук
 Баламаттык байан,
 Сомсон ылар курдук
 Солоҕойдук бултаан,
 Алаас быһаҕаһын саба
 Алаһа дьыэлэнэн,
 Чэлгиэн халлаан саба
 Дэлэгэй тэлгэхэлэнэн,

Хара түүлээби
 Ханьылаан үөскэтэн,
 Үрүнг түүлээби
 Үөрдээн, үмүөрүтэн
 Байан-тайан
 Ожо-уруу төрөтөн
 Кэнчээрилэрэ кэнээн
 Ыччаттара ууһаан
 Мутугунан бырабар
 Мунгур үйэлэригэр
 Аатыран-аарыгыран этэнгэ
 Олох олон ааспыттар.

Быһа тардыы 100% рифмаламмыт, аабарга да, истэргэ да олус үчүгэй. Үөрэ-дьүөрэ тыл ситимнэһэн тахсан иһэр. Саха кулгааба маннык кэрэтик кутулар кэпсээни иһиттэр истэ олоруон курдук этэр-тыынар, айар-кэпсиир да буолаллар эбит!

Аллитерация, рифма хойуутук туттулуута айымныы дьүөрэтик, кэрэтик иһилиитин хааччыйар, ону билэр, өйдүүр буолан олонхоһут, айылбаттан талааннаах К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн тупсабайдык туттар, сатабыллаахтык санарар.

Түмүктээн эттэххэ, Кирилл Никифоров-Лөкөчөөн «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхото 21 үйэ сахатыгар уус-уран, хомоҕой тыллаах улахан бэлэх. Маннык олонхону ааһан ыччат дьон саха тыла баайын, кэрэтин өйдүөбэ, уус-уран тылы умсугуйуо, уһуйулуо, саха буоларынан киэн туттуо диэн эрэнэбин. Айымныыга элбэх тэннэбил, метафора, эпитет баара олонхону киэргэтэр, байытар, уус-уран таһымныыр. Олонхо бэчээттэнэн табыстабына кэрэхсээн аабааччытын, чинчийээччитин хайаан да булуоҕа.

К.Д. Уткин-Нүһүлгэн
 философскай наука доктора, профессор

Дорбоонноох олонхолоор дуорааннарын тутуһан

Кирилл Никонович Никифоровы-Лөкөчөөнү 90-с сыллар сабаланыларыттан билэбин. Бастаан культура тэрилтэлэригэр үлэлиир

кэммэр Үөһээ Бүлүүгэ командировкаҕа сылдьан. Онтон И.Е. Алексеевтаахтын (А.П. Решетниковалаах эмиэ баалара) Алма-Ата (Казахстан) куоракка Музыкальной фольклор бастакы тюркологической конференциятыгар кыттыһа сылдьан атаспыт айыы киһитэ буоларын үчүгэйдик өйдөөбүтүм.

Сыллар, хонуктар сыыдамнык ааһан истэхтэрин ахсын биһиги (сахалар) Кириллбит ыра кэнээбитин, диринэ дибилыйбитин, таһыма дьалхааннамытын киэн тутта кэтии, истэ, билэ-көрө сылдьабын. Айар үлэ абыланар ылларбыт киһи диэбиппит, спортка ситиһитэ букатын номоххо киирбит – улуукан уһун тыыннаах бүтүн республика сүүрүгэ эбит. Уһунан, уруһуйдугунан, удьуора тэнийэ тэлгэнэринэн киһи мааныта, айылбалааҕа, айылгылааҕа буолара – саарбахтаммат.

«Ол эрэн...» - диирбэр тийэбин. К.Н. Никифоров үтүө аатын үс үйэбэ өрө таһаарыахтаах сүрүн үлэтинэн кинигэнэн тахсан эрэр олонхото буолсу диэммин өһүллүбэттик өйдөөтүм. Кэнники сылларга түөлбэ олонхолоор ынаҕы ыппыт курдук алаас-алаас айытын тахсыталаан эрэллэр. Эдэр чинчийээччилэрбит хасыһан, булан-талан, ороон күн сиригэр көрдөрөргө дьулуһан үлэлииллэрэ – барҕа махталлаах суол. Гуманитарнай институт фольклористара-чинчийээччилэрэ, «Олонхо» Ассоциация уонна Олонхо институтун научнай үлэһиттэрэ сыралаах үлэлэрэ өбүгэлэрбитигэр сыһыаммытын бигэргэтэр мэнэ бэлиэлэринэн буолар.

Кэнники сылларга бэчээккэ тахсыталаабыт олонхолору балай да билсестим. Ону сэргэ олонхоҕо философскай көстүүлэри үөрэтээри икки кинигэни бэлэмнии сылдьаммын эрдэтээбилэри эмиэ иккиһин, үсүһүн көрүтэлээбитим. Эбэн этиэм этэ, түүрдүү, монгуоллуу тыллаах собурууну эпостары даҕаны көрүтэлиир түгэннэр эмиэ бааллара.

Онон олонхо туһунан сүрүн өйдөбүллэри илдэ сылдьарбынан аабынабын. Дьэ, ити кэлимнэр кэрискэлэригэр сыһыары тутан Лөкөчөөн (К.Н. Никифоров) «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхотун сэргэстэһиннэрэн көрдөххө, бэчээккэ санга тахсар улахан айымньыта – дьохуннаах үлэ быһыытынан ааҕааччылары таһынан, научнай эргимтэлэри бэйэтин имигэс эйгэтигэр сөрүү тардар кэскиллэниэх көрүннээх. Олор маннык түгэннэргэ көстөн-биллэн ааһаллар диэн сабаҕалы саныыбын:

Бастакытынан, Лөкөчөөн олонхотун уран уратытынан тылын баайа, далааһыннааҕа, талбалааҕа буолар. Ханна да атын киэпкэ

киирэн хаалыг кестүбэт. Олонхохут ийэ тылы түгэбиттэн түөрэ субуйан айар айылгытыгар кылбанната кытыннарара аабааччыны умсугутар. Арахсыбакка ааган бара тураргын – бэйэн да билбэк-кэ хаалабын. Маныаха сыһыаннаах холобуру олонхо утум устатыгар баһаам элбэги булуохха сөп. Холобур, манньк да лоскуйу ылан көрүөбүг:

2025

«...Содуомнаах сойуо тынгырахтаах
Түүлээх илии
Өһүө баһынан
Иэнигийэн киирэн,
Кыыс оҕо барахсан
Түөһүн иһиттэн
Чыыбыргыы сылдыар
Куттаах сүрэбин
Куду харбаан ылаат,
Хоппуруос буруотун курдук
Субурус гынан хаалла».

Ити Кыыс Ытылба обургу икки бастаах далан өксөкү буолан кубулунан кубулбатыран кестүбэт күтүр түөкүнэ буолан Адалба Буурай абааһы убайын айыы аймагыныын уруурбаһыннан үөрдэн үллэнэлэтээри содуомнаах аартык алдыархайын саҕалыыр...

Бу төрүөт тэнийэн-тэлгэнэн, ытыллан-ыһыыран бүтүн олонхо мүччүргэннээх сырыыларын иирэ талабыны илитэлээн барар, будулбан туманынан уһуура оргутар. Олонхо киэбин киэлитин кэ-тэн, ымырыттыбат ытылбаннарынан ыһыыран тахсар. Олонхо ис эгэлкэтин иһинэн эргийсэн бардабын ахсын сир-дойду ситимиттэн тэйбит курдук тэгэлийэн иһэбин... Ол аата бу олонхохут туспа ту-рукка киирэргэ этэ-хаана имиллибитин, өйө-санаата өрүкүйбүтүн мэнэ бэлиэлэрэ буолуохтаах. 20-чэ сыл олонголообут олонхото кутун-сүрүн кууспут буолан, аллаах ат дохсун дьоруотунуу көнүл аартыгынан көтөн-мөбөн айанныыр буоллаба. Олонхохут төһө даҕаны абааһы бийһин ууһа аата-ахса суох куодалаах кутталы-нан суохурбаана соннообуттарын иһин, кэпсиир киэбин, хоболоох хоһоонун харгытаппакка, ситэри-хотору эгэлкэлээн сиһилии сиэ-тэр. Ити барыта идэтийбитин, уран тыл умсулбанынан өр сылларга өрүкүйбүтүн туоһулуур.

Иккиһинэн, олонхо сүрүн сюжетын сиэтэн илдэр кыра кыыс төрүөт буолбутун урут тоҕо эрэ өйдөөбөт курдукпун. Убайа Хабытта Бэргэн Кылаан Куо балтын быһаары эрэй-буруй бөбөнү энээринэн

тэлэр, содуомнаах суоллар аппа-дьаппа аартыктарын хабырбаларын аабар. Үксүгэр даҕаны өлө сыһа-сыһа өрүһүнэр. Үөһээни айыылар уолугун уһугуннаран, тымырын тыгыалатан күлүмэх күүһүн иккиһин эргитэллэр. Быһата, Айыы куттаахтар араначчылыыр буоланнар буулаҕа бухатыырдар Орто дойду аһыныгас санаалаахтарын араначчылыыр кыахтаналлар.

Үсүһүнэн, бу олонхо авторскай айымныы буоларыгар ордук хабааттарга дылы. Баҕар, түөлбэ олонхоһуттара утум-ситим ильдэ кэлбиттэрин Кирилл Никифоров сөргүппүтэ буолуо. Ол эрэн уран тыла, умсулҕана, угуйан ильдэ барара олонхоһут уратытыгар ордук сыһыаннаахха дылылар.

Ханныгын да иһин, «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхо Кирилл Никонович Никифоровы-Лөкөчөөнү саха олонхоһуттарын килбиэн кэккэлэригэр киллэрэрин саарбахтааппын...

*Ю.И. Шейкин,
доктор искусствоведения, профессор*

Феномен современного эпического сказителя (на примере олонхосута Никифорова Кирилла Никоновича)

Специфика творческой жизни фольклора в разные исторические эпохи, вероятно, содержала некоторые отличия. Этот процесс документально может быть исследован по фольклорно-этнографическим наблюдениям и записям XIX–XXI вв. Более ранние эпохи позволяют говорить об исполнении с позиций социально-исторических гипотез. В XIX – начале XX вв, можно предположить, что «естественная среда» для носителей профессиональных повествовательных жанров фольклора – олонхо существовала именно в этот период. Вероятно, в это время существовала среда традиционных эпических слушателей.

В эпоху политической перестройки, начиная с 30-х годов XX в., начала существенно меняться социальная среда и у олонхосутов появились соперники – дикторы радио и сценические артисты. Функция сказителя в традиционном обществе якутов вероятно и

ранее была не однотипной, но кардинально меняться она начала во второй половине XX века. Принципиальные изменения сказительских норм, вероятно, стали отражаться на содержании текстов. Так, в эпоху информационной доминанты нефольклорных аспектов национальных культур в XX веке создаются условия для забвения фольклорной практики. Народ, носитель языковой культуры, почти перестал слушать *олонхо*, и тексты тысячелетнего фольклора стали восприниматься как памятники прошлого в записи, в письменном виде, либо в театральном-популяризаторских постановках.

В конце XX – начале XXI вв. в Якутии следует отметить некоторые изменения в отношении государственной власти к эпическому наследию народа саха. Поводом к этому послужило и двуязычное издание текстов.

Кирилл Никонович Никифоров (Лёкёчөөн) (род. в 1938 г.) – известный сказитель и исполнитель эпоса олонхо, знаток фольклорных традиций. Дар сказителя он унаследовал от своих родителей – известных сказителей Якутии. Его знания традиционного фольклора – уникальны. Кирилл Никонович неоднократно выступал с исполнением эпических сказаний и других фольклорных жанров не только в Якутии, но и в Москве, Санкт-Петербурге, Алма-Ате, Сан-Франциско, Беркли, Форт Россе, Токио и др. Кирилл Никонович, являясь уроженцем небольшого якутского села Баппагай Вилюйского района, смог стать авторитетным деятелем якутской культуры и заметной творческой личностью в России.

Известность ему принесли, прежде всего, глубокие знания традиционного жанра фольклора – *олонхо* – синкретического эпического повествования. Кроме того, Кирилл Никонович глубоко знает сопровождающие эту традицию «малые жанры»: *тойук* (особый тип песенной поэмы о генеалогических героях), *алгыс* (развернутое молитвенное благопожелание, обращенное к богам и духам окружающего мира), *хайгатар* (ритуальное воспевание и восхваление), *осуохай* (ритуальный круговой танец с запевом и хоровым припевом), *ырыа* (традиционная стиховая песня) и другие жанры традиционного фольклора. Разумеется, К.Н. Никифоров находит новые и актуализированные формы выражения и пропаганды родного фольклора.

В частности, помимо исполнения традиционных эпических сюжетов, К.Н. Никифоров создает «новые» тексты, воссозданные им на основе традиционных формул *олонхо*. Такие тексты отражают нормативную практику эпического сказительства. Все без исключения

сказители всегда имели «свои» сказания. Например, К.Н. Никифоров создал традиционный текст – *Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн* – «Неистово воюющий меткий стрелок Хабытта», который сочетает в себе фольклорную традицию с инновационной формой самозаписи текста, что уже указывает на традицию авторского творчества. Другое олонхо – *Айдааннаах айаннаах Ала буурай аттаах Мохсоголлой Боотур* – «Шумно ездящий на пестро-буром коне Мохсоголлой богатырь». В исполнении Кирилла Никоновича – мастера устного повествования, второе сказание сочетает черты традиционного сказа и продолжает практику письменной фиксации сказителя. Всего им создано уже четыре варианта этого масштабного эпического текста, каждый из которых представляет огромный научный и культурный интерес. Разумеется, эти тексты в соответствии с научной практикой должны быть изданы на русском и якутском языках (с соответствующим научным комментарием). Подобно тому, как выявлены и опубликованы два эвенкийских сказания, записанные самим сказителем – Николаем Гермогеновичем Трофимовым и опубликованные в первом томе 60-томной академической серии «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» (Новосибирск: Наука, 1990).

Второе направление эпического творчества Кирилла Никоновича Никифорова связано с претворением эпических образов в скульптурные образы, которые сказитель предъявлял своим слушателям во время повествования. Эпический рапсод каждый персонаж снабдил не только отличительной мелодией, но и конкретизировал их в виде вырезанной скульптуры, создав таким образом пластическую композицию из персонажей, которые имеют индивидуализированный песенный образ. Это небольшие деревянные скульптуры, выполненные мастером из корня березы. Они олицетворяют персонажи *олонхо* и предъявляются слушателям. Вырезанные скульптуры позволяют непосредственно представить образ эпического персонажа в том виде, как его видит сказитель. Подобная форма знакомства с образным миром якутского олонхо имела большой успех у американских школьников во время выступления Кирилла Никоновича в одной из школ Калифорнии – в Форт Россе и Беркли. Деревянная скульптурная миниатюра саха, идущая от шаманской традиции изготовления духов-покровителей – *эмэгэт*, у Кирилла Никоновича преобразована в искусство реалистического показа героев эпоса.

Несколько десятков созданных им скульптур раскрывают мир эпоса с совершенно новой, увиденной и раскрытой сказителем стороны.

Третье направление эпической деятельности К.Н. Никифорова – это создание ролевых представлений на основе сюжетов *олонхо*. Постановки своих сказаний К.Н. Никифоров производит на базе созданного им народного театра с участием постоянных слушателей его сказаний в Верхневилуйске. Идея театрализации якутского эпоса не нова в силу того, что текст сказания уже содержит ролевой признак – каждый герой имеет свой отличительный напев, персонафицирующий его и подчеркивающий его функцию в сюжете.

Интерпретация философии и образного мира якутского эпоса в системе художественных образов различных видов искусства занимает писателей, поэтов, режиссеров, деятелей культуры и искусства Якутии на протяжении XIX–XXI вв. Не исключено, что основу для этого дает сам текст ролевого эпоса – *олонхо*, синтезирующий в себе разные песенные и речевые выразительные средства.

Четвертым направлением творческой деятельности сказителя К.Н. Никифорова является участие в возрождении обрядовых традиций саха. На праздновании одного из самых значительных праздников якутского календаря – *Ысыах*, олицетворяющего начало нового хозяйственного года и наступление долгожданного лета, Кирилл Никонович уже несколько лет подряд произносит *алгыс* (молитвенное благопожелание) всем жителям и гостям Якутии. Участие в главном для Республики Саха (Якутия) празднике является свидетельством признания К.Н. Никифорова не только народом, но и администрацией в качестве одного из ведущих деятелей фольклорного искусства современной Якутии.

К.Н. Никифоров достойно представлял традиционную эпическую культуру Якутии и России. Вот основные мероприятия, где он выступал:

- Международная конференция по эпосу памяти А.Б. Лорда в г. Санкт-Петербурге (1994);
- Международный симпозиум тюркских народов в г. Алма-Ата (Республика Казахстан, 1996);
- практическая конференция по проблемам устного творчества коренных народов Арктического и Тихоокеанского регионов в Форт-Россе, Сан-Франциско и Беркли (США, 1997).
- XVII Международный летний фестиваль «Голоса мира» в Токио (Япония, 2001).

Его выступление производило огромное впечатление в совершенно непохожих аудиториях. Разные категории слушателей понимали, что перед ними выступает один из последних носителей культуры древнего народа Арктики — саха.

Кирилл Никонович — член Международного общества носителей устной традиции коренных народов Азии и Америки, которое организовано в городе Беркли при федеральном университете (США).

Во время своего пребывания в Калифорнии К.Н. Никифоров подружился с представителями коренных жителей Северной Америки — индейцами помо-касаи, которые продемонстрировали ему свои ритуально-эпические песни, исполняемые в сопровождении клапер-хлопушки из ствола дерева. Функция этого идиофона аналогична якутскому бубну шамана.

В Токио на фестивале «Голоса мира» К.Н. Никифоров выступил с показом обрядовой традиции, исполнив традиционную молитву-благопожелание *алгыс*, в котором он, обращаясь к духу огня, пожелал здоровья и благополучия своим благодарным слушателям. Кирилл Никонович глубоко и органично знает шаманскую традицию, которую он воспринял от своих предков.

Алгыс (*алгыс* ~ *алгыс*) буквально означает «окроплять огонь», т.е. производить жертвоприношение через огонь. *Алгыс* — это песня-обряд. Этот жанр ритуально-обрядового обращения к духам-хозяевам (*иччи*) и богам-создателям (*айыы*) очень древний и, вероятно, сложился у исторических предков саха — древних тюрков, которые называли этот обряд специальным термином *алган* или *алганып* — «восхваление» [Кормушин, 1997, с. 66-74, 282; Шейкин, 2003, с. 60].

На всех слушателей произвело огромное впечатление одеяние *Айыы Ойуна* — «Жреца светлых Богов Верхнего Мира». К.Н. Никифоров произносит *алгыс* в костюме, изготовленном из выделанной шкуры белой лошади. На голове капюшон, сочетающий маску лошади и традиционный головной убор. Далее капюшон переходит в прямой и просторный халат из шкуры лошади. На ногах у *алгысчита* — унты также из шкуры белоснежной лошади. В руке «белый шаман» держит комаромахалку, сделанную из конского хвоста и имеющую резную рукоятку.

Произнесение *алгыса* по традиции имеет несколько этапов. В начале шаман, стоя на одном колене и наклонившись к земле, начинает произносить свою молитву тихо — почти шепотом. На этом

этапе шаман произносит ритуальный текст в речевом или декламационном произнесении — *этэн алгыс*.

На следующем этапе шаман интонирует сидя, но его спина несколько выпрямляется и он уже смотрит на людей, которые его слушают. Свое пение шаман начинает с речитативно-напеваемого произнесения стихового текста — *этэн-ылланар алгыс* — «речитативное пение». Данный стиль представляет специфическую звукоподачу, занимающую промежуток между музыкальным и речевым говорением.

Заключительный раздел песенного обряда — самый яркий и наиболее запоминающийся — *ылланар алгыс*. В этом разделе шаман поет стоя. В этой песенной части ритуала шаман выбирает один из трех стилей пения в зависимости от того, к каким духам он обращается: к духам «Среднего мира» в стиле микстового пения *ырыа* или в стиле *дыэрэтии ырыа*, апеллируя к духам «Верхнего мира» и, наконец, *кутуру* — к духам «Нижнего мира». Песенные *алгысы* сложились в результате устойчивых межжанровых связей, возникавших в условиях публичного исполнения их на свадьбе, кумысном празднике, шаманском обряде и др.

Алгыс-молитва у К.Н. Никифорова продолжается круговым танцем — *осуохай оһуохай*, который является празднично-обрядовым жанром кругового хороводного танца. В нем сольный запев чередуется с хоровой второй, представляющей текстовый и высотно ритмический вариант запева. Название танца возникло от начальных возгласов и встречается у эвенков названием — *осоорай*, а у западных бурят — *осоо*. Слова: *осуохай ~ оһуохай ~ осоорай ~' осоо* имеют общую основу и восходят к древнемонгольскому слову-возгласу, означающему «соберемся вместе», «возьмемся за руки».

Удивительное обаяние и мастерство фольклорного исполнителя настолько покорили японскую публику, что к концу его выступления на сцене оказался почти весь тысячный зрительный зал, поющий и танцующий вместе с ним старинный якутский танец. Кирилл Никонович вначале, вместе с участниками хоровода, шел по кругу и показывал танцующим, как нужно танцевать. Потом он стал в центре круга и продолжал запевать и руководить этим хороводом. Кинематика ритуального танца не сложна и представляет собой боковой шаг по кругу *хамы юнгкю хаамы үҥкүү* — «танец шагом», исполняется в умеренном темпе [Лукина, 1995, с. 46]. Во второй половине хоровода исполнители переходят на боковые прыжки по кругу

кьотю юнгкю кӧтүү үйкүү — «танец-полет или танец с прыжками». Напев не только ускоряется, но и интонируется преимущественно в высоком регистре. Ритуальное название этой части танца *айыларга кьотю айыыларга котуу* — «божественное вознесение» [Лукина, 1995, с. 46].

В целом возникновение хороводных танцев у народов Центральной Сибири отражено на неолитических петроглифах, изображающих шеренги взявшихся за руки танцующих человечков. В качестве примера можно указать на писаницы Прибайкалья, Средней Лены, Олекмы и Верхнего Приамурья, Алдана [Окладников, Запорожская, 1959; Окладников, Запорожская, 1972; Окладников, Мазин, 1976, с. 30, 36, 55, 63, 67, 71, 73, 129, 134, 154, 173, 174, 177, 181].

О творчестве К.Н. Никифорова писали такие известные исследователи традиционного фольклора, как д.филол.н., профессор Б.Н. Путилов (г. Санкт-Петербург), к.филол.н. Ю.А. Клейнер (г. Санкт-Петербург), профессор Ронелл Александер (Университет г. Беркли, США), профессор Тьерд де Граф (Университет г. Гронинген, Нидерланды), профессор Кацуики Танимото (г. Саппоро, Япония) и др. Публикации известных ученых позволили представить читателям разных стран многогранный талант якутского сказителя из Верхневилуйска.

Творческий феномен Кирилла Никоновича Никифорова (Лёкөчөөна) неповторим и уникален. Перед нами личность, которой по праву может гордиться российская культура.

Сэтгэ сэллэлээх куртуйах
 Ситэн-хотон көрбөт
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас аттаах
 Түөрт атахтаабы
 Түөртэ ойуппат,
 Икки атахтаабы
 Иннигэр түһэрбэт
 Хабыр киирсиилээх
ХАБЫТТА БЭРГЭН
 (олонхо)

Дьэ дуо...

Улуу дойдум уорбатыгар,
 Киэнг дойдум киэлитигэр
 Күн күбэй ийэттэн
 Уол обо төрөөммүн,
 Түөһүн сүмэтин эмэн,
 Улаатан киһи хара буолан,
 Ыал күүс тэринэммин,
 Алаһа бараан дьиэлэнэн
 Аал уоту оттоммун,
 Киэнг нэлэмэн тиэргэннэнэн,
 Кэнчээрини тэнитэн,
 Обо-уруу үөскүтэн,
 Аба ууһун ааттанан,
 Ийэ ууһун сурабырдан,
 Олох олортум аатыгар
 Хойутун кэлэр
 Обо билэ дьоннорбор

Кэнэбэски үөскүүр
 Хомуһуннаах тыллаах
 Хоһооммор холбоон.
 Ыллам-дьэллэм
 Ырыабар ыпсаран,
 Алгыстаах тылбынан этэммин
 Айбыт айымныбын
 Күндү санаалаах
 Күнүм дьонугар,
 Аһыныгас санаалаах
 Амарах дьоннордоох
 Айыым дьонугар
 Анаатабым буоллун!

- 1 Былыргы дьыллар
 Былдаһыктаабын сабана
 Урукку үйэм
 Охсуһулаах уорбатыгар
 Ойон тахсар
 Күндэл манган күннээх,
 Ымайбытынан быган тахсар
 Сырдык ыраас ыйдаах,
 Саккыраан түһэр самыырдаах,
 10 Итии-куйаас тыыннаах,
 Эти-хааны аһар
 Эрэли ыраас салгыннаах,
 Улабата-ундаара көстүбэт
 Улуу киэн хочолорун туорааммын,
 Саас-сайын кэллэбин ахсын
 Саамал кымыс саадырыннанар,
 Үүттээх-сүөгэй сүүдүрүннэнэр,
 Арабас арыы чалбараннанар,
 Ахсаана биллибэт
 20 Алаастарын ааһыталаан,
 Бу маннык ытык Эбэ Хотунга
 Туойар туонатыгар,
 Килбэйэр киинигэр киирэн,

30 Хонон-өрөөн ааһаахха диэммин,
Тумул тыатын туораан,
Кэнкил кэрэ тыатын
Кэтэх өттүнэн киирэн,
Тобус томтор үрдэлин
Дьөгдөйөр саалыгар тахсан,
Балабаннаах дьиз саба буолан
Багдаллан туран,
Улуу ньуурун уу харахпынан
Ууран-тутан көөртүм
Манньык эбит доботтоор:

40 Былыргы дьыллар
Быстар улабаларыгар
Олох олорон ааспыт
Ытык-мааны кырдыбаастарбыт
Аллаах аттарынан
Атара сэлиинэн сылдыаннар
Абыс үйэ устата
Аабан сиппэтэх
Аламай элбэх алаастардаах эбит.
Туруу бараан дойдум
Дохсун уоланнара
Тобус уон саастарын
Туолуохтарыгар дылы
Тоххоолоһон билбэтэх
Толомон элбэх голооннордоох эбит.

50 Эбэ Хотун бэйэтэ буоллабына,
Отут көс усталаах,
Тобус көс туоралаах
Хахаарытта Эбэ Хотун диэн
Сарсыардаангы тахсар күн саһарбатыгар
Эбэрэнэ долгуну түһэрэн,
Күөх мөһүүрэнэн
Күөгэйэ мэндээрэн,
Намылыйа-наскыйан
Аатыран-аарыгыран сытар эбит.

60

Хаалдыктаах бэйэм ханкыйан,
 Хоолдуктаах бэйэм хонкуйан
 Бу Эбэ Хотун
 Ангаарыйар арбаа өттүгэр
 Көмүс тиэрбэс харахпынан
 Анаарытан көөртүм:

70

Саас буолан,
 Икки хардан эһэлэр*
 Арбахтарыттан тахсан,
 Сиэннэрин былдыһан
 Хааннаах анабастарынан
 Хардарыта түсүһэ туралларын курдук
 Халын хара тыалар
 Ханыылаһан киирэннэр,
 Бу Эбэ Хотун
 Үс гыммыт бииригэр дылытын
 Кыыс-дыахтар
 Толору томтобор түөһүн курдук
 Тобу үтэн киирэн,
 Уһуга биллибэт,
 Улахата көстүбэт
 Улуу тумул буолан,
 Тунаара мэндээрэн турар эбит.

80

Бу улуу тумул
 Дьоллоох туонатыгар,
 Киэн киэлитигэр,
 Килбэйэр киинигэр,
 Томтойор туоһахтатыгар*
 Туох дьон киэннэрэ
 Дьоһуннаах дьорбоотторо,
 Киһи киэннэрэ кииллээхтэрэ,
 Саха киэннэрэ саарыннара
 Олох олорон,
 Ааспыттар эбит диэн,
 Тоххоолоһон билбитим:

90

Быралыйан сүппүт
 Былыргы дьылым
 Былдыһыктаабын сағана,

- 100 Уостан сүшпүт
Урукку үйэм
Охсууулаах уорбатыгар,
Торбуйах сонноох
Тордоуулаабын² сабана,
Сылгы тангастаах
Сырсыылаабын сабана,
Халлаан суола хайыһардаах,
Үргэл сулус көлөлөөх,
Аан дойду аарыма кырдыабаһа,
Орто дойду
- 110 Улуу ойууна,
Дабдака кырдыабас абатын ууһа
Бу Эбэ Хотун
Убабас уутуттан,
Дирин далайыттан,
Хара тыатыттан
Бултаан-алтаан,
Аһаан-сиэн,
Саллар саастарыгар,
Үллэр үйэлэрин тухары
Таптаабыттарынан таалалаан,
120 Көңүллэринэн көччүйэн,
Буур тайах этинэн
Бохсуо бырахсан,
Халын хаһанан
Хабылык оонньоон,
Арыһанан аһаан,
Сыһанан сыһалаһан,
Баһан ылар курдук
Баламаттык байан,
Сомсон ылар курдук
130 Солобойдук бултаан,
Алаас быһабаһын саба
Алаһа бараан дьиэлэнэн,
Чэлгиэн халлаан саба
Дэлэгэй тэлгэхэлэнэн,

² Рукописка: Тордолоуулабын...

- 140 Наадал хара түптэлэнэн*,
Хара түүлээби
Ханыылаан үөскэтэн,
Үрүг түүлээби
Үөрдээн үмүөрүтэн,
Байан-тайан,
Оѳо-уруу төрөтөн,
Кэнчээрилэрэ кэнгээн,
Ыччаттара ууһаан,
Мутугунан бырабар
Мунур үйэлэригэр
Тумуу-сөтөл диэни билбэккэ,
Аатыран-аарыгыран этэнгэ
Олох олорон ааспыттар.
- 150 Кинилэр диэтэх дьонтон
Оѳо-уруу төрөөн-үөскээн,
Үнүгэс тардан хаалтара
Күн бүгүнүгэр дылы
Унаар буруолара
Үөһээ үрдүк халлаанга
Тунаара көтөн,
Аал-Луук мас
Силиһиний-силиргэбиний,
Мутугунуу-мутукчатыныы
Үүнэ-үөскүү тэнийэ
- 160 Олороллор эбит.
- Ол да иһин,
Дьон-сэргэ билэринэн,
Бу охтон бараммат мастаах,
Уолан бүппэт уулаах,
Кэхтэн биэрбэт киһилээх
Бу улуу тумул
Дабдака кырдыабас аатынан
Суол суоллаах эбит.
Хоолдьюктаах бэйэм хонкуйан³,
Хоту диэки өттүн
Өгүрүк-төгүрүк көөртүм:
- 170

³ Рукописка: ...хонкунан

Сир ийэ сиксигиттэн сиэтэн,
 Аан дайды арбаһыттан тардан,
 Абыс уон абыс
 Алаастартан тардыһан,
 Сэттэ уон сэттэ
 Силээннэртэн* сиэтиһэн,
 Халын таас хайалары,
 Хаар тыалары
 180 Хаба ортолорунан
 Хайыта сүүрэн,
 Очуос хайалары
 Очурдарын көннөртөөн,
 Буор хайалары
 Буом сирдэринэн*
 Тоуга көтөн,
 Далай түгэбиттэн тардылланан,
 Сир ийэ сиксигиттэн
 190 Силиһинэн-мутуктанан,
 Аан ийэ сирим
 Түктүйэлээх түгэбиттэн*
 Түөн курдук тардан,
 Айыһыт аартыга буолан,
 Үс сүллэр
 Сүүнэ үрэхтэр холбоһоннор,
 Хахаарытта Эбэ Хотун
 Хоту улахатын
 Ортотугар дылы,
 Аарыма атыыр үөрдэрин
 200 Сур бөрөлөр
 Сырсан көбүөхтэтэн
 Иһэллэрин курдук
 Балкыйар баалынан,
 Күргүөмнээх долгунунан
 Куба үөрүн курдук
 Кубарыйа көбүөхтээн,
 Тогу үтэн киирэн,
 Аатыран-аарыгыран
 Сыгаллар эбит.

210

Илин диэки өттүн
 Ингнэх гынан көөртүм:
 Манчаары от
 Баһылаан үүммүт,
 Локуора күөх от*
 Дьохуннаан тахсыбыт,
 Ача күөх от
 Охтуор дылы
 Олуһун үүммүт,

220

Хатын мас ханыыласпыт,
 Ыччат мас ыксаласпыт
 Налыы-намчы кытыллаах
 Кэриитин иһинэн
 Иирэ талахтар
 Иэнигийэн үүммүттэр,
 Тирэх мас тэнийбит,
 Ыарба талах ыксаласпыт,
 Үөт мас
 Үлүһүйэн үүммүт.

230

Уутун сабатынан,
 Улабаа куолайынан
 Сиибиктэ ото сиппит*,
 Өлөн ото өнүйбүт*.
 Ити анараа өттүн
 Арыя баттаан көөртүм:

240

Самаан сайын кэлэн,
 Күөгэл көнө хонууга
 Дьоллоох ыһыах түһүлгэтигэр
 Кыыс дьахталлар
 Ыксалаһа хаамсаннар,
 Ласпалдьыйар самыыларын
 Хамсатан,
 Суоһалдьыйар
 Суһуохтарын намылытан,
 Түөстэрин мөтөтөн,
 Эмиийдэрин тэрэтэн,
 Кэрэ-нарын мөссүүннэрин⁴

⁴ Рукописка: ...мөрсүүннэрин

250 Тупсара киэркэтэн,
 Оһуохайдаан унаарыта,
 Эһиэхэйдээн энээритэ
 Сылдыбалларын курдук
 Кэри кэрэ тыалар
 Кэккэлэһэн киирэннэр
 Хахаарытта Эбэ Хотун
 Киэн киэлитин,
 Кэрэ көстүүтүн
 Өссө тупсаран,
 Тумул тыа буолан,
 Тунаара-мэндээрэн
 Тураллар эбит.

260 Бу кэрэ тумул
 Кэтэх кырдалыгар,
 Былыргы дьылым
 Былдыһыктаах мындаатыгар,
 Урукку үйэм
 Охсуһуулаах уорбатыгар,
 Кыргыз үйэтин
 Кыһалбалаах кэмигэр,
 Быһабынан бырахсар,
 270 Оһунан ууннарсар,
 Батыйанан

Батарыта-хайыта түсүһэр,
 Үнүүнэн үөлсэр
 Кэм кэрдиис саһана –
 Аан дойду дьонун
 Аһастара буолбут
 Иэхэлимэ Куо удаһан
 Аһатын ууһа
 Тоһус хаамы усталаах,
 Сэттэ хаамы кэтиттээх

280 Торһо ураһа туттан,
 Дугуйук диэн
 Тонус бэрдэ
 Төрүт хаан
 Кус быһый, ат бөһө

290 Күүстээххэ көрүгнээх,
 Быһыйга былааннаах,
 Эр бэртэрэ,
 Элик үтүөлэрэ
 Кыргыһа кэлтэрин,
 Кыаммат өттүлэрин
 Кыһыл хааннарын тобон,
 Кыанар өттүлэрин кыйдаан,
 Өлөрсө кэлбиттэрин
 Өһүөннээх өттүлэрин өлөртөөн,
 Кэскиллээх санаалаахтарын
 Киэр үүртэлээн,
 Аан дойдуларыгар
 Аатыран-аарыгыран,
 Олох олорон ааспыттара.

300 Сөбуруу диэки өтгүн
 Үөрбэ-дьүөрбэ харахпынан*
 Өгөрө-батары көөртүм:
 Сизги дыабыл дайдыттан
 Ситимнэнэн-туһахтанан,
 Уорааннаах уксулбаланан,
 Нэлэһийэ-хотойон
 Арынан алла сытар
 Ача күөх оттоох,
 Сүөгэй бадарааннаах
 310 Үүт көлүкэлэрдээх,
 Алыс киэн-куонг
 Арыылаах диэн алаас
 Күннүк сиртэн күдээрийэн,
 Омурбаннаах сиртэн тунаарыйан,
 Аатыран-аарыгыран
 Сытаахтыыр эбит.

320 Бу аарыма алааһы
 Аатырдан, кыталык кыылым
 Кынкыначчы ыллыы-ыллыы
 Кынатын түүтэ
 Кыптый буутун курдук
 Кылбайа элэйиэр дылы,

Көтөн күпсүйэн
 Кытылын кытыгытын булбатах.
 Туруйа көтөрүм
 Лонкуначчы туойа-туойа көтөн,
 Тоѳус уон тоѳус
 Хонук устата көтөн
 Тоѳойун уһугун булбатах.*

330

«Аан ийэ дойдуга
 Сир-уот барахсан
 Ананан-айыллан
 Үөскүүр да буолар эбит» – диэммин,
 Сөбүү диэни сөбөн,
 Бэри диэн бэккиһээн
 Аарыма дьүһүнүн
 Арааран көөртүм,
 Толомон киэнг ньуурун
 Тоһоѳолоон көрөөрү,
 Анараа саѳатын диэки
 Анаарытан көөртүм:

340

Самаан сайын барахсан
 Салаллан кэлэн,
 Айыһыт ааттыга аһыллан
 Икки өнгүрэмэр оѳустар*
 Сүүллэрэ киирэн
 Хара туранг буорга
 Өттүктэхэ-өттүктэхэ
 Харсан лачыгыратыһа

350

Сылдьалларын курдук
 Хайыр таас хайалар
 Киэнг ийэ сирин
 Сырдык ыраас халлаанга
 Силбэһиннэрэ холбоон
 Ханьылаһа-хабыдыһан киирэннэр
 Хахаарытта Эбэ Хотун
 Ангар энэринэн
 Аймаһыйан-айдааран киирэннэр,
 Диринг далай уутугар тийэ

360

Уһуктанан-улуутуйан,

Үөһээ үрдүк халлаанга
 Өрө үүнэн тахсан,
 Туруук таас тумул буолан,
 Кинкиниир киэнг халлаан
 Иитин-сабатын үмүрү тардан,
 Улуу тумул буолан
 Килэдийэ киэптээн турар эбит.

Бу улуу тумулга
 370 Былыргы быдан дьыл
 Быралыйар мындаатыгар,
 Урукку уорааннаах үйэ
 Охсуһуулаах уорбатыгар,
 Үс саха барахсан
 Үөскээн-тэнийэн,
 Үнүгэс тардан эрдэбинэ,
 Түөрт саха түөрэбэ түһэн*
 Кэскилэ кэнээн
 Тэнийэн-ууһаан эрдэбинэ,
 380 Биэс буут
 Бэрилиир мээчик оонньуурдаах,
 Үс хаамы үрдүктээх
 Орулуу-оруюу көтөр оноҕостоох,
 Тон тииттэри тоһоҕо курдук
 Тостурута тыытар,
 Ириэнэх мастары
 Иэмэх курдук тутар,
 Хааннаах анаҕастаах
 Хардан эһэлэри
 390 Сабырбахтарыттан* ылан
 Сабыта сынһан өлөртүүр
 Буур тайахтары, табалары
 Муостарыттан булгурута сөрөтөлөөн,
 Быһах-сүгэ диэни туттубакка,
 Уон тарбағынан
 Куорам далай ытыһынан
 Бултаан-алтаан,
 Аһаан-сиэн,
 Аан дойдуга ангардастыы аатыран,

400 Суон улууска сурабыран,
 Киэн сиргэ кэпсэлгэ барар,
 Күүстээххэ көрүгнээх,
 Быһыйга былааннаах
 Буор сир буулаба бухатыыра –
 Мээрикээн Бэргэн диэн
 Саха киэнэ саарына,
 Киһи киэнэ киргиллээбэ,
 Олох олорон ааспыта үһү.

410 Ити кэлин өттүгэр
 Далайтан тардыылаах,*
 Сир ийэгтэн ситимнээх,
 Айыы сириттэн айдарыылаах
 Киэн улуу далай
 Уһун уорсунугар
 Кинкиниир киэн иэнигэр,
 Туох көтөр-сүүрэр
 Тохтоон-торолуйан
 Төрөөн-ууһаан
 Аһаллар эбит диэн,
 Унуоргу сабатын диэки
 420 Одуулаан көөртүм:

Халбаһа* курдук хааһыланан
 Чөккөөкү үөрэ чөмөхтөспүт,
 Моонньофон-көбөн мустубут,
 Анды үөрэ алыстаан мустаннар,
 Күүстээх кынаттарынан
 Күөччэхтии ытыйсан,
 Үрдүлэригэр түсүһэн
 Үөмэхтэһэ устаннар,
 Аһаан-сиэн

430 Аймалаһа уста сылдыбаллар эбит.
 Өссө үөс далайын диэки
 Өндөс гынан көөртүм:

Хангалас хаһа ханыыласпыт
 Хонгор хаастар
 Холбоһо-холбоһо устубуттар,
 Кыталык кыыл кыттыспыт,

- 440   Эриэн түөс элбээбит,
Харах ылбатынан
Санаа тийбэтинэн,
Эбэ Хотун киэн киэлэтигэр
Көрүлүү-көччүйэ
Сылдыаллар эбиттэр.
Аны туран, доботтоор,
Убаҕас уутугар,
Киэнг киэлэтигэр
Туох баайдах эбит диэн
Билгэлээн-бигээн билбитим,
Бил балык
Биллиргэччи оонньообут,
450   Хатыыс балык ханыыласпыт,
Халты тутулар хаһалаах
Холбо күрдьэх* саҕа
Соболоох эбит.
Сул дулун курдук
Сордонун үөрэ
Хара сыыр анныгар
Халҕаһалыы мустубуттар,
Мундута-күөнэбэ
Буһарбыт курдук.
- 460   Билбиччэ барытын билиэххэ диэн,
Хара тыатын, халын сийин диэки
Хаалдыктаах бэйэм
Хайыһан көөртүм:
Бугул-табыл иэннээх
Үрэхтэригэр⁵, силээннэригэр,
Эргэнэ хара тыатыгар,*
Лаанкы ойуурун* баһыгар
Тайах-таба талбыттарынан
Көнүлүнэн көччүйэн үөскээбиттэр.
470   Энгээр силик тыатыгар
Саталаах таас хайаларын
Халын сынаһаларын кытыытынан,

⁵ Рукописка: ...үрэхтэрин

- Буор хайаларын модьбожотунан*
Энэтэ-бөрөтө
Элэнгнэхэ сырсыбыттар.
Улабата унуга биллибэт
Элэдэнин кэтит тыатын
Инирик ойуурун⁶ инигэр
Саарбата-саһыла
480 Сатайан үөскээбит эбит.
Бэс тыаларын
Билиилэрин быһыгар
Аарыма мастаах
Аар тайбатын сабатынан
Бэдэр кыыла
Мэнээктээн үөскээбит.
Биччат мас ыксаласпыт,
Хатын мас ханыыласпыт
490 Кэрии сийин*
Кэтэх сабаларынан,
Томтордоох тобойдоруна
Улабаа сабаларынан,
Тилигирэс тилэхтээх,
Тиэриилээх кутуруктаах,
Чэрэгэр кулгаахтаах
Тиингэ тилийэ үөскээбит.
Кытыл тыаларын
Барба талах* ыпсылбанын
500 Бараммат бастарынан
Кэрискэ үрэхтэрин* киэн салааларынан,
Күнкүстээх үрэхтэрин*
Көхсүлэрин быһыгар
Кырынааһа-солондото
Ыһан кээспит курдук
Кытара-кылбайа сырсыбыттар.
Күн сирин үрдүгэр,
Айыы сирин арбаһыгар
Сандаарар халлааннаах
Уйгулаах олохтоох

⁶ Рукописка: ...ойуурдарын...

510 Олонхо дойдутун курдук
Улуу да алгыстаах дойду
Баар да буолар эбит диэн,
Бэри диэн бэккиһээтим,
Сөрү диэн сөхтүм.

Бу маннык
Охтон бараммат мастаах,
Уолан бүппэт уулаах,
Бастахха бараммат баайдаах,
520 Тохтоххо хороммот дьоллоох,
Уостубат уйгулаах,
Быстыбат быйаннаах,
Кэрээбэт кэбэлээх,
Өрөөбөт өгөттөөх,*
Баараҕай баай таһаалаах,
Бу маннык дойдуга
Дьон-сэргэ олохсуйдун,
Оҕо-уруу төрөттүн,
Дьоллорун-соргуларын
530 Булуннуннар диэн,
Айылҕа барахсан
Анаан-минээн айдаҕа буолуо.

Оннук уһуннук толкуйдаан
Бу Эбэ Хотун
Айгыр-силик айылҕатын
Барыла-барҕата биллибэт
Балысхан баайын,
Кэхтибэт кэрэ бэйэтин,
Туох дьон киэнэ дьорҕоотторо,
Киһи киэнэ кииллээхтэрэ⁷,
540 Саха киэнэ саарыннара⁸,
Алаһа бараан дьиэлэнэн,
Киэнг нэлэмэн тиэргэннэнэн,
Наадал хара түптэлэнэн,
Тойон сэргэ туруоран,

⁷ Рукописка: ...кииллээбэ

⁸ Рукописка: ...саарына

- Аар Базах анһан,*
 Кыталык үнкүүлээбит
 Кылбаа манган кырдалыгар,
 Атааннаах-мөнүөnnээх*
 Аан ийэ дойдуга
 550 Ангардастыы аатыран,
 Туруу бараан дойдум
 Туналһаннаах ньууруттан
 Үөһээ үрдүк халлаан
 Үлүскәннээх үтүөлэрэ
 Киэн нэлэмэн халлаан
 Килбэйэр кииниттэн
 Кэлэн баран кэрэһилэтэр,
 Ыраас халлаан
 560 Кырымах кытылыттан кэлэн,
 Сүбэлэтэн-амалатан барар
 Араас хочо ыырдаах
 Нэлэмэн хочо тэлгэһэлээх,
 Улаан халлаан уһайбалаах,
 Арыы хара тыа саға
 Араһас наадал түптэлээх,
 Саха киэнэ саарыннара,
 Киһи киэнэ кииллээхтэрэ,
 Дьон киэнэ дьорбоотторо.
 570 Бис обус тириитэ бэргэһэлээх,
 Үс обус тириитэ үтүлүктээх,
 Отут обус тириитэ олооччулаах,
 Алаас быһаһаһын саға
 Алын танастаах,
 Толоон быһаһаһын саға
 Догдоко сонноох,*
 Хатыыс балык хабаһынан
 Ханыйлыы тутуллаан хатарыллыбыт,
 Хатын маһынан ханыылаһыннаран,
 Уон тиит киилинэн*
 580 Тупсаһайдык онһууллубут
 Орулуу көтөр онобоостоох
 Ох саалаах,
 Охсуһууну билиннэбинэ,

590 Көрсүбүтүгэр барытыгар
 Үс тиити үрдүнэн көстөн
 Өтөрү түһэр үнгүүлээх.
 Кыргыһыны биллэбинэ,
 Кыыныттан тахсан,
 Иннигэр-кэннигэр
 Ыһыыты-ыһыыты
 Кылыйан кыыралдытар,
 Буурдаан унаарытар
 Сытыы быһый быһыччылаах.*

600 Көрөн көрсүһэ,
 Күрэс былдьаһа
 Өлөрөөрү-өһөрөөрү,
 Алдытаары-сааратаары
 Ааттаан-суоллаан кэлбит
 Араас дойду ааттаахтара
 Аарыгыран-аатыран
 Иһэллэрин биллэбинэ,
 Бара охсон батары түһэр
 Баламат улахан батыйалаах,
 Сул дүлүнү
 Туруору тушпут курдук
 Суон болгуо* сотолоох,
 Аарыма хатын маһы
 Хардарыта уурталаабыт курдук
 Хатыллаһас былчыннаах,

610 Харылаах
 Тиит мастары
 Тиэритэ тэппит курдук
 Тиһиллэбэс иннирдээх,
 Биэс былас биэкэйэр бииллээх,
 Үс былас өрөйөр өттүктээх,
 Абыс былас дарабар сарыннаах,
 Тобус мастаах оночону
 Туруору тушпут курдук
 Добун кэтит көбүстээх,
 620 Түөрт быластаах оту
 Түөрэ аспыт курдук
 Түөрэм түөлбэ түөстээх,*

- Куртуйах көтөр
 Кутуругун түүтун курдук
 Куударалаах баттахтаах,
 Эрийэ тардар эрбэхтээх,
 Сөрүү тутар сөмүйэлээх,
 Холбо күрдьэх курдук
 Куорам далан ыгыстаах,
 630 Көлүйэ күөл курдук
 Төгүрүччү көрбүт харахтаах
 Моруот Боотур диэн офонньордоох.
 Саарба тириитэ сангийахтаах,
 Үүс тириитэ үтүлүктээх,
 Бэдэр тириитэ бэргэһэлээх,
 Абыс уон абыс
 Аарымат оѳустар тириилэринэн
 Аттаһыллан тигиллибит
 640 Алын тангастаах,
 Отут уус дьахталлар
 Онгостон олорон
 Оһуордаан-ойуулаан
 Онгорон-тутан тикпит
 Түүнүктээх түнэ этэрбэстээх.
 Айах ууһун аатырбыт уустара
 Кутан чочуйан онгорбут
 Икки буут көмүс
 Илин-кэлин кэбиһэрдээх,
 Биэс бууттаах биһилэхтээх.
 650 Ньилбэгинэн охсуллар,
 Тилэбинэн соһулар
 Килбиэн хара баттахтаах,
 Эттээх иэдэстээх,
 Сыалаах сынгаахтаах,
 Биэкэлдьийэр бииллээх,
 Ласпалдьыйар самыылаах,
 Мөтөгөр түөстээх,
 Тэрэгэр эмийдээх,
 660 Кылбаа манган ньуурдаах,
 Хара тыа кэтэбэр
 Хаххаланан үөскээбит

670

Хара саһыл кутуругун
 Хайыта бысталаан
 Хардары таары ханыылаан
 Уус киһи уурталаабытын курдук
 Обугур-чобугур уостаах,
 Хахаарытта Эбэ Хотун
 Халын хара тыатыгар
 Хаххаланан-харыстанан үөскээбит
 Түөһүгэр күннээх,
 Кутуругар хоболоох,
 Кэрэмэс саһыл тириитин
 Кэккэлэччи уурталаабыт курдук
 Дьаргыл көнө хаастаах,
 Тахсан эрэр күн
 Саһарбатын курдук
 Арыы саһархай харахтаах,
 Баран эрэрин көрбүт киһи
 Бабатын ыйытынаары
 Батыһыах курдук,
 Көрсүбүт эрэ киһи
 Көрсүүлэспит киһи диэн
 Көбүйүөх курдук
 Үтүө-мааны мөссүөннээх
 Кыыс Кылаарытта диэн
 Оҕонньордоох эмээхсин
 Олороллор эбит.

680

690

Бу маннык улуу дьон
 Туох-ханнык тутуулаах,
 Ханнык-хайдах баайдаах
 Эбиттэр диэн көрөөрү,
 Киэнг нэлэмэн тиэргэннэрин
 Килбэйэр киинигэр
 Киирэн туран көртүм дуо,
 Доботтоор:
 Киэнг нэлэмэн тиэргэннэрин
 Килбэйэр киинигэр
 Чолбон сулус курдук
 Чокулуон* чолбон харахтаах,

- 700 Күөгэлдхийэ долгуйар
Өрүкүйэр көбүллээх,*
Айгыраस्ताах үүннээх,
Тангалайдаах көнтөстөөх,*
Кыһыл көмүс кычымнаах,*
Үрүнг көмүс үүннээх,
Удурбай мас ойбоостоох,
Сырдык көмүс
Сырайдаах тугтарыылаах,
Ыраас көмүс ынгырдаах,
- 710 Көлүнэр көлөлөрүн,
Миинэр мингэлэрин
Айаннатан кэлэннэр
Баайдыннар диэн,
Хахаарытта Эбэ Хотун
Хангас халдыаайытын тэллэбэр
Бүгэн-табан үүммүт
Халыдыйар хатырыктаах,
Күөх нуобал мутуктаах,
Буур тайах силиитин курдук
- 720 Ары саһаххай этгээх,
Аарыма улахан маһынан
Үс күннүк сиртэн иһиллэр,
Үгүрүөлүү олорор
Өксөкү кыыллаах,
Ботугуруу олорор модьугулаах,*
Кэпси олорор
Кэбэ көтөрдөөх,
Тойон Дьабыл сэргэни
Туруоран кээспиттэр.
- 730 Ол икки кытытыгар
Чороон иһит төбөлөөх
Дьөһөгөй оботун төбөтүн
Дьүһүнүн түһэрэн,
Кытыылы туруортар.

Өссө дьүүллээн көөртүм:
Алаһа бараан дьиэлэрин
Анараа өттүн диэки

740

Ас уурарга диэн анаан
Алта сиригэн быыстаан,
Икки сиригэн ааннаан,
Атара дьоруо ат
Абылаан эргийэр
Аарыма уһун улахан
Ампаардаахтар эбит.

750

Алаас сабатын диэки
Кырдал кытыгытын кыйа
Кыһын буоллабына кырыарбат,
Сайын буоллабына саппабырбат,
Сүүһүнэн сүөһү киирдэбинэ
Сүтэн хаалар,
Баранар баһыгар
Мангаас ынах* мангыраатабына
Кырдаайы сангатын курдук
Кыыкынаан иһиллэр,
Баһа-атаба биллибэт
Баламат улахан
Ходуһа иэнин саба
Хотонноохтор эбит.

760

Истибиччэ⁹ дөссө истиэххэ,
Көрбүччэ¹⁰ дөссө көрүүххэ,
Аарыма тиит
Анараа өттүгэр,
Кырдал сирим
Килбэйэр киинигэр
Самаан сайын кэллэбинэ,
Өнгүрүк куйаас тустэбинэ
Үрүг астарын уурарга анаан,
Аар тайба ангарын саба
Кыдымах мууһа* кытыылаах,
Тон буор тутуурдаах,
Кур мууһа күрүөлээх,

770

⁹ Рукописка: Истиэххэ...

¹⁰ Рукописка: Көрүүххэ...

Абыс уон аарыма мастарынан
 Аттаһыллан онһоһуллубут,
 Тобус уон тобус
 Толомон бөдөҥ маһынан
 Систээн онһоһуллубут
 Умуһахтаахтар эбит.

780 Айан киһитин быһыытынан,
 Амтаннаах аһы
 Аһыахпын баҕара санаан,
 Онгочо айабын саҕа
 Онгойон көстөр
 Айа курдук аҥайан сытар
 Аанынан көөртүм,
 Түгэх өттүн диэки
 Төнкөс гыммытым:
 Амтаннаах ас арааһа,
 790 Үрүн ас үчүгэйэ,
 Сыһыы¹¹ быһаҕаһын саҕа сиргэ
 Сыалаах эт эгэлгэтэ,
 Толоон быһаҕаһын саҕа сиргэ
 Тон ас арааһа чоһчоломмут.
 Чалбараан чабычактарга
 Үрүттэммит үүт,
 Ыадаччы көтөбүллэр
 Ыаҕас-ыаҕас аайы
 Аһыйбыт сүүдүрүннээх сүөгэй,
 Курбуһах иһиттэргэ*
 800 Куруламмыт арыы,
 Эгэлгэ ас элбэбиттэн
 Бэри диэн бэккиһээтим
 Сөрү диэн сөхтүм.

Ити кэлин өттүгэр
 Эргийэ түһэн
 Тохтон хороммот дьоллоох,
 Бастар бараммат баайдаах,

¹¹ Рукописка: Саһы...

- 810 Арынан алла сытар
 Ача күөх оттоох,
 Үүт көлүкэлэрдээх,
 Сүөгэй бадарааннаах,
 Алыс киэнг-куон
 Арыылаах диэн алаастарын
 Арыя баттаан көөртүм:
 Улаан ньуурдаахтар,
 Орохтоох систээхтэр,
 Хоппо курдук
 Хоробор кутуруктаахтар,
 Хотобор хонуруулаахтар,
 Сиринэн соһулар
- 820 Силлиэ көмүс сиэллээхтэр,
 Силигилээн үөскээбиттэр.
 Алаас-алаас аайытын
 Айаас сонобостор,*
 Сурулуур сур
 Дьабыл атырдар
 Көнүл көччүйэн
 Астына-бастына
 Ача күөх оттон
 Аһы-сии сылдыаллар.
- 830 Кубалан манан кулуннар¹²
 Улахан кугас убаһалар
 Сыһы-сыһы аайытын
 Хоройо сиэлбиттэр,
 Хонуу-ходуһа ахсын
 Хоробор муостаахтар
 Хотобостуу субуллубуттар,
 Үрүйэ-үрэх аайытын
 Үрүң түүлээхтэрэ үмөрүспүттэр,
 Алаас-алаас ахсын
- 840 Атыр оустара айаатаабыттар.
 Быһатын эттэххэ,
 Үрүң сүөһүлэрэ
 Үрүң тунах курдук

¹² Рукописка: ...кулуттар

Үмүөрүхэн үөскээбиттэр,
Хара эриэн сүөһүлэрэ
Хара тыа маһыны
Ханыылаһан тэнийбиттэр.

850 Таһырдьаларын таарыйа
Көрдүм диэммин астынан,
Киэн нэлэмэн дьиэлэрин,
Көмүс уруктарын
Көрбүт киһи диэн,
Тобус мастан туттарыллыбыт,
Абыс аарыма мастан
Аттаһыллан онһоһуллубут,
Аарыма атыыр обус
Аттаан сытарын курдук
Суон кэтит боруоктарыттан
860 Алта эр бэттэрэ
Тирэнэ-тирэнэ
Тонг омурбан устата
Ахчарыһан аһан биэрбиттэригэр,
Айыылаах ааспатах,
Кирдээх киирбэтэх,
Буруйдаах чугаһаабатах,
Боруоктарын атыллаан
Килиэ-халаа дьиэлэригэр
Киирэн кэлэн,
870 Уон хаамы усталаах
Оронноругар олорон,
Ньир бараан дьиэлэрин
Эргиччи көөртүм:

Баайтаһын ынах саға*
Баламат модьү маһынан
Байааттаннабатын диэн
Мананалаабыттар эбит.
Тиит киэнэ чиргэлинэн,
Мас киэнэ маанылаабынан
Лаһыгыраччы-баһыгыраччы
880 Иккилии хоһунан истиэнэлээбиттэр.

- Үрдүк кырдалга
 Үс сыл устата
 Хаस्ताан-хабылаан хатарбыт
 Кулун киинин курдук
 Кубарыччы куурбут маһынан
 Үс хос гына үрүттээбиттэр.
 Үс саһаан үрдүктээбинэн
 Сул маһы хоонньоһуннаран
 Түөртүү маһынан төгүрүктээн,
 890 Биэстии маһынан
 Биттэх уурталаан
 Өбүллүбэтин диэн кырыылаах маһынан
 Кыбытык уурталаан
 Өһүөлээн кээспиттэр.
 Үөһээ үрдүк дыбын халлаантан*
 Өнгөйөн көрөр түгэннэригэр
 Дьан-дыаһах
 Ингэн-тонгон кириэ диэннэр
 900 Хатан тимир хампырыйар,
 Ыстаал тимир сынтарыйар
 Халбаһа хайыр тааһынан
 Халыччы тэлгэтэн үрүттээбиттэр.
 Аллараа дойдуттан
 Көстүбэт биистэрэ
 Адабыран аатыран
 Тахсар күннэригэр
 Дьайбатын диэннэр
 Дьапталба тааһынан дьаптайан
 Муосталаан бочугураппыттар¹³.
 910 Сылдыарга сыыдам,
 Үктэнэргэ үчүгэй буоллун диэннэр
 Туой буорунан тутуурдаан,
 Кипсэ буору киллэрэн,
 Хайыта барыа диэннэр
 Хорон оту холбоон
 Кус түүтүнэн туттарыылаан,
 Куорсун түүтүнэн кунустаан,*

¹³ Рукописка: ...бочугураппыт

- 920 Имэрийэн-томуруйан,
Килэччи-халаччы
Киэргэтэн кээспитгэр.
Ол үөһээ өтгүнэн
Тэппэрээх уус
Тэрээх сүгэтинэн
Баай тиитгэри
Хаба ортотунан
Хайыта охсон,
Тэлитэ-хайыта суоран,
Күөбүллээн күрдүргэтэн,*
930 Уйаннаабат гына ууран,
Кэдэнгээбэт гына кэккэлэтэн,
Ардьяннаабат гына ыпсаран
Муосталаан бочугурашпыттар.
Улабаа диэки өтгүн
Унаарытан көөртүм:
Эрбийэ Бэргэн уус
Сытыгы быһый чокороонунан
Сыйыа сылбыччы суоран,
Уон хаамы усталаах,
Тобус хаамы туоралаах
940 Орон онортообут эбит.
Дьиэбит дьайынын* быыһынан
Куһаҕан тыын
Куотан кириэ диэннэр
Ньыгыл ыас буорунан
Харды халыгынан
Тэпсэн ньээккэлээн кэбиспитгэр.
Арбаалата хоту өтгүнэн
Арбаа халлаан анныттан
Ынырык ыарахан ыарыы
950 Ыгыллан тахсан,
Сиик буолан симэлийэн,
Дьан буолан
Тарбанан кириэ диэннэр,
Халбаһа¹⁴ тааһынан
Хаххалата хайыгнаабыттар.

¹⁴ Рукописка: Халабаһа...

- Истиэнэтин ахсын
 Иккилии сиринэн
 Сарсыардаангы саһарбаҕа
 960 Сандал манган күммүт
 Сандаара ойон табыстабына
 Алаһа бараан дьиэбитин
 Сырдык-дыргыл
 Сырдаттын диэннэр,
 Түөлбэ чүөмпэ саҕаны
 Дьөлүтэ бысталаан
 Түннүктээн кээспиттэр,
 Чургул хатын*
 970 Туоһунан туттаран,
 Ситиинэн тигэн*,
 Кылынан кытыылаан,
 Тааһынан танган,
 Дэлэгэй дэлгэм түннүгү
 Дьэргэтэн кээспиттэр.
 Илин энэринэн
 Күнүскү түөтгүүргэ
 Сандал манган күммүт
 Сардангата сандаара
 Тыктын диэннэр,
 980 Айыылаах аспатах,
 Буруйдаах киирбэтэх
 Ааннарын унга-хангас өттүнэн
 Ойута быһан,
 Алта хос туоһунан аттаран
 Өгнөөх тааһынан киэргэтэн,
 Көстөөх сиртэн
 Күндээрэ көстө турар
 Түөлбэ түннүгү
 Күндээрдэн кээспиттэр.
 Күндэл манган күммүт
 990 Абыс сандалбаннаах халлаан
 Алгыстардаах анныгар
 Араҕас алын тэллэбэр
 Кытара кыһан кириитэ
 Кыымнаах сырдыга

- 1000 Килиэ-халаа дьиэбитин
Манан сырдатан
Киирдин диэннэр,
Дьиэлэрин арбаа эркинин
Тобус сиринэн тобулута охсон,
Туой хара тыаба
Үүммүт үтүө хатын
Халын туоһунан туттаран,
Өстүөкүлэлээн күндээрдэн,
Күнүстээбэр сырдаппыттар.
- Олорор сирбиттэн
Уна диэки өттүгэр
Уларыта көөртүм:
Түөлбэ күөл саба төгүрүк
Аһыллларыгар аналлаах
1010 Абыс атахтаах
Араллаан остуоллаахтар эбит.
Ол нөнүө өттүгэр
Долбурбаннаах долбуурдарыгар
Саламаат кутарга аналлаах
Саймарык кытыйа,*
Кымыс кутарга
Кыйыа иһиттэр,*
Күөрчэх кутарга
Күөлбэ иһиттэр,
1020 Кытыйа иһиттэр кыстаммыттар,
Симии иһиттэр симиллибиттэр,
Чороон иһит тобуоруспут,
Хамыйах бөбө ханыыласпыт.
Уна диэки олорор
Уолан уолаттар
Улар саба буолан,
Ханас диэки олорор киһи
Хабды саба буолан,
Кэтэбириин диэки олорор дьон
1030 Кэбэ саба буолан
Кэчигирээн-кэккэлээн
Көстөллөр эбит.

- Көрбүт эрэ сөбүөх
 Бастың мааны
 Балажана буолан биэрдэ.
 Улажаа диэкиттэн
 Уон саһааннаах,
 Аан диэкиттэн
 Абыс саһааннаах сиргэ
 1040 Тобус быластаах
 Суодал улахан
 Оһохтоохтор эбит.
- Алта аарымаат обустар
 Ахчарыһан тардар
 Куруң тыа кураанах маһынан
 Хайыта-тырыта сынһан
 Ураатыгар дылы*
 Оттон кээстэхтэринэ,
 Көңкөлөй көндөй ураатынан
 1050 Кытарах кытыт* сажа
 Кыымнар кытыастан тахсан,
 Кытыл уңуор
 Таннары санныйан
 Күлүмнээн-күндээрэн,
 Үс күннүк сири
 Сырдатан-сыдыайан
 Түһэллэр эбит.
- Уостуганнаах ураатынан
 Уот салбаныкы төлөттөр
 1060 Өрүтэ мэнийэн тахсаннар
 Сарсыардаангы сарыал курдук
 Сажа кытыгытын
 Сандаарда сырдатар эбиттэр.

Манньык дьону этэн эрдэхтэрэ:
 «Саха киэннэрэ саарыннара,
 Киһи киэннэрэ кииллээхтэрэ,
 Дьон киэннэрэ дьорбоотторо» – диэн
 Ол да иһин,
 Үтүө сурахтара
 1070 Үс үтүмэннээх дойдуга,

- Албан-дьяах ааттара
 Аан ийэ дойду
 Арбаһыгар тийэ
 Аатырбыттар эбит.
 Аһыныгас санаалара,
 Үтүө суобастара
 Орто туруу дойду
 Толбоннордоох ньууругар
 Тойук буолан доллоһуйбут,
 1080 Үтүө-мааны дьүһүннэрэ
 Үгүс дойду үрдүнэн
 Сэһэн буолан тэнийбит,
 Ырыа буолан ылламмыт.
 Бу улуу дьоннорбут
 Былыргы ыйаабынан,
 Урукку оноруунан,
 Абыс саастарыттан холбоһон,
 Алаһа дьизэлэнэн,
 Аал уоттанан
 1090 Киэнг нэлэмэн тиэргэннэнэн,
 Наадал хара түптэлэнэн,
 Ыал буолан,
 Эһэ тириитэ тэллэхтэригэр,
 Куба нуолур суорбаннарын анныгар,
 Оҕо дьон оонньоон-көрүлээн,
 Уһун түүн уохтарын харатан,
 Күн кылгаһын билбэккэ,
 Түүн уһунун умнан,
 Убураһан-сыллаһан,
 1100 Көрүлээн-көччүйэн аһарбыттар.
 Саллар саастарыгар,
 Үллэр үйэлэригэр
 Баайтаһын биэ
 Таманын сыатынан маанылаан,
 Сөрүүн сүөгэийинэн
 Күөмэйдэрин чөллөрүтэн,
 Тамахтарын ханнаран,
 Саамал кымыһынан
 Санааларын көнньүөрдэн,

- 1110 Таптаабыттарынан таралыйан,
Көнүллэринэн көччүйэн,
Көстөөх сиртэн
Оонньууллара-күлэллэрэ иһиллэн,
Көрү-нары көбүлүттэн тутан,
Амтаннаах аһынан
Астына аһаан-сиэн,
Өрөйөн-чөрөйөн,
Орто туруу дойдуга
Тутулуга суох туругуран,
1120 Сир ийэ иэнигэр,
Аан дойду арбаһыгар
Аарыгыран-аатыран,
Олорбуттара үһү.

- Ол эрээри оҕолоор,
Эдэр саастарыгар эбиллибэтэхтэр,
Оҕо саастарыгар оҕоломмотохтор.
«Олохпутун салбыыр
Оҕото суох буоллубут» — диэн
1130 Санаа бөбөҕө ылларан,
Толкуй бөбөҕө түһэн,
Айыыһыт Хотунтан
Ааттаһа сатаабыттар,
Күн күбэй ийэттэн
Көрдөһөн көрбүттэр.

- Аҕыс уона саастарын аһан,
Тобус уоннарын туолаллара
Тарбахха баттанар,
Сөмүйэбэ көрдөрүллэр
Төгүрүк түөрт ый хаалбытын кэннэ.

- 1140 Олонхо буолан баран
Омуннаах буолааччы,
Сэһэн буолан баран
Эбиилээх буолааччы,

Арай туран,
Алаһа бараан дьыэ
Аҕа баһылыга,

- 1150 Ажалара офонньор,
От ыйа ортолоон турдабына,
Биир үтүө күн
Аһымньыта киирэн,
Аһыан-сиэн бабаран,
Арыынан алла сытар
Ача күөх оттоох
Арыылаах алааһын
Анараа сабатыгар
Дьабыллаах атыырын үөрүттэн*
Алта баайтаһын биэтин
Астаан-үөллээн
Аһаан-сиэн кээстэ.
- 1160 Абыс иһит а́барааны*
Ингэри далай иһигэр
Көнгүс үрэх сүүрүгүн* курдук
Көнгү-хангы куттан кээстэ.
«Иһим түгэбэр,
Очобонум төрдүгэр
Тутум саба очобос
Кураанах хаалла» диэн,
Үс ыаас сүөгэйи
Үксэнэн кээстэ.
- 1170 Аһаабыт-астыммыт
Киһи быһыытынан
Имин хаана кэйдэ,
Сиһин хаана сылайда,
Ол-бу буолуобун бабаран,
Ойобун диэки көрбөхтөөтө,
Оронун диэки одуулаамахтаата,
Кытта кырдыабын кытта
Ибир-сабыр кэпсэттэ.
Уолаттар-кыргыттар
- 1180 Көрөн көбүйүөхтэрэ диэн,
Уоттарын умуруордулар,
Хаппахчыларын аанын
Халыр гына саптылар,
Үөһээ танастарын үрэйдилэр,
Аллараа танастарын

- Адыаһын уһулан,
Ороннорун улабатыгар уктулар.
Обонньор киһи
Эһэ тэллэх үрдүгэр,
1190 Куба нуолур суорбан анныгар,
Көбүйбүтүн омунугар
Көхсүн хаана куурда,
Сүрэбэ сэлибирээтэ,
Тыына кылгаата.
«Аны, бу эмээхсин,
Ханнык эдэр киһи буолангың
Эргичиннээбэккэ сыт» - диэн
Улабаа диэки хайыһан
1200 Утуйан хаалыа диэн,
Сэрэнэн-сэрэнэн
Эттээх сириттэн имэрийдэ,
Наадалаах сириттэн таарыйда,
Тутум түүлээх сириттэн
Туппалаан көрдө,
Айыыһыт аартыгың диэки
Айанныан баҕарталаата.
Иитиэбэр-аһатыабар
Хаан киирэн
1210 Ханаччы таттарда,
Өрөһөтүн диэки
Өрө көрөн табыста.
Онуоха туран,
Кыыс Кылаарытта барахсан
Тахсан эрэр күн саһарбатын курдук,
Күлэ мичилийбитинэн
Хайыһа түстэ да,
«Ээ, сэгэрим оҕото,
Ингэри далай иһим түгэбинэн
Кудулу далай куттабым аннынан
1220 Иэйэхсит Хотун
Бэйэтинэн киирэн,
Иэйэн-куойан көбүтэн эрэр,
Олохпутун сабалыыр
Оболоноору гыннаһыт дуу?» - диэтэ да,

- Өрөйөр өрөһөтүгэр,
Тарайар тараһатыгар,
Кытта кырдыабын,
Тардынан кээстэ.
- Кинилэр дьон
- 1230 Сыл устата сылласпатах,
Биэс сыллаахтан билсибэтэх,
Абыс сыллаахтан арахсыбыт курдук
Омуннаахтык оонньоотулар.
Наадабытын ылыстыбыт диэн,
Улабаа диэки хайыһан
Утуйан хаалбатылар,
Үс түүннээх күн
Үөһээ уостарыттан
Үс аңаар хамыйах,
1240 Аллараа уостарыттан
Алта аңаар хамыйах хаан
Тахсыар дылы
Омуннаахтык оонньоотулар.
- Кинилэр дьон,
Оонньообут омуннарыгар
Уон хаамыылаах оронноро
Баба курдук бахчаннаата¹⁵,
Чоку курдук чохчонноото,
Киил маһа кэдэннээтэ,
1250 Турар сириттэн
Тутум кэринэ сыбарыйда,
Ытаһата тулунна,*
Туората хамнаата.
- Ити кэнниттэн офонньор киһи
Эт киһи элэйэн,
Сыа киһи сылайан,
Улабаа диэки хайыһан
Утуйан хаалла.
- Өр да-өтөр да
1260 Утуйбутун билбэккэ

¹⁵ Рукописка: ...бахчаннаата

- Унуктан кэлэн:
 – Хайа, эмээхсиэн,
 Сарсыардаангы түөттүүр
 Саҕаланна дуо? – диэбитигэр,
 – Хайа, оҕонньоор,
 Эдэр сааскыттан
 Эстибит да эбиккин.
 Утуйбутун отут хонно.
 Хата сылайбытын,
 1270 Утаппытын буолуо, – диэн,
 Өнгүрэмэр обус баһын саҕа
 Мөһөкө-мөһөкө арыылаах,
 Улахан биэ кымыһын
 Тобус бууттаах чороонно
 Дьалкылдытан аҕалан биэртин,
 Моруот Боотур
 Кудулу далай куттабар,
 Ингэри далай иһигэр
 1280 Көнгүс үрэх сүүрүгүн* курдук,
 Куллугураччы-халлыгыраччы
 Сүүрдэн кээстэ.
 Ити кэнниттэн дуо, доботтоор,
 Кыыс Кылаарытта барахсан
 Хат буолан ханайар,
 Ыйыгар тийэн ынайар,
 Алтыс ыйыгар
 Алтахтаан хаамар,
 Сэттис ыйыттан
 Сиэтиигэ сылдыар,
 1290 Тохсус ыйыттан
 Тобуктаан сылдыар буолар.
 – Бачча сааһыран баран
 Оҕо үөскээтэ,
 Уна-ханас өттүбүнэн
 Уллунахтарын ньиргиэрэ
 Утуппат-олорпот буолла, – диэн
 Сэбээн эмээхситтэргэ
 Сэһэргиир буолла.

- 1300 Муннук-ханнык аайы
 Офонньоттор-эмээхситтэр
 Ботугураһы буолбуттар,
 – Хотуммут барахсан
 Кырдыр сааһыгар,
 Олорбут үйэтигэр
 Оҕо-уруу төрөтөн,
 Уларыйаары гыннаба, – диэн
 Айыһыт барахсантан
 Ааттаһар буолбуттар.
 – Хотуммут-Кыыс Кылаарытта
- 1310 Уһун күн устата
 Утуйар буолла.
 Уол оҕолоноро дуу? – диэн,
 Сиппит өттүлэрэ
 Сибикилиир буолтар.
 Чугас ыаллара
 Чуннуу көрө сылдьан:
 – Сырдык күнтэн бэссибэккэ
 Сыта сынабалыыр буолбут,
 Кыыс оҕолоноро дуу? – диэн
- 1320 Сыта-тура
 Сыымайдыыр буолтар.
 Кыыс Кылаарытта барахсан
 Дьылба айыы ыйаабынан
 Күн-түүн аастабын ахсын
 Иһэ-хоонньо улаатан,
 Алтыс ыйыгар
 Алтахтаан хаамар,
 Сэттис ыйыгар
 Сиэтиигэ сылдьар,
 Тохсус ыйыгар
- 1330 Тобугар тийэ чохчойор,
 Такымыгар тийэ такыллан
 Эһэ тириитэ тэллэбэр,
 Саарба тириитэ суорбаныгар,
 Куба нуолур сыттыгар,
 Сыта сыынажалаан,

- Күнүн-түүнүн,
Бүтэрэр буолбут.
Кэмэ-кэрдийһэ кэлэн,
1340 Тобус ый тобус хонуга буолан
Кыыс талыыта киирэн,
Хотун талыыта киирэн,
Ходьоннотон киирэн барбыт.
Суорбанын иһигэр
Суунабалыы мөнүстэ,
Сыттыгын үрдүгэр
Сыынабалыы хамсаата,
Ийэ-хара көлөһүнэ
1350 Иннинэн-кэннинэн сүүрдэ,
Тараһатын ингиирэ тардыалаата,
Өрөһөтүн ингиирэ
Өрүтэ тутта.
Суратын ингиирэ*
Хаамтарбат-хамнаппат гына
Такыччы тардыалаата.
Буом буомчалара*
Сыты быһыччынан
Быһыта-хайыта быһар курдук
1360 Быстах да буоллар
Быһымах ыарыы киирдэ.
Иннин-кэннин булбата,
Өйө-дьүүлэ көттө,
Санаата-оноото¹⁶ арабыста.
Кудулу далай куттабын аннынан,
Ингэри далай иһин түгэбинэн,
Унга-хангас өттүнэн
Ибир-сабыр, бүллүр-иллир
Бүтэйдии бүгүлэхтээтилэр.
Ол аайы эмээхсин эрэйдээх
1370 Ынчыга ыраатта,
Энгэлгэнэ элбээтэ,
Тунуй этэ-сиинэ
Тулуйбат быһыыта буолла.

¹⁶ Рукописка: ...соноото...

1380 Өрүһүнэн ыла-ыла
 Өрүтэ тыыммахтаата,
 Эргичиннии-эргичиннии
 Эфирийбэхтээн ыла.
 Тэллэбин үрдүгэр
 Тэбиэлээмэхтэннэ,
 Оронун үрдүгэр
 Олохчохтоото.
 Күүһүн мунньунан,
 Тыынын ылынан
 Тобус кыталык кыргыттары
 Ынгыттаран ылан:
 – Ороммор олордун, – диэтэ.

1390 Тобус кыталык кыргыттар
 Тэйэн-тэбэн кэлэн,
 Өйөөн-убаан өндөтөн,
 Куба нуолур сыттыгар
 Өйөннөрө олортулар.

1400 Ити кэлин өттүгэр
 Кыыс Кылаарытта барахсан
 Кытта кырдыабын диэки
 Хамны тэрбэйэр
 Хара хаастара хамнаан,
 Аламай манган сарыал
 Атылыыта буолбут
 Хара тыргыл харахтара
 Уоттаах мичээринэн оонньоон,
 Кэрэмэс саһыл уорбатын
 Кэккэлэччи туппут курдук
 Килбиэн кэрэ иэдэһэ
 Кыыһан киирбит күн
 Саһарбатын тэнэ
 Кытара тэрбэйэн олорон,
 Уран тарбахтаах уус киһи
 Ойуулаан-оһуордаан
 Онкула суох онортун курдук

1410 Кэчигир таас тиистэрэ
 Хонгурах хаары

Ойо быспыт курдук,
Туртаннаан
Субурдук диэн
Соруктаах буола олорто үһү:

- 1420   – Дьэ-дуо, доборуом,
Харахпынан таптаан,
Сүрэхпинэн сөбүлээн,
Истинг дууһабынан ийэр-куойар
Кытта кырдыбытыам,
Мин этэр тылбын
Икки чуор кулгааххынан,
Көрөн-истэн олоҕ эрэ!
Айыы хаан аймаҕар
Айыллыбышпын аатыгар
Албан-салбан ааппытыгар
Уо-чуо сурахпытыгар
Иһит эрэ!
- 1430   Иннинэн сирэйдээби,
Бокуйар сүһүөхтээби,
Борон ураанхайы,
Айан-тутан үөскэтэн,
Айхаллаан биэрэр,
Айыыһыт хотун ийэбит
Аймахтаһар күнэ буолла.
Алаһа бараан дьиэбитигэр
Аал уоппут аттыгар
Дуолан холумтаммытын
Эргийэ хаама сылдьан
- 1440   Эбэрдэлиир кэмэ кэллэ.
Иэйэхсит Ийэ Хотуммут
Олохпутун салгыыр
Оҕолорбут барахсаттар
Куттаах сүрдэрин
Уна хоннобун иһигэр
Ымы чыычаах гынан уктан,
Ыксалаһа чугаһаан,
Көмүс түөспүтүгэр
Көтөхтөрөрө буолла.

- 1450 Үрааххын чугаһатааччы
 Чугаскын аҗалааччы,
 Тиэтэл сырыылаах,
 Лэкэттэ уолгун
 Айыыһыт көтөбөөччүнү
 Аатһаһан көрдөһөн
 Аҗалтара тарт!
 Кэлэн көмүс чыычаахтарбытын
 Уруйдаан-тускуллаан,
 Уо-хаан түөһүгэр көтөбөн,
- 1460 Алҗаан-силээн,
 Ийиэхсит Ийэ Хотуну
 Атаарыан үһү диэтин.

- Эмээхсин киһи
 Этэн бүтэрин кытта,
 Алаһа бараан дьиэ
 Аҗа баһылыга
 Морует Боотур
 Иһиттим дуу, истибэтим дуу
 Диэбит курдук,
 Тобус бууттаах тайабынан
 Ньыгыл таас муостаҗа
 «Лос» гына охсорун кытары,
 Ийэ сирэ иннэх гынна,
 Туруу бараан дойдута
 Долкулдьуйан¹⁷ ылла.
- 1470

- Уһа орон баһыгар
 Утуйа сытар сорукка сылдыар
 Сорук боллур,
 Илдьиккэ сылдыар
 Илин-кэлин сүүрэр,
 Тиэтэл сырыылаах
 Лэкэттэ уол
 Тойонун иннигэр
 Лэкэрис гына түстэ.
- 1480

¹⁷ Рукописка: Толкулдьуйан...

- Онуоха туран
 Моруот Боотур
 Субурдук диэн соруктаах,
 Ити курдук диэн тыллаах
 Буола олорто үһү:
- 1490 – Ахтар Айыыһыт аҕаспыт,
 Түгэбэ көстүбэт,
 Уһуга биллибэт,
 Арылы аартыгын арыян
 Төлкө бөбөнү түһэрэн,
 Тускулбутун туһаайан,
 Кэскилбитин тэнитэн,
 Аймахтаһар күнэ буолла,
 Киэнг нэлэмэн дьиэбитигэр,
 Суон уорук уйабытыгар,
- 1500 Аал уоппут аттыгар,
 Эрбэй Иэйэхсит эдьийбит
 Ыксалаһа чугаһаан
 Эбүрдэлиир кэмэ кэллэ.
 Олохпутун салгыыр
 Оҕолорбут барахсаттар
 Куттаах дуһаларын
 Сылаас ньээккэ уйа онорон,
 Олохтуура буолла.
 Киэнг нэлэмэн тиэргэммитигэр,
- 1510 Алаһа бараан дьиэбитигэр
 Дьоллоох дьоро күн
 Тосхойон кэллэ.
 Толору дьоллоох түөспүтүгэр
 Олохпутун салгыыр
 Оҕолорбут барахсаттары,
 Көтөбөр күммүт үүннэ диэтилэр —диэн эт.
 Суһал собуустук хомунан,
 Сур тураҕас аккын
 Тута охсон ылан,
- 1520 Ох курдук онгостон,
 Сап курдук сабыланан,
 Айыыһыт көтөбөөччүнү
 Аҕала тарт!

- Айанныыр ааттыккын
 Агаарытан этгэхпинэ,
 Субу самантан,
 Тус илин диэки туһаайдаххына,
 Сарсыардаангы тахсар күн
 Сандаарыйа тахсыытын туһунан
 1530 Хахаарытта Эбэн
 Хангас өттүнэн
 Сиэллэрэн сигилдытэн,
 Ойдорон-ууннаран истэххинэ,
 Күөх от күөгэйэ үүммүт,
 Манчаары от баһылаан тахсыбыт,
 Локуора күөх от
 Торолуйан тупсубут,
 Арылы киэн аартык
 Арыллан аһыллан кэлиэбү.
 1540 Онон сыыдам собуустук
 Сыыттаран истэххинэ,
 Арыынан аллар
 Ача күөх оттоох
 Ангардастыы алгыстаан үүммүт,
 Үс салаалаах үкэр от,
 Үүнэн-үрдээн тахсыбыт
 Арыы-сыа сыттаах
 Алыс киэн арылы алаас
 Агаарыйан сырдаан көстүө.
 1550 Ортотун туһунан
 Үрдүк арыы тыа
 Үллэн-баллан көстүө.
 Ол арыы ортотунаабы тумулугар
 Күлүм сырдыгынан
 Күндээрэ турар
 Толомон бөдөн туорахтардаах,
 Күөгэйэ нусхайбыт
 Күөх солко мутукчалаах,
 Алта аарыма тииттэр
 1560 Сиртэн халлаанна тийэ
 Силигилии сириэдийдэ үүнэн
 Тураллара буолуо.

Ол тас таһаатыгар
 Сарсыардаангы
 Тахсар күн саһарбатыгар
 Көмүс мөһүүрээни* түһэрэн,
 Күөгэйэ мэндээрэ сытар
 Көлүйэ күөл үрдүгэр,
 Күн уотугтан
 1570 Күндээрэ күлүмнүү турар,
 Илин диэки энгэринэн
 Киирэр ааннаах,
 Хоту өттүнэн хотонноох,
 Көмүс уорук күндээрэн көстүө.*
 Онно тийэнгин,
 Сэрэнэн-сэрбэнэн,
 Күн өттүнэн
 Күөйэ хааман киирэнгин,
 Эппитим курдук эт!

1580 Обонньор киһи
 Суо-хаан соруудабын
 Этэн бүтэрин кытта
 Илдьиккэ сылдьар,
 Илин-кэлин сүүрэр,
 Сорукка сылдьар
 Сорук-боллур уол
 Тингилэбин тыаһа «тэп» гынна,
 Аан тыаһа «лап» гынна.

1590 Чыпчылыйан баран
 Көрүөх иннигэр,
 Сангаран баран
 Истиэх ыккардыгар,
 Сыыдам сырыылаах
 Сыарба тыаһа «сыр» гынна,
 Туйах тыаһа «чубугур» гынна.

1600 Ити кэлин өттүгэр
 Киирии-тахсыы,
 Кэлии-барыы буолла.
 Сир симэбин курдук кыргыттар,
 От-мас иччилэрин курдук

Уолан уолаттар,
 Сээккээн сэнэннээх эмээхситтэр,
 Олонхоһут-остуоруйаһыт офонньоттор
 Абыс атахтаах аһыыр остуолга,
 Толору томтобор астаах
 Сир иһити сириэдиттилэр.
 Сөнг сүөгэй¹⁸ сөлөгөйдөөх,
 Арабас арыы далбардаах
 Кытах саба кытыйалары
 1610 Кырыы-кырыытынан уурдулар.
 Кэриэн ымыйалары кэккэлэттилэр,
 Чороон иһити чоһуоруттулар.
 Киэнг нэлэмэн тиэргэн кытыытыгар
 Кур обустары* охтордулар,
 Ахталы байтаһыны* астаатылар,
 Халын хаһалаабы,
 Суон сааллаабы охтордулар.

Ити икки ыккардыгар,
 Киэнг нэлэмэн тиэргэн иһигэр
 1620 Туйах тыаһа чобугураата,
 Сырба тыаһа сырылаата.

Онуоха туран,
 Алаһа бараан дьизэ
 Аба баһылыга
 Моруот Боотур
 Самманнык диэн саналаах,
 Ити курдук диэн
 Соруктаах буола олордоһо:
 – Тоһус толоромон уолаттар,

1630 Ойон тэбэн тахсан
 Тэһииннэ тутун,
 Сэттэ кыталык кыргыттар,
 Киирэр суолга
 Күөх отто тэлгэтин.
 Кирдээх киирбэтэх,
 Айыылаах ааспатах,

¹⁸ Рукописка: ...сүөгэй...

- 1640 Буруйдаах чугаһаабатах,
Аангытын аһан
Айыһыт көтөбөөччүнү
Аал уот иннигэр
Айахта тутун,
Алгыста этинг,
Уохтаах кымыһынан
Уоста тутун,
Арыылаах кымыһынан
Айахта тутун,
Ас баһар хамыйахта
Аҕалан биэрин!
1650 Амтаннаах ас үрдүнэн
Аал уоту аһатын,
Күбэй Ийэ Хотуну
Күндүлээтин-маанылаатын.
Курун тыа маһынан
Суо-дьаа оһоххутун
Суостуганнаахтык оттун,
Кыымна кытыаһыннарын,
Төлөннө күөдьүтүн!
Кэс ынах аһынан*
1660 Тэнсиктэ таһаарын,*
Сизллэ биэрин,
Амтаннаах астан аһатын! – диэн,
Соруктаах буола олордоҕо.

- Алта эр бэттэрэ
Тонг омурбан устата
Тобуктуу-тобуктуу тирэнэн,
Ахчарыһан ааннарын
Аһан биэрбиттэригэр,
Абыс кыталык кыргыттар
Айыһыт көтөбөөччүнү
1670 Долгулдуйар тонголобуттан,
Биэкэлдьийэр биилиттэн,
Өйөөн-убаан киллэрэн,
Сэттэлээх эһэ тириитэ
Олбоххо олордон кээстилэр.

1680 Айыы хаан аймабын
 Абырхах мөссүүннээх,
 Хаар манган баттахтаах,
 Айыыһыт көтөбөөччү кырдыбаас
 Аргый аҕай нальиан туран,
 Үөһээ үрдүк тангаралартан
 Үнэн-сүктэн көрдөһөн,
 Аан ийэ дойду айыыһыттарыттан
 Ааттаһан, аал уотун иннигэр
 Айхалы, уруй-туску этэ-этэ,
 Күндү көмүс күөмэйин
 Көбүөхтэтэн ыллыы-туойа олордо:

1690 – Айхал-мичил!
 Уруй-тускул!
 Кэнэбэски үөскүүр
 Кэнчээри ыччаттары
 Айан тутан күндүлүүр,
 Таллан ходуһа саба
 Дьоллоох дьилбэхтээх,
 Тоҕой тумул саба
 Толору томтобор түөстээх,
 Нуолур солко курдук
 Сытыары сымнаҕас түһэхтээх,*

1700 Аҕыныахтаах ытыстаах,
 Биһиктээх оҕо бэриктээх
 Кыһыл оҕону кытыннарар
 Ньылбаа манган сэбэрэлээх
 Айыыһыттарым барахсаттар,
 Дьэ, дуо...

1710 Тус бэйэбитигэр туһаайан,
 Барыгытын маанылаан,
 Бүтүүннүтүн күндүлээн,
 Амтаннаах ас үрдүнэн
 Кэһии тутан кэлэммин,
 Аһатан маанылаан эрэбин!
 Күлүм гынын!
 Мичик гынын!
 Сэгэйэ үөрүн!

1720

Күбэй Ийэ Хотуммут
 Алгыстаах санаабын анаангын,
 Айыыһыт аартыгын
 Арыя тардангын,
 Күндэл күүстээххэ
 Буулаҕа буйунга,
 Күммүт сирин көмүскүүр
 Көмүс чыычаахта күндүлээ,
 Хойутун уһуур, тэнийэр
 Кэскиллээх киэн саннаалаах
 Кыыс оҕо кылааннаабына
 Уруйдаан-айхаллаан
 Көмүс ийэбэ күндүлээ! — диэн
 Алгы-алгы аал уотун аһатта,
 Астынан-бастынан
 Халадаай ырбаахытын көннөрүттэ.

1730

Сэттэ кыталык кыргыттарынан
 Аргый аҕай өйөттөрөн
 Нарын-намчы киэргэллээх
 Хаппахчы иһигэр
 Намылыйан-наскыйан,
 Айыыһыт көтөбөөччү
 Ааны аһан ааһа турда.

1740

Кыыс Кылаарытта барахсан
 Айанын талыытын тулуйбакка,
 Айкалыы-айкалыы
 Оттоох оронго олоххохтоото,
 Уҕа-ханас чанчыгыттан
 Көлөһүнэ-балаһына,
 Көнүс үрэх сүүрүгүн курдук
 Көнү-хангы түстэ,
 Сииһин ороһунан
 Сиикилээн уутунуу*
 Сирилэччи сүүрдэ.

Оттоох орон үдүгэр
 Маннайгы айыыһыттанар
 Кыыс оҕолуу

- 1750 Кэдэрийэ-кэдэрийэ кэдэннээтэ,
Кырыытынан буола-буола
Ытыы-ытыы ыһытаата,
Суратын имэриннэ,
Иһин туппахтаата,
Уоскуйа быһыытыйан,
Уон хаамыылаах оронугар
Үргэл сулус диэки
Өрө көрө сытан,
Үсүһүн үнүөх гыммытыгар,
1760 Оттоох орон үрдүгэр
Онобостоох саатын туппутунан,
Саннын байаатынан охсуллар,
Куртуйах көтөр
Кутуругун түүтүн курдук,
Куударалаах баттахтаах
Уол оҕо барахсан
Олоро түстэбэ.
- Айыы сириҥ көрбүт киһи
Этин-хаанын ытаан тэниэтиэхтээх диэн,
1770 Айыыһыт көтөбөөччү
Уол оҕо барахсаны
Киэн тиэргэн саба
Ньилбэгэр сытыаран,
Сымнабас ытыһынан
Сыбырҕаччы таһыйда.
Уол оҕо уйа-хайа суох
Ытыр санатыттан
Очуос хайалартан
Олорор оҕо саба таастар
1780 Ойута ыстангалаатылар,
Үөһээ үрдүк халлаан
Үллэннээн ылла,
Туруу бараан дойду
Долгулдуйарга дылы гынна.

Сэттэ кыталык кыргыттар
Үөрэн-көтөн өрө мэнийэн,

1790 Уол оџону кетџбџн марахачытан,
 Аџата оџонньорго аџалан биердилэр.
 Киэнг нэлэмэн ньилбэгэр
 Оџо барахсаны олордон баран,
 Үөрэн үөһээ уоһун
 Үмүрүччү тутунна,
 Хараџа уоттанна
 Бытыга сэпсингнээтэ,
 Иэдэһин хаана кэйдэ,
 Уонна маннык диэн
 Сангалаах буола олоорто үһү:

1800 – Оџобут барахсан
 Окко түспүт онџоһуута,
 Сиргэ түспүт сэрэбэйэ
 Этэнгэ буоллаџына
 Аан ийэ дойдутун
 Үөһээ биис уустара
 Былыт быстыбытынан
 Халлаан хабыр тымныытыттан
 Хайыта барбыт хайаџаһынан,
 Түөстэрин бүүтэбэр,*
 Арџастарын кэбэтигэр* дылы
 Таннары бычыалаан,
 1810 Дьан-дьаһах ыыталлара,
 Тохтуо этэ, доџоттоор!

Оһол таџыстаџына
 Олонголоһо сырсар
 Өлүү-сүтүү буоллаџына
 Өрөгөйдөрө үрдүүр,
 Ыарыы-ынчык буоллаџына
 Ыгыстарын таһынар,
 Хаан-сиин таџыстаџына
 Саһыгыраһа үөрэр,

1820 Обот-соллон биистэрэ
 Күн күбэй сирбитин
 Үргүөр буолан үргүйэллэрэ,
 Алдыатыылаах аргыар буолан

- Таннары аргыйаллара,
Тохтуо этэ оѳолоор.
Улаатан, киһи-хара буоллабына,
Дьонун-сэргэтин
Очурга оѳустарбакка,
Тэхтиргэ тэптэрбэккэ,
1830 Былабайга былдыаппакка,
Өлүүгэ-сүтүүгэ үтүрүттэрбэккэ,
Алдыархайга ааннаппакка
Халын тыа курдук
Халын хахха буолуо этэ,
Суон дурда¹⁹ курдук
Дурда-хахха буолан,
Күнүн сирийн күөнүнэн* көмүскээтин!
Аны мантан антах
1840 Эккин курдук эрэнэр
Эрэллээх киһилэниэхпит.
Уруй буоллун!
Айхал буоллун! - диэн баран,
Аал уотун иннигэр
Аргынньахтаан олорон*,
Урукку сиэринэн,
Эрийэ тутар эрбэбэр,
Сөрүү тардар сөмүйэтигэр,
Чох хоруотун ылар,
1850 Оѳотун сүллэр сүүһүгэр
Бэлиэ-кэм онордо
Уонна субурдук диэн
Аат ааттыы, суол-суоллуу олордо:
– Сэттэ сэллиэлээх куртуйах
Ситэн-хотон көрбөт
Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас аттаах
Түөрт атахтаабы
Түөртэ ойуппат,
Икки атахтаабы
1860 Иннигэр түһэрбэт

¹⁹ Рукописка: ...турда...

1870 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн буоллун —
 Диирин кытта,
 Айыы дьоно бары
 Атахтарыгар туран:
 — Үгүс үйэлэр усталарыгар
 Үс саханы үөскэттин,
 Түөрт саханы төрөттүн,
 Ураанхай сахалар
 Ууһу турарбыт туһугар
 Уруй айхал буоллун» — диэн
 Алгыс тылын этэ туртара үһү.

1880 Үөрэн-көтөн мичил аллайан,
 Моруот Боотур
 Уол оҕо барахсаны
 Тобус толомон уолаттарга
 Туттаран кээстэ.
 — Көмүс дышпиэ хоһугар
 Ильдэн сытыарын,
 Көнүлүнэн көччүйдүн,
 Хаана-сиинэ тарбаннын
 Этэ-сиинэ чэбдигирдин! — диэн
 Этэн бүтэрин кытта,
 Кыыс оҕо ытыыр сангата
 Тиэргэнтэн иһилиннэ,
 Халлаанга сатараата,
 Үөрүү-көгүү өрөгөйө буолла.

1890 Чугастаабы дьоно
 Тоһуоруһан кэллилэр,
 Аймах-билэ дьонноро
 Айгыр-силик астылар,
 Төбүрүөннүү түһэн*
 Түһүлгэ тэрийдилэр.
 Амарак санаалаах
 Аан дойду дьоно
 Адаарыһа түмсэн,
 Орто туруу дьабыл дойду
 Дьонун дьонноро

- 1900 Тошой-сэлэ онгорон,
Иэйэхсит Хотунга
Истинг иэйиилээх тылы,
Баржа махталларын
Этэ туртара үһү:
– Сылаас тыын уйалаах,
Итии эркин дьиэлээх,
Төрүүрү төлкөлүүр,
Тэнийэри тэлгэхэлиир,
Иэйэхсит Хотуммут барахсан,
Истинг-киэн санаан
- 1910 Сымнаан-сылаадыйан,
Сайынны сарсыарда
Ыраас сырдык халаанга
Сандаара чэмэлийэн тахсар
Күлүмүрдэс күннээбэр ыраас
Көмүс күөрэгэйи
Илэ бэйэбинэн күндүлээбиккэр
Уруй-айхал!
Иэйэхсит Ийэбит
- 1920 Илин халлаан энэриттэн
Итии салгын тыал илдьиттэнэн,
Илгэ быйан аргыстанан
Илэ-бааччы бэйэбинэн
Иэнигийэн-мичилийэн түһэнгин,
Уол оҕо уһуктаабын,
Киһи киэнэ киргиллээбин,
Айыы сиригэр анаан биэрбиккэр
Айхал, мичил!
Уруй тускул буоллун – диэн,
Туртара үһү.
- 1930 Онтон туран, доботтоор,
Сылаас-сымнабас
Налыы-намчы илиилээх,
Абыныхтаах ньилбэктээх,*
Далбар-нарын санаалаах
Айыыһыт көтөбөөччү
Далбардаан эмээхсин

- 1940 Уу долгун сарыы быыһы аһан,
 Намылыйан-наскыйан тахсан,
 Дьоллоох-соргулаах
 Кыыс оҕо кылаан бэрдин
 Көмүс түөһүгэр
 Көтөбөн таһааран,
 Аал уотугар
 Үс төгүл сүгүрүйдэ.
 Кыыс оҕо барахсаны
 Ньылбаа манган сирэйин
 Хоруонан бистэ.
 Ситилигин ситэрэн
 Сэттэ кыталык кыргыттарга
 Утары уунан эрдэбинэ,
- 1950 Таһырдыа дуо, доботтоор,
 Халыг хаптаһыны
 Хайыта сынньар курдук
 Хабыр тыас хайыта барда,
 Түннүгүнэн-үөлэһинэн
 Сааллар чабылбан чабылыйда,
 Сүллэр этин лүһүгүрээтэ,
 Арбаа диэкиттэн
 Нүһэр хара былыттар
 Өрө үтэн табыстылар,
 Ала холорук
 Аан туман
 Таннары сатыылаата,
 Очуос хайалартан
 Кунан оҕус саба таастар
 Тобута ыстананнар,
 Таннары саккыраатылар,
 Кытарах ынах саба таастар
 Кыыгыныы көтүлэр,
 Уулаах бургунас таастар
 Куугунуу көттүлэр,
 Толомон бөдөҥ мастаах
 Аар тайба маһа-ото
 Иэмэх талах курдук
- 1960
- 1970

- Сиргэ тийэ нимси сыттылар,
Күөллэр-өрүстэр уулар
Таска таһымнаан табыстылар,
Соххор содуома буолла.
- 1980 Баһа-атаба биллибэт
Алдьархайдаах
Аан дархан буолла.
Туруу бараан дойду
Үүт туманынан бүрүлүннэ,
Аата-ахсаана биллибэт
Алдьархай аангнаата,
Үксэ-дьүүлэ биллибэт
Үлүгэр үксээтэ.
Орто дойду барахсан
Оһолго охсулунна.
- 1990 Дөйө тонмут түөлбэ сирдэр
Ообуй обус бадараанныыр
Кутаннас кутата буолла.
Халлаанга тийэр хайалар
Хайыта бараннар,
Дойду барыта
Тордуйалаах уу курдук
Долгулдьуйа хамсаата.
Абыс тараах дьяангы
Улабата көстүбэт,
- 2000 Уһуга биллибэт
Халбаһа хайыр хайата
Маардаах аппа буолан
Бадараана баллырбаата.
Быһатын эттэххэ,
Ааны аспат
Алдьархай буолла,
Дьиэттэн тахсыбат
Иирээн буолла.
- 2010 Ити ыккардыгар
Өһүө баһа өндөс гынна
Сааллар чабылбан
Уот курду буолан,
Дьиэ иһигэр киирэрин кытары,

- 2020
- Дьэс сыта дьиэнигийдэ,
Алтан сыта тарбанна,
Ыылаах сыт ыксатта,
Холонсо сыта
Холорук буолан
Тыыннаабы тыыннарбата,
Харахтаабы көрдөрбөтө,
Сүһүөхтээби туруорбата,
Дьиэни сиксигинэн
Иэнигийэ эргийдэ.
Ол бириэмэбэ
Содуомнаах сойуо тынҕырахтаах
Түүлээх илии
Өһүө баһынан
Иэнигийэн киирэн,
Кыыс оҕо барахсан
2030 Түөһүн иһиттэн
Чыыбыргыы сылдьар
Куттаах сүрэбин
Куду харбаан ылаат,
Хоппурус* буруотун курдук
Субурус гынан хаалла.
- 2040
- Айыы дьоно барахсаттар
Өйдөрүн-төйдөрүн булунан
Өйдөөн-дьүүллээн көөртөрө,
Ураа үүтүнэн
Абааһы бииһин
Абыс уон абыс албастаабы,
Тобус уон тобус
Куотар кубултааттааба
Көстүбэт бииһин
Күтүр түөкүнэ,
Түүн буоллабына
Түлүгүрүү сүүрээччи,
Борук буоллабына
Барыгнаан барааччы
2050 Кыыс Ытылба обургу
Икки бастаах

2060 Далан өксөкү буолан,
 Кубулунан-кубулбатыран
 Ураа үрдүгэр
 Чохчоннуу-чохчоннуу
 Биэс былас уһуннаах
 Мэлэкэй уһун тылынан
 Чакыр таас тумсун
 Чууп-чаап сотто-сотто,
 Хааннаабынан хаахтаата,
 Өһөхтөөбүнэн өбүйдэ,
 Куһаҕанынан хотуолаата.

2070 Буспатах мунду минин курдук,
 Будук-бадык харабынан
 Бурулус-ирилис көрдө,
 Тангалайын чангырбатта,
 Түүтүн онһонна,
 Куорсунун көннөһүннэ,
 Онһонна-тутунна
 Уонна субурдук диэн
 Иэмэ-дьаама суох
 Тойук дуомнаах
 Буола олоорто үһү:

— Иэхээйикпин-куохаайыкпын,
 Иэдээникпин-куудааныкпын
 Кырдык этэбин,
 Оонньоон этэбин,
 Килбэйэн турар,
 Кирдыги кэпсиибин.

2080 Аарт-татай,
 Икки харахтаахтар
 Истэллэр истибэттээр,
 Көрөллөр көрбөттөөр.
 Айыы хааным аймахтара
 Кыыс оҕолоноргутун
 Үс үйэ тухары
 Көһүттүм да этэ, да этэ!
 Дьэ эбитэ дуо...
 Кыыс оҕобут куттаах сүрэбин

- 2090   Эрийэ тутар эрбэхпинэн²⁰,
Сөрүү тутар сөмүйэбинэн²¹
Куорам далай ытыспар
Тутар күннээх эбиппин,
Эбиппин да, эбиппин.
    Бу дьолу-соргуну!
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы-хаан аймаҕыныын
Аймахтаһар күммүт буоллаҕа.
- 2100   Орто дойду
Оройдорунан оонньуур,
Орой мэниктэрин кытары
Уруурҕаһар дьон буоллахпыт.
Көстүбэт кыыһа обургу
Көрдөр харахпыт дьүккэтин,
Көтүрдэр²² тииспин миилэтин,
Көрдөрбүтүнэн халты харбатан
Баран эрэр диэйэбит.
Санарҕаамаҥ-санныйымаҥ,
Самаһытын хамнатымаҥ.
- 2110   Эрэнин, итэбэйин!
Кыыс оҕоһутун
Уллунгах устата
Туора тутуохпут суоҕа,
Харыс устата
Хаамтарыахпыт суоҕа.
Убайдаатар убайым
Адалҕа Буурай
Төһө эрэ үөрэр,
Сүргэтэ көтөбүллэр.
- 2120   Тэллэххэ сытар
Тэннээбэ суох
Хонноххо сытыарар²³
Холооннообунан тутайан,
Эдьийдэригэр-балыстарыгар

²⁰ Рукописка: ...эрбэхтэр

²¹ Рукописка: ...сөмүйэбэр

²² Рукописка: ...көтүөрдэр

²³ Рукописка: ...сытар

- 2130 Хонук өрүүр буолла.
Ол да иһин
Кыччабар кыргыттар,
Оччоҕо уолаттар
Төрүүр ууһуур буолуллар.
Илии тутуурдаах,
Өттүк харалаах
Тиййэр киһи буоллум.
«Тоҕо уһаатын?» – диэн
Тоххоолоһо тоһуйуо.
Ыксаатым, тиэтэйдим
Да диэтим, да диэтим.
Кэс тылбын кэпсии түһүүм,
Истэ болбойун!
- 2140 Кыыс оҕоһун уонун туолуута
Уруу-тары тэрийиэхпит,
Онно сулуутун ыллара
Аймах-билэ дьоннорбутуттан
Хайа охсубут ангарбыт тахсыа.
Үс хонукка үксэнэр
Амтаннаах аһылыкта
Киэн нэлэмэн
Сыһыгыт ортотугар
Тоҕус саһааннаах
Торҕо ураһа саҕа гына
- 2150 Чохчолоон тоһуйаарын!
Алааскыт анараа саҕатыгар
Абыс ампаар аста
Сытытан-ымытан
Арангастаан уураарын!
Сэрэппэтэбэ диэйэбит
Сыһы-сыһы аайы баар
Сыспай сиэллээхититтэн,
Хонуу-хонуу аайы баар
Хороҕор муостааххытыттан,
Баайгытыттан-дуолгутуттан,
Дьоннугуттан-сэргэбититтэн,
Лэп гыммыт ангарын
Бэлэмнээн уураарын!

Иһиттигит-истибэтигиэт,
 Да диэтим, да диэтим!
 Айан киһитэ аралдьыйаары
 Суол киһитэ уталытаары гынным! - диэтэ да,

2170 Кыыс оҕо куттаах-сүрэбин
 Уна хоннобун анныгар
 Харыс кэрингин хайа быһан,
 Кичэллээх собуустук
 Кистээн кээстэ.
 Өрө көтөн тахсан,
 Алаас анараа саҕатыттан
 «Айан киһитэ аччыктыам,
 Суол киһитэ тутайыам» – диэн,
 Абыс атыр үөрүн
 Тобу харбаан ылла да,
 Ингэри далай иһигэр
 2180 Кудулу далай куттабар
 Ыстаабакка да
 Ыйыстан кээстэ.
 Аһаатым диэн амтанын билбэтэ
 Уонна тус арҕаа диэки
 Холлобос уота буолан*,
 Субурус гынан хаалла.

2190 Орто дойду дьонноро
 Киэн нэлэмэн тиэргэннэрин
 Ортотугар туран,
 Санаарҕаан-санныыйан туран
 Истибиттэрэ,
 Алдьархайга ааннаппыт,
 Үлүгэргэ түбүлэммит,
 Иэдээнгэ тэбиллибит
 Айыы оҕото барахсан²⁴
 Утуйан баран уһуктубут курдук
 Этэ-хаана эймэһийэн,
 Ийэ сириттэн тэйэн,

²⁴ Рукописка: ...барахсаттар

2200 Аан дойдутутган арахсан,
Аргыардаах айан суолун
Арийан иһэн
Хомойон-хоргутан
Ыллаабыт ырыата,
Туойбут тойуга
Маннык буолан биэрбит:

– Ый-ыйбын
Аай-айбын!
Чыгыс²⁵ Хаантан оноруулаах,
2210 Көмүскэс санаалаах
Күнүм сириҥ дьонноро,
Истэбиэт-истибэккиэт,
Күн күбэй Ийэ Хотунум,
Алаһа бараан дьиэм,
Аҕа баһылыга аҕам оҕонньор,
Орто туруу дойдуга
Киһи-хара буолан,
Оҕо төрөтөн, киһи-сүөһү
Төрдө буоллун диэнгин
Айан-тутан төрөпшүккүт.
2220 Айыһыт аартыгын арийан,
Күнүм сириҥ көрөн,
Үөрдүм-көттүм да этэ.

Ону баара
Көстүбэт биһин
Абыс уон абыс ааһар
Албастарыгар түбэхэн
Айыылаах айанныыр,
Сордоох тобулар
Тоҕус моһуоллаах
2230 Тоҕо холорук
Аллараа дойду
Айдааннаах ааттыгын
Арийан истэбим,
Ый-ыйбын,

²⁵ Рукописка: Чыгыс...

- 2240 Аай-аайбын!
Мин муннаабы
Ыыр-дьяар сыттаах,
Тыһы тыймыыт тыыннаах,*
Түп гынар түптүрдэрин
Түгэбэр түһэрэн,
Уу ньуолдыаҕай
Эппин-хааммын алдытан,
Тыыммын-быарбын уларытан,
Илэ сиир абааһы буоламмын,
Айыы оҕотун
Аатыттан ааһан эрдэбим.
Көстүбэт бииһин-ууһун
Абыс хос ааннарын
2250 Кимим кэлэн алдытан,
Туохтаах буоламмын
Тобус хос ааннарын
Тобута сынньан,
Сиидэһиннээх ингиирдээх
Илбистээх-илиитинэн
Систэрин үөһүн
Сиритэ тыытан,
Былдыаан-талаан
Быыһаан ылыа баарай!
2260 Аны кэлэн муннаах,
Аан ийэ дойдум
Араҕас далбарын
Күнүм сирин
Күөгэйэр дьүһүнүн,
Ийэлээх аҕам барахсаттары
Айыым дьонун,
Күндү санаалаах
Күнүм сирин дьонун,
Ама аны хаһан
Амтыын дойдуттан*
2270 Адыаһын арахсан,
Төһөнөн тахсан
Көрүөм баарай?
Түөрт түптүргэннээх,

- 2280 Үөдэн түгэбиттэн
 Быһанар да
 Күннээх буоллахпына,
 Тэхтиргэ тэптэриилээх,
 Хабыр хапсыһыылаах,
 Хаан тохтуулаах буолуо.
 Айыым сирин дьонноро
 Алдьанар-сааранар,
 Эстэр-быстар
 Быаларыгар-туһахтарыгар
 Айыллыбыт эбиппин
 Мин муннаах.
 Оо, абаккам да
 Баар буолар эбит!
 Ый-ыйбын!
 Аай-айбын!
 2290 Убайдаатар убайым
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Мин эрэйдээх
 Этэр тылбын,
 Истэбиэн-истибэккиэн!
 Санам дуораана
 Сата буолан тийэр буоллабына,
 Икки чуор кулгааххынан
 Истэ сэгэйэн тур эрэ!
 2300 Кыыс оҕо буоламмын
 Кырыяа оонньоум этэ диэммин
 Сарыы сыһын ылтым.
 Барбыт сирим устатыгар
 Кырыяа-кырыяа бырабыам.
 Буутун этэ мунгутаатабына,
 Сиһинг этэ ситтэбинэ,
 Холунг этэ хойуннабына,
 Балыстаах этим диэн
 Күнүн сирин көрдөрүөм диэн,
 2310 Барбыт сирбин
 Батыһар күннээх буоллаххына,
 Ити кырадаһыннар

- 2320 Үмү чыгчаах буоланнар
 Иннигин ыйыахтара,
 Суолгун тобулуохтара.
 Бар дьонум барахсаттар,
 Быдан дьылларга быраһаайдарын!
 Күнүм дьоно барахсаттара
 Хас сааспар, ханнык үйэбэ
 Килбиэннээх кэрэ сирэйгитин,
 Арынан алла сытар
 Ача күөх оттоох
 Күөрэгэй чыгчаах көрүлээбит,
 Үмү чыгчаах ыллаабыт
 Арыылаах алаһым барахсаны
 Көрүөм баарай?! – диэн,
 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалбаҕа түбэспит
 Кылаан Куо
 2330 Санаарбаабыт ырыата
 Тус арбаа диэки
 Кырдаайы сангатын курдук
 Кыыгынаан түһэн,
 Киирэн бара тураахтаата.
- Айыы сириҥ дьонноро
 Хардан эһэ түүлээх анаһаһын
 Хардарыта туппут курдук,
 Хара суор таннары халаатаабат
 Хара дьабын ааттык* диэки
 2340 Уулаабынан көрөн сукуллан тураннар,
 Ый устата ытастылар,
 Хонук иһигэр холбураатылар.*
 Аһыыр астара
 Амтана биллибэтэ,
 Утуйар уулар көтө,
 Олорор олохторо уларыйда,
 Саныыр санаалара
 Астарынааһар кылгаата.
 Үс хонук иһигэр
 2350 Оһонньордоох эмээхсингэ

- Сүүмэх баттахтарыгар
 Үрүн тунах түстэ,
 Илин астара манхайа боронсуйда,
 Такымнарыгар тийэ такыйдылар,
 Тобуктарыгар тийэ токуйдулар,
 Кырдьыы кыһалҕатын биллилэр,
 Сорсуйар сорун көрдүлэр,
 Ытыылларыгар-сонгуулларыгар
 Икки көмүскэллэрэ*
 2360 Сааскы уолбут ойбон курдук
 Онгойон көһүннэ.
 Кыыс Кылаарытта барахсан
 Сыта сыынаҕалаата.
 Кылгас күн биирдэ,
 Уһун күн иккитэ
 Уон хаамыы усталаах
 Оронуттан оронон
 Уот диэки кэлэр буолла.
 2370 Көрөллөрө көмүс чыычаахтара
 Соҕотох уол оҕолоро буолла.
 Алаһа бараан дьыэ
 Аҕа баһылыга
 Моруот Боотур
 Эр киһи буолан
 Кытта кырдыаһын сааратан
 Сангалаах буола олордоҕо:
 – Күннэ көрбүт көмүс далбарым,
 Айманыма-муннаныма алыс,
 Биһиги дьон
 2380 Кэнникибит кэхтиэ,
 Олохпут огдолуйуо суоҕа.
 Орто туруу дойду
 Уорааннаах уорбатыгар
 Наахара хааннаахтары,
 Чаҕаан дьүһүннээхтэри,
 Күүстээххэ көрүгнээхтэри,
 Быһыйга былааннаахтары,
 Үрдүк ааттаахтары,

- 2390 Үтүө мөссүөттөннээхтэри,
Улуу бэттэри кытары
Күөн көрсүһэр
Күрэс былдыһар киһилээхпит.
Сиһин этэ ситгин,
Холун этэ хойуннун!
Хойутун-хойут
Холоонноохторун кытары
Хоннох үллэстэр,
Тарбах тардыһар,
Урут күүстээхтэри кытары
- 2400 Ириэнэх мас курдук
Иирсэн-киирсэн көрүү,
Тон мас курдук
Туруулаһан көрүү.
Киһи киэнэ киргиллээбэ,
Саха киэнэ саарына
Бугуйун булларбат
Бухатыыр киһи буоллун!
- 2410 Онуоха туран,
Итини истээт,
Уол оҕо барахсан
Оттоох оронтон
Ойон түстэ да,
Үөрүүтүттэн буор муостаҕа
Лиһир-лаһыр эккирээбитигэр,
Баһаналара байааттаннаан,
Өһүөтүн баһа
Өгдөннөөн ылаттаата.
Киэнг нэлэмэн тиэргэнигэр тахсан
Эмник кулуттары
- 2420 Эккирэтэн кууһуннаран,
Куулаҕа* тиэрпэккэ
Кутуруктарыттан тутта,
Аарымат атыыр оҕустары
Суон муостарыттан ылан,
Кэннилэринэн үтэн
Туоруга ойутта.

- Олонхо буолан баран
 Омуннаах буолар,
 Сэһэн буолан баран
 2430 Эбиилээх буолар.
 Уол оҕо оройунан дугунан
 Биир хонон биирдэнэн,
 Икки хонон иккилэнэн,
 Үс хонон үстэнэн,
 Хастаммытынан тиит курдук,
 Халын суон харылаах,
 Сууламмытынан тиит курдук,
 Суон болгуо сотолоох,
 2440 Хатын мастар үөрэбэстэрин
 Хардарыта туппут курдук
 Быччырыстаҕас быччыннаах,
 Үс былас өрөйөр өттүктээх,
 Биэс былас биэкэйэр бииллээх,
 Абыс былас дараҕар сарыннаах,
 Кэбиһилээх оту
 Тиэрэ кэбиспит курдук
 Кэтит көбүстээх,
 Түөрт быластаах оту
 Түөрэ аспыт курдук
 2450 Түөрэм түөлбэ түөстээх,
 Куртуйах көтөр
 Кутуругун түүтүн курдук
 Куударалаах баттахтаах,
 Хара саһыл тириитин
 Хардарыта туппут курдук
 Халын хойуу хаастаах,
 Хатааһын чолбонун* курдук
 Хадаардыгы сирэйдээх-харахтаах,
 Бухатыырга мосуоннаах,
 2460 Күүстээххэ көрүгнээх,
 Быһыйга былааннаах,
 Харахтаах эрэ киһи
 Хайгыы көрүөх киһитэ
 Үүнэн-үөскээн тахсан истэ.

- Кини киһи
Уон сааһын чугаһыгар²⁶
Буутун этэ мукутаан,
Сиһин этэ ситэн,
Холун этэ хойдон,
2470 Быччынҥын көрө-көрө быыппастан,
Харытын көрө-көрө хабырыттан
Очуос хайалар
Оройдоругар тахсан,
Ойуоккалыы оонньуур
Хайыр таастарынан
Хабылык оонньуур,
Көһөкө таастары
Көтөбө-көтөбө бырабаттыыр,
2480 Хара тыаба тахсан
Хаппыт мастары
Хайыта тутаттыыр,
Ириэнэх тииттэри
Иирэ талах курдук
Эрийэ тутаттыыр,
Хара тыа хардан эһэтин
Сабырбахтарыттан ылаттаан
Сабыта сынньыталыыр,
Сис тыаларга тахсан
Сэттэлии буур аттары
2490 Ситэттээн ылан
Ситэттилээн киирэр,
Хахаарытта Эбэтин
Илин энэригэр
Омурбаннаах сиртэн тунаара
Күннүк сиртэн күндээрэн көстөр
Кындыа ыраас кырдалыгар
Уоннуу саһаанынан
Олук уургалаан,
Күннүк ыраах сиртэн
2500 Сүүрэн күскэлийэн кэлэн,
Кылыйан кыыралдытар,

²⁶ Рукописка: ...чугаһыыр

- 2510 Буурдаан унаарыгар.
 Эбэ хотунун тобус томторун
 Дьөгдөйөр саалыгар туран,
 Ахсыс тумул анараа сабатыгар
 Умсаахтыы сылдыар куоѳастары
 Этитиилээх оноѳоһунан
 Эпсэритэ ытыалыыр,
 Баардаах оѳунан
 Баай тиитгэри
 Батарыта ыппыта
 Унуоргу өтгүнэн
 Ойон тахсан,
 Унуоргу тыа
 Улаѳаа өттүн диэки
 Куһуура көтүттэ²⁷.
- 2520 Ити курдук сылдьан биирдэ
 Самаан сайын сабаланыыта,
 Күөгэл көнө хонуу
 Көѳөрө чэлгийиитэ,
 Сандал манган халлаан
 Сандаара сырдыыта,
 Күөгэл ыраас күн
 Күөгэйэ ойон тахсыыта,
 Толоон быһаѳаһын саѳа
 Толомон улахан оронуттан
 Ойо экирээн туран,
 Киэнг нэлэмэн тиэргэнин таһыгар
 Алын таһаһын аллара түһэрэн,
 2530 Биэс бууттаах
 Бэрилиир мээчик сабатын
 Миэтэннэтэн таһааран,
 Көхсүнэн буолан
 Көлүйэ күөл саѳаны
 Көнү-хангы көбүрэттэ турдаѳына,
 Арѳаа ааттык
 Анараа сабатын анныттан

²⁷ Рукописка: ...көтүттэрдэ

- 2540 Амырын куһаҥан сыт
Аңылыйан ааста,
Ити кэлин өтгүттэн
Тус арҕаа диэкиттэн
Толомон бөдөнҥ былыттар
Тобу күөнтээн табыстылар,
Хаардаах-самыырдаах
Халҕаһа халынҥ былыттар
Халыйа уһуннулар.
Торбуйах саха толоннор*
Тонҥ буору тобулута түстүлөр.
Таллан куоҕас саҕа
- 2550 Таннары саккыраатылар
Лоскуй-лоскуй тонҥ лоһуордар
Тоҕута түстүлөр.
Сэттэ хонуктаах силлиэ
Үөһээ үлүскэннээх халаантан
Таннары үрэн түстэ,
Абыс хонуктаах
Аргыардаах айдааннаах ардах
Аллараа дойдуттан
Өрө үтүрүллэн тахсан,
2560 Орто дойдуну
Ортотунан куталдытта,
Тобус хонуктаах
Толонноох холоруктаах хаар
Аан ийэ дойдуну
Абыс иитин-сабатын
Атыйахтаах уу курдук
Аймаһырда-аймаата.
Кураанах сир
Кутаҕа кубулуйда
- 2570 Куба баһа халлаанҥа тийдэ*.
Күбэй ийэ сир
Өһөх-хара былытынан
Күлүгүрэ сабылынна,
Арыынан алла сытар
Ача күөх оттоох
Алаастар-сыһылар

- 2580 Буордаах туманынан
Бурукучуйа көмүлүннүлэр.
Эрэхэлээх үөстэрдээх,*
Эмпэрэ үрдүк биэрэктээх,
Эркин туруу тыалардаах,
Хаймыыланан киирэр
Халын сис тыалардаах
Хахаарытта Эбэ Хотун
Убаҕас уута, киэнг киэлитэ
Көрүөхтэн түктэритик
Көбүөхтүү түлүннэ.
- 2590 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн:
— Туох буолла бу,
Ханнык быһыыный,
Ханнааҕы кэбий? — диэн,
Өйдөөн-дьүүллээн көөртө:
Арбаа халлаан
Аанын анныгар олохтоох
Көстүбэт бииһин
Күтүр күүстээбэ,
Абааһы бииһин атамаана
Адалҕа Буурай
- 2600 Үс хонуктаах алдьархайы
Таннары миинэн
Соххор холорук добуһуолланан,
Аан алдьархай аргыстанан
Тобус холлобос
Холорук добордонон,
Хаанынан көрөн,
Хабыр дьүһүннэнэн,
Киэнг халлаан киэлитин²⁸ уларытан,
Убаһалаах биэ саҕа
- 2610 Уулаах былыт дугуйданан,
Өнгүрэмэр обус саҕа
Дэлби ыстанар

²⁸ Рукописка: ...киэлиитин

- Дэриэспэ таас тэбиилэнэн,
 Харсыылаах оѳус саѳа
 Хара таас хайыта барар
 Хатан хаһыыланан,
 Сандаара күлүмнүүр
 Сааллар чабылѳан
 Таннары сапсыырданан,
 2620 Сүллэр этин сүгэһэрдэнэн,
 Түгэх дойдуттан
 Үөгүтэ дуораһыйан,
 Ол дойду улаѳатыттан
 Уллунгаѳа нбиргийэн,
 Хааннаах хара чуоѳур былыты
 Хангас илиитинэн
 Хайыта сынньан,
 Уна өттүнэн уулаах былыты
 2630 Тобута охсон,
 Ангардастыы аатыран,
 Соѳотохтуу сураѳыран,
 Сэттэ сиринэн
 Сиритэ сытыйбыт,
 Аѳыс сиринэн
 Аңылыя айгыраан,
 Халлаан түгэбиттэн
 Хайа хайдыбытын курдук
 Хааннаах айаѳа аңылыян,
 Сытыйбыт тири курдук
 2640 Сылластыгас сырайа
 Сыллаччы таттаран,
 Сүлүгэс курдук сүүһүн
 Оройор ортотугар
 Оһон эрэр ойбон курдук
 Сиикэй-чэлкэх хараѳа
 Буспатах мунду
 Минин курдук,
 Барбатах балык
 Минин курдук,
 2650 Дьэс алтан уутунуу
 Дьэбиннэѳинэн көрөн,

Былыт быыһынан
 Быган тийэн кэлэн,
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн иннигэр
 Тон тиити
 Туруору тупшут курдук
 Суодас гына түстэ.

2660 Уонна субурдук диэн
 Тойук дуомнаах,
 Ити курдук диэн
 Ыпсарыыта суох
 Ырыа дуомнаах
 Буола турбута үһү:

— Ар дьаалы!
 Арт татай!
 Диэтэбим дуу...
 2670 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы аймаһын оҕолоро,
 Күн сириң күндү күтүөгэ
 Абыс үйэ тухарыттан
 Аатыран-аарыгыран
 Айаннаан кэлэрин
 Билбэккэ-көрбөккө олоробут
 Абаларын көр эрэ!
 Истэллэр-истибэттэр,
 Көрөллөр-көрбөттөр!
 Мин диэтэх киһи

2680 Хайа хайдыбытын курдук
 Амаан-дьамаан айахпын
 Аппанната сэгиннэтэн
 Сэһэргиирбин иһит!
 Баҕа үөн баччаннаабыт,
 Чоку үөн чохчоннообут,
 Тыймыт үөн тыыланнаабыт,
 Күлгэри үөрэ көхчөҥнөөбүт,
 Күндү көмүс ырыалаах
 Күөмэйбин көбүөхтэтэн көрүүм.
 Дьэ, даллайдаргын да

- 2690 Далай акаары,
Хончойдоргун да
Хонг кураанах мэйи,
Мин диэтэх киһини
Билбэккэ турар буоллахына
Кэрэ кэпсэлбин истэн
Кэкэллэн тур!
Баҕар маннык эр бэрдин
Хантан хааннаах,
Туох дойдуттан тууралаах
- 2700 Уол оҕо барахсангын? - диэтэргин,
Сырбан эһэлэри
Сыһыары уурталаабыт курдук
Сылластыгас сирэйдээх,
Хаһыы ойбонун курдук
Хаһырыстаҕас хааннаах,
Хара сыыр хайдыбытын курдук
Харалҕан харахтаах,
Буор хайаны буурҕа үрэн
Болторустаҕас томтор
- 2710 Тоҕойдонон кииртин курдук
Мурун дуомнаах,
Кэнкил тыа кэтэх өттүгэр
Сүүһүнэн сүөһү
Сотуун өлүүгэ* түбэхэн
Сытыяа-ымыяа
Сыталларын курдук
Дьяардаах-дьяахтаах,
Ааспыт сирэ
Ангылыйан хаалар
- 2720 Амаан-дьябаан айахтаах,
Уон сыл устата
Уу сыстыбатах
Хара суор
Хаһыыты олорорун курдук
Хаһырыттаҕас хатааллаах,
Тутум түүлээх,
Харыс кирдээх
Чохчоннуу олорор чоку курдук

- 2730 Тобулута сытыйбыт
Сылластыгыс сырайдаах,
Хоруолаах сыгынабы
Хороччу туппут курдук
Дьэс алган дьүһүннээх,
Дьэбиннээх иэдэстээх
Уол оҕо уһуктааба,
Киһи киэнэ кииллээбэ,
Дьахтар талыытын дьаабылыыр,
Кыыс кылааннабын кынар,
Сэптээх үчүгэйэ,
2740 Дьүһүннээх тупсабайа
Арсан Буурай диэн аҕалаах,
Түөһүн бүүтэбэр
Хаардаах булгунньах саҕа
Халыйа сылдьар эмиийдээх,
Содуомнаах тыллаах,
Сойуо тумустаах,
Түүлээх сэби
Төрдүттэн түөрэ быһан
Утарыта уурталаабыт курдук
2750 Түүрчэй кыламаннаах,
Киил маһы кэдэччи туппут курдук
Иэрэгэр иэбиилээх,
Хатын маһы ханаччы тарпыт курдук
Хатарыылаах хатан тынырахтаах,
Силлиэ сиксийбитин,
Буурба ытыйбытын курдук
Ордуулаах уһун
Тимир чыллырыыт баттахтаах,
Абыс айаан*
2760 Аппанҕныыр аппатын курдук
Күннүк сиртэн күнкүлүйэр
Ыыр-дьаар сыттаах,
Көйүллүбүтүнэн ойбон курдук
Көнгөрөйүн таһыттан
Кыыбаҕалаах-кыдыбараннаах,
Кынсар сэбин
Кытыы өтгүнэн

2770 Туспа-туора үүнэн тахсыбыт
 Соботох содуомнаах атахтаах,
 Дьахтар киэнэ талыытыттан
 Төрөөн-үөскээн тахсыбыт,
 Кэдэрги кэмэлдьилээх,
 Туора быһыылаах,
 Халтай сырыылаах,
 Куонньай кугас аттаах,
 Адалба Буурай диэммин, – диэн баран,

2780 Хайа хайдыбытын,
 Сыыр быстыбытын курдук
 Сыллаллан туран,
 Хааннаах харабын
 Дьүүлэ-дьаабыта суох
 Сүүрэлэтэ турда.
 Амаан-дьамаан
 Айабын аппаннатан
 Уоһун чорботон,
 Тылын таһааран,
 – Нохоо, мин этэрбиттэн

2790 Өһүргэммитэ буолан
 Өрөлөһө сылдыайабын!
 Ыстаангын уһуламмын
 Иэннээх тириигин
 Илды таһыйыам,
 Көндөй көхсүгүн
 Көнкөлөй онгостуом,
 Ийэбэр эппэтэх иэйиилээх тылгын,
 Абабар эппэтэх

2800 Ааттаһыылаах көрдөһүүгүн
 Эппэтэбин да иһин этитиэм!
 Онно ээххин эппэт буоллаххына
 Эдэр сааһын эмэбириэр дылы
 Энэлгэн энэрдием,
 Айака аргыстыам,
 Дьойоко доһордуом,
 Үллэр үйэн тухары
 Хаалдыккын хангас диэки

- 2810 Хаанньыры хайһыннарыам,
 Хоолдуккун уна өттүгэр
 Умсары тутуннарыам,
 Кэдирги кэмэлдылиэм,
 Сырайгын сытытыам,
 Дьүһүнгүн уларытыам,
 Харыс сири халбарыппакка,
 Тутум сири уталыппакка
 Дууһабын сүтэриэм,
 Тыыннын иһиллиэм!
 Оройдоттун дуо? Нохоо?
 Оройунан көрбүт
 Олоп-чолоп уол оҕо? – диэн баран,
 Кэлбит наадатын
- 2820 Кэпсээн кээдиргии,
 Сангаран хаахыргыы турда турбута эбитэ үһү.
 – Истэбиэн-истибэккиэн,
 Көрөбүөн-көрбөккүөн!..
 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалбаҕа түбэспит
 Кылаан Куо Кыыс оҕобутун
 Күнүн сири көрөрүн кытта
 Эдьийдээтэр эдьийим,
 Аҕастаатар аҕаһым –
- 2830 Ытылба Куо удаҕан
 Көрдөрбүтүнэн туран
 Уоран-талаан ылан,
 Мин диэтэх киһийдээн
 Харанга хаппахчыбар
 Түппүргэннээх түгэхтээх
 Түүнүктээх түлэй-балай
 Харанга ыыспабар
 Саһыаран-харыстаан
 Талбытынан тараннатан,
- 2840 Көнүлүнэн көччүтэн,
 Тыймыт тыыннаан,
 Кэдэрги кэмэлдылээн,
 Хадаар хааннаах,

- Өһөс көрүгнээх,
 Өлүү уутугар сөгүлэтэн,
 Өлбөт тыыннаан,
 Хара хааннаан,
 Өлүннүк тангаһынан*
 2850 Талбытынан тангыннаран,
 Куонһай унуоһунан киэргэтэн,
 Ойоһос унуоһунан оһуруолаан,
 Сис унуоһунан симээн,
 Дьахтар киэнэ талыыта,
 Кыыс киэнэ кылааннааба,
 Сандал ыраас сэбэрэлээх,
 Илбис мэнэгэй санаалаах,
 Хаанынан хатабалаан,
 Өһөбүнэн үтэлээн,
 2860 Хардастыбат хатан унуохтаатыбыт,
 Сыйылыбыт сындааһыннаатыбыт.
 Кэдэрги²⁹ кэмэлдылээн
 Икки атахтаабы,
 Иннинэн сирэйдээби,
 Айыы хаан аймахтарын
 Иирэр мэнэгэй курдук
 Көрөр онороммут,
 Иннин ыламмыт,
 Санаатын саймаардан
 2870 Ойох ыларга онһуннум.
 Аччыгый сааһыттан анаммытым,
 Оһо сааһыттан
 Ойох ыларга онһостон,
 Олох оһорордуу онһуннум.
 Кэргэн ылар туһунан
 Кэпсэтиитэ бүһпүтэ.
 Холонһолоох хонноһпор хорһотон,
 Хотун ойох онһостон,
 Тэллэххэ сытан тэннэһэрбит,
 2880 Оронһо сытан холоһорбут
 Аһыйах кэм хаалла.

²⁹ Рукописка: Кэдири...

Айбы дьонун кытары
 Аймах-уруу буолар
 Кэлтэрийбэт кэпсэтиитин кэпсэтэ
 Сэттэ уон сэттэ дьэһэлдьит
 Ходоҕойдоох хоноһолоох,
 Тобус уон тобус толомон
 Торбоот дүнүрэттэрдээх
 Сирим иэнин, дойдум урсунун
 Дьонун быһа охсубут быһабаһын
 2890 Хайа охсубут аһардарын
 Туруу-дьабыл дойдуга
 Тоҕо үүрэн таһааран
 Ыалдьыт-хоноһо онортуом!
 Айбы хаан аймахтара
 Аскыт-үөлгүт амтаннаах буолуо
 Аҕыйах киһини аһатар инигит.
 Эһиги дьон албан-дьаһах ааккыт
 Аан ийэ дойдуга
 2900 Араҕас далбарыгар,
 Киэнг киэлитигэр
 Аатырдыбыккыт бэрт.
 Дьонуннаах толомон сураххыт
 Добун киэнг сиринэн
 Сээккээн сэһэнньиттэр
 Сэһэннэригэр киирэн,
 Дуорайбыта бэрт
 Хонор хоноһобутун хоргутайабыт,
 Өрөһпөккө өһүргэтэйэйбит.
 Баайгытыттан матыаххыт,
 2910 Дьоннутуттан эстиэххит
 Сиргит-уоккут сиигэ сүтүө,
 Хара тыаба хамныыргыт,
 Добун толооннорго хороннуургут,
 Сыспай сиэллээхтэргит,
 Хороҕор муостаахтаргыт
 Күдэнгэ көтүөхтэрэ,
 Былабайга былдыагытара.
 Сэрэппэтэбэ³⁰ диэйэйбит

³⁰ Рукописка: Сэрэттэбэ...

- 2920   Энньэбит өлүүтүн
 Дьонгут-баайгыт ангарын
 Энигили-бугулу диэбэккэ,
 Тэнгэ агаардаангыт
 Боскуйа от* саҕана
 Муньян олороорун,
 Эппит тыл эричиэс буолуохтаах!
 Барҕа баһаам малааһыны
 Тэрийэргэ бэлэмнэнин! – диэн,
 Күтүөт киһи көтөбүллээри,
 Айан киһитэ айаннаары
- 2930   Айгыстан эрдэбинэ,
 Айыы оҕото
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Иһиттиэм-истибэтиэм,
 Көрдүөм-көрбөтүөм
 Диэбит курдук,
 Киил мас курдук
 Кинэччи таттарда,
 Хаана оонньоото,
 Хааһа хамнаата,
 Дохсун дьолуо санаата
 Дохсунуран киирдэ
 Эбэлээх тыллары
 Этэ түһүөн баҕарда.
 Түөһүн быччыннара
 Төлүтэ мөнөн тахсаары
 Түллэннэһэн ыллылар,
 Тарбахтарын ингиирдэрэ
 Такыччы тардыалаата,
 Хаппыт мас курдук
 Халын суон харытын
 Хатан ингиирдэрэ
 Оллоруттан тахсаннар
 Сүһүөх-сүһүөхтэригэр сүүрэлээтэ,
 Балык ингиирэ
 Эриллэ-эриллэ иэнинэн оонньоото,

- 2960 Сототун сындааһыннара
Лынкыныы-лынкыныы чункунаата.
Хатан мас курдук
Ханыччы таттарда,
Чуор мутук курдук
Чоноччу тутунна.
Сирэйэ-хараба
Сирэ уотунуу сирдыгинээтэ,
Үс өргөстөөх үнүү курдук
Өтөрү-батыры көрдө.
Уора-кылына киирэн,
Уһуутаталаан ылла,
2970 Тэбиэһирбит омуногар
Дэриэспэ таастары
Тиэритэ анньыалаата,
Халбаһа таастары
Халбарыччы үтүрүйтэлээтэ.
Уонна көстүбэт бийһин
Күтүр күүстээбин
Адалба Буурай тонг күөнүгэр
Торбо сэлиинэн
Тоҕо астаран тийэн,
2980 Саабылаан батас төбөтүнүү
Батары көрөн туран
Субурдук диэн тойуктаах,
Ити курдук диэн
Ырыалаах буола турбута үһү:
— Дьэ-дуо, диэтим да,
Абыс күннүк сиртэн
Ансылбаннара иһиллэр,
Сэттэ күннүк сиртэн
Сибиэннэрэ биллэр
Түүннү түлүрбэхтэр,
2990 Дьингнээх сиэхситтэр,
Өссө, көр да, мань,
Хаһаангы үйэлэргэ
Айыы аймағын кытта
Абааһы бийһин ууһа

- 3000 Ойох ылан,
Аал уоттанан,
Алаһа бараан дьиэлэнэн,
Оҕо төрөтөн
Олох диэни олорбуттарын
Истэн-билэн,
Өссө суо-хаан соруктаахпын
Кэргэн кэпсэтэ,
Кэскил тэринэ
Анаан-минээн
Айаннаан кэллим диэбит
Буола-буола буор сирэй,
Бурбалды сото!
Иттэннэри уураммын
3010 Иэнгин хастыам,
Умсаннары уураммын
Уодьугангың оноруом,
Айыылаах ааккын алдьатыам,
Илбистээх эккин-сиингин
Миэстэнэн арааран,
Ааһар ыттар
Аһылыктара оноруом.
Бүтүн бэйэбин бүдүрүтэн,
Салбын мөссүөҥнүн алларытан,
3020 Дуолан күүскүн тоһутан,
Көндөй көхсүгүн көнү охсон,
Хара хаангың халытыам,
Абыс уон абыс ааһар албаскынан,
Тобус уон тобус куотар кубулбаккынан
Мин диэтэх киһи
Эрийэ тутар эрбэхпиттэн,
Сөрүү тутар сөмүйэбиттэн,
Куорам далай ытыспыттан,
Куотуом дии санаама!
Аан дойдугуттан
3030 Аймах-билэ дьоннугуттан
Күнүн сириттэн сүтэриэм,
Тыыңгың иһиллиэм! – диэн,
Айыы оҕото барахсан
Этэн бүтэрин кытта...

- 3040 Үөһээ үрдүк халаанга
 Кынат тыаһа кыыгынаата,
 Куорсун тыаһа куугунаата,
 Былыты быыһынан,
 Халлааны таһаатынан
 Тобус томторфонноох дүнгүр
 «Дом-дом» тыаһаата.
 Куочай кугас кулун кутуруга
 Сытыы быһый былаайах*
 Дүнгүр үрдүгэр
 Түлүгүрүү мөхсөн,
 Үөһээ дойдуттан таннары
 Кыһаана кылыгыраан*
 Орто дойду улуу удабана
 3050 Иэхилимэ Куо бэйэтинэн
 Үөһээ үрдүк халлаан
 Өрөйөр өрөһөгүгэр
 Эргийэ көтө сылдьан:
 – Орто дойду одун күүстээбэ
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн,
 Аллараа дойду
 Өлүү күтүр күүстээбэ
 Адалба Буурай,
 Эһиги диэтэх дьон
 3060 Албан дьаһах ааккытыгар
 Анаан-минээн
 Оһоллоох орто дойду
 Олоһун туһугар
 Эттээх хааммынан
 Иэйэн-куойан туран,
 Сүһүөхтээх бэйэкэм
 Сүгүрүйэн көрдөһөн эрэбин.
 Дьэрэ, мин киһи этэр тылбын
 Икки чуор кулгааххытынан,
 3070 Көмүс тиэрбэс хараххытынан
 Көрөн-истэн турун эрэ!
 Дом эрэ дом!

- 3080 Эниги дьон сыалыһар быарыныы
 Сылаанныйа сымнаан,
 Күннээх халлаан курдук
 Күлэ мичилийин,
 Ыйдаах халлаан курдук
 Ымайа үөрүң эрэ!
 Орто дойду одун күүстээбэ
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн,
 Айыың сириң
 Араначчылыырга ананан төрөөбүтүң,
 Күнүң сириң көмүскүүргэ
 Үрдүк Айыыһыттар
 Иэйэхсит Ийэ Хотунтан
 Үтүмэх уһун үйэлэргэ
 Көрдөһөн түһэрбиттэрэ.
 Эн киһи киэпкиң-киэлигин киллэримэ,
 Уордайбыккын убарыт,
 Кыһырбыккын кыйдаа!
 Субу манна
 Охсуһар күннээх буоллаххытына,
 Дьолуо манган халлаан
 Туналбаннаах ньуура алдьаныа.
 Аан ийэ дойдун
 Атыһахтаах уу курдук
 Аймана дьалкыйыа
 3100 Оһоллоох орто дойдун барахсан
 Ортотунан куталдьыйан,
 Дьоллоох туоната
 Абыс иилээх саҕалаах иэнэ
 Аймаһыйа дьалкыйыа,
 Кэлэр кэскил кэхтиэ,
 Оройо биллибэт
 Алдьархай аанһыа,
 Айыың дьонноро аймаһыйахтара,
 Кэнэбэски үөскүүр
 Кэнчээри ыччаттырбыт
 3110 Кэскиллэрэ кэхтиэ!
 Саманна кыргыстаххытына,

3120   Обой-соллонг уустара
                   Эстэн эрэрбитин биллэхтэринэ,
                   Хаан салаары, өнөх уобаары
                   Хара суор буолан
                   Халыахтаһа көтүүхтэрэ,
                   Илбис-мэнэкэй сиехситтэрэ
                   Сүрэх-быар сүмэтин обороору
                   Сүллүкүүн курдук
                   Сүлүгүлдүүнэ сыссыахтара.
                   Өлүү-сүтүү биистэрэ
                   Бу орто дьабыл дойдугар
                   Хааннаабынан хаахтыахтара,
                   Үөһнээбинэн сөтөллүүхтэрэ,
                   Сир үөнүнэн силилээхтэрэ,
                   Ыарыы-сүтүү элбиэбэ,
                   Оһол-дэн улаатыа,
                   Илбис иирээн үксүө! – диэн,
                   Саналаах буола сырытта.

3130   Тобус томторбонноох
                   Толоон быһаһаһын саға
                   Дүптүргэннээх³¹ дүнгүрүн
                   Дүүгүнэччи тыаһатан,
                   Куочай кугас кулун кутуруга
                   Сытыы быһый былаайабынан
                   Быычыгыначчы охсо-охсо:

                  – Өссө төгүл мин киһи
                   Этэр тылым хоһоонун
                   Орой-мэник оройгутунан,
 3140   Сүллэ-мэнэкэй төбөбүтүнэн
                   Истэн-өйдөөн турун эрэ!
                   Субу самантан
                   Тус хоту бардаххытына,
                   Уот кудулу байбал
                   Улабаа таһаатыгар
                   Одун Хаан уолаттара,

³¹ Рукописка: Түмтүргэннээх...

- 3150 Үйэлэригэр кутгамматах,
Ол дойду одьунааттара
Олох диэни олорботох,
Далан өксөкүлэр
Таарыйан ааспатах,
Алдьархайдаах адьынаттаах
Аллараа биистэрин уустара
Үөһээ үрдүк чыпчаалын
Өрө дабайан тахсыбатах,
Ыстаал тимир сынтарыйар,
Хатан тимир халтырыйар,
Халђана таас хайађа тийээннит
Күөн көрсүһүн, күрэс былдьаһын!
- 3160 Эһиги дьон киирсэргитин
Ол дойду тулуйдабына тулуйуо,
Мин диэтэх киһи
Ытык тылбын ылыммат буоллаххытына,
Хайабытын да харыстыам суођа.
Сэрэппэтэбэ диэйэбит,
Дьүкэн үөдэн түгэбэр
Түннэри төлкөлүөм,
Кэбэл сир кэтэбэр
Баскытын батарыам.
- 3170 Санаабыппын толорон арахсар
Одьунааттаах удабаммын.
Толорбот күннээх буоллахпына,
Аан дойдум дьоно
Алтан-дыаһах ааппын алдыатыахтара,
Дьохун баран
Солом суоллуо.
Дьэрэ, нохолоор, эппиэтин
Этэ-тыына охсун! – диирин кытта,
- 3180 Көстүбэт биһин
Күтүр күүстээбэ
Иһиттим дуу, истибэтим дуу
Диэбит курдук,
Адалђа Буурай:
– Мин диэн күтүөт ођо буоллабым,
Истибэттээх буолуом дуо?

- 3190 Мас хайдыбытын курдук
 Көнө-судургу оѳобун,
 Эдьийбит эппит тылын
 Истибэт буолуом дуо?
 Ойох ылаары сылдьан
 Охсуһар санаам суох,
 Көмүс чыычаабым
 Көһүтэн иэдэйдэбэ,
 Бардым-бардым.
 Хата ити, орой мэник уолу
 Иһитиннэрэрин биллибэт
 Хахсааттаах халлаан курдук
 Таннары хайыылаах,
 Түһнэри сүллүөхтээх.
- 3200 Төлкөлөнөн төрүөбүттэн
 Оѳо быһылаах.
 Дьэ, нохойдоон,
 Анаммыт сирбитигэр айаннаатым,
 Ыйыллыбыт сирбитигэр ыксаатым.
 Батыһар күһнээх буоллаххына,
 Аан дойдугуттан араһсыан,
 Күһүг сириттэн сүтүөн.
 Өһөскөр буолангыһ
 Өлө сытаайабыһ.
- 3210 Уһун суолбун ирдээн,
 Ситэр күһнээх буоллаххына,
 Бэйэбиттэн бэйэн хоргутуһнаар
 Уот кудулу байһал
 Хомуһуһнаах таалатыгар
 Ириэнэх талах курдук
 Иирсэрбит буолуо.
 Хаппыт талах курдук
 Хабырыһсан көрүөхпүт.
 Хата мин бардым, — диэтэ да,
 Эргийэ биэрдэ,
 Хааннаах өһөбүһнэн хаһытаата,
 Хара суор буолан,
 Турар сириттэн
 Түөлбэ күөл саһаны

Түөрэ тирэнэн,
Хамсаабыт сириттэн
Хаардаах хайа саҕаны
Хайа тирэнэн
Көтөн күккүрүү турда.

- 3230   Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Барбыт сирин диэки
Батары көрөн туран:
– Дьэ, бэйикэй!
Көстүбэт бийин
Күтүр күүстээбэ,
Абыс уон абыс ааһар албаскынан,
Тобус уон тобус куотар кубулбаххынан
Куотуон суоҕа,
3240   Сүүтүк буолан сүтүөн
Иннэ буолан ииниэн суоҕа!
Сыһа туппат,
Халты харбаппат
Эрийэ турар эрбэхпинэн,
Сөрүү тутар сөмүйэбинэн,
Түөһүм бүүтээбэр,
Арҕаһым кэкэтигэр
Өрө мөхтөрөн таһааран,
Чоку үөн курдук
3250   Чоноччу тутгаммын,
Сириэм сиргэ сирэйгинэн бырабыам,
Тыыннын иһилиэм,
Дууһабын ылыам!!!
Харыс да сирин
Халты харбатыам суоҕа!!!
Ириэнэх мас курдук иирсэрбит,
Тон мас курдук
Тутуһарбыт буолуо!!! – диэтэ да,

- 3260   Арыынан алла сытар
Ача күөх оттоох
Арыылаах алааһын ортотугар

- Аһы-сии сылдыар
 Миинэр мингэтин,
 Көлүнэр³² көлөтүн
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас атын
 Торбо сэлиинэн
 Тутан таһааран,
 Кэпсии олорор кэбэлээх,
 3270 Кэрдиис кэрэ ойуулаах,
 Чороон иһит уһуктаах
 Тойон сэргэтигэр
 Тобус төгүл туомтуу баайда.
 Онтон ордубутун
 Өркөннөөх көнтөһүн
 Үс төгүл сөрүү бырахта.
 Алаһа бараан дьиэтин
 Арбаа өлтүгэр турар
 Абыс ааннаах
 3280 Тимир килиэ ампаарын
 Аһа баттаата да,
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас атын
 Сэбин-сэбиргэлин
 Көтөбөн-сүгэн ыадалытан ажалан,
 Көнө Көбөччөй көмүс ууһа
 Уһааран-кутан
 Таптайан,
 Ойуулаан б-оһурдаан онгорбут
 3290 Үрүн көмүс үүннээх суларын
 Суһал түргэн собуһук
 Уурбут-туһпут курдук
 Кэтэрдэн кээстэ,
 Кириктэй уустара
 Кичэйэн-киэргэтэн онгорбут
 Киэргэллээх кичимин
 Кэтэрдэн кээстэ,
 Аатырбыт Айах уустара

³² Рукописка: Көлгүнэр...

- 3300 Айан-толкуйдаан
Унааран кутан онгорбут
Көнчүөтчүлээх көмүс ыңгырын*
Эттээх иэнигэр,
Үрдүк мындаатыгар,
Суон саалын чугаһыгар
Лоп-бааччы олордон кээстэ,
Боппруктаан* болтотто,
Кычымнаан кычыгыратта,
Сиэлин кутуругун
Аарыма тиит мас курдук
- 3310 Атара тиистээх тараабынан
Ньылбаарыччы тараата.
Сытыгы быһый быһыччатын
Сыйы тардан ылан,
Хаппар кунун харыс кэринин
Хайа быһан көртө
Хаан-сиин абыалаабыта,
Саалын диэкиттэн
Тэллэх саҕаны тэлэ быһан көртө
Сиик-симэһин тахсыбата.
- 3320 «Айанныырга ааттаах,
Ойдорорго-ууннарага
Оруобуна буолбут» – дии санаата.
- Кини киһи
Киэбэ-киэлитэ алдынан,
Омуна да омун дуу...
Тиэргэнин таһыттан
Тэйиччи турар
Тимир килиэ ампаарыгар
Ириэнэх буору иэччэбэр дылы,
- 3330 Тонҕ сири тобугар дылы
Тоҕу үктээн
Сүүрэн багдалытан тийэн,
Аанын да аһар бокуойа суох
Ханас өттүн
Хайа көтөн киирэн,
Бухатыр киһи

- 3340 Таннар тагаһын
Сулбу-салбы ылан,
Килэччи-халаччы киэптии
Кэтэн кээстэ,
Кыргыска туттар
Кырыылаах кынчаалын ылла.
Өлөрсүүгэ туттар
Үс тиити үрдүнэн көстөр
Өтөрү түһэр үнгүүтүн ылла,
Тобус уон тобус бууттаах
Чомпо сүлүгэһин
Хангас диэжиттэн харбаан ылан,
Хоннобор кыбынан кээстэ.
- 3350 Орто туруу дойду уустара
Отут хонукка толкуйдаан,
Сэттэ хонукка сипсигэн,
Уон хонук устата
Кыыс дьахтар
Кытарар хааныгар
Уһаараан-хатаран онгорбут
Саабылаан батаһын
Сыыйа тардан ылла да,
Тиэргэнин ортотугар,
3360 Тойон сэргэтин таһыгар,
Ийэлээх аҕатын иннигэр
Балаҕаннаах саҕа дьибэ буолан,
Багдаллан туран:
– Иэримэ дьибэм барахсан
Иэйэхситэ³³ буолбут ийэкэм,
Алаһа бараан дьибэм
Аҕа баһылыга – аҕам оҕонньор,
Ситэн-хотон киһи буолан,
Көмүс унуохпутун көтөбүмээри
3370 Сииккэ сиэлэ, хаарга хаама
Атах мээнэ барда диэннгит
Хоргутар-хомойор буолуман!
Көстүбэт күүстэр

³³ Рукописка: Ийиэхситэ...

- 3380 Күлүктэнэн тахсаннар,
Аан ийэ дойдубутугар
Аан талбаны
Таннары сатыылаатылар,
Күн ийэ дойдубутун
Тобуктарыгар дылы
Тобу хаамаллара
Иэччэхтэригэр дылы
Илды тэпсэллэрэ буолла.
Эстэр-быстар кэм-кэрдийс
Кэлэрэ буолла.
Көнгүл өттүлэринэн
Уоран-талаан барбыт
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыбын:
- 3390 «Улаатта, ситтэ-хотто,
Оронно сытар ойох,
Тэллэххэ сытар тэннээх буолла,
Аны аҕыйах кэминэн
Сулуутун-энньэтин ыла,
Хайа охсубут анарбытын,
Быһа тушпут быһаҕаспытын,
Ыла көтөн-күөрэйэн
Тахсар буоллулар,
Көһүтүн-күүтүн» — диэтилэр,
- 3400 Көстүбэт күтүр күүстээбэ
Адалба Буурай
Үөбэн-үрэн барда.
Ириэнэх суолун ирдээн,
Тон суолун тордоон
Сырайын сытыттахпына,
Аатын алдыаттахпына сатанар.
Кинилэр дьон буулаатахтарына
Кэнэбэски үөскүүр
Кэнчээри ыччаттарбыт
3410 Кэлэр кэрэ кэскиллэрэ
Үгүс үйэлэргэ кэхтиэбэ,
Төрүүр-үөскүүр оҕолорбутун

- Төлкөлөрүн түннэриэхтэрэ,
Туруу бараан дойдубут
Сир сибиир киэнг нэлэмэн иэнэ
Сииктийн симэлийиэ.
Орто туруу дойдубут
Тобус үйэ тухары
Туманынан бүрүллүө.
- 3420 Айыым дьонун арангаччылаары,
Күнүм дьонун көмүскээри
Аан ийэ дойдум
Арабас далбарыттан арахсан,
Обо сааспар оонньообут-күлбүт
Хахаарытта Эбэбиттэн,
Арыылаах алааспыттан арахсан,
Ийэ сирим илгэ быйангыттан
Тэлэнийэн-тэйэн айанныыр буоллум.
- 3430 Уол обо барахсан ханна
Хаһынна хаампатабай,
Сииккэ сиэлбэтэбэй?
Тобус уон тобус сиринэн
Тосто-тосто көнөр
Дорбоонноох-дьалхааннаах,
Айыылаах айанныыр
Айдааннаах-моһуоллаах
Аартыгын арыян
Айанныыр буоллум.
- 3440 Ир суолун ирдээн,
Тор суолун тордоон,
Алта үйэ тухары
Ангардастыы аатырбыттарын
Үөһээ үтүмэх халлаан
Урут мындаатыгар
Үс салаалаах
Өлүү-сүтүү үктэллиэх,
Хааннаах өһөх төбөлөөх,
Өлөр сирдэрин өтөрү түһэр
Үнгүү үөрбэ буолан,
- 3450 Аллараа саҕахтарыттан
Алта сиринэн арахсар салаалаах

- 3460 Аптаах атара буолан,*
 Көбөн-күөрэйэн тахсан,
 Абыс таалар быардарын,
 Сүллэр сүрэхтэрин,
 Тыынар тыналарын
 Хааннаах халарык онгoron,
 Добун халлаан туонатыгар,
 Киэн халлаан иэнигэр
 Ый ыһыаба, күн күдэнэ онгoron,
 Күлэ-күлэ күллэрин таптайыам.
 Өстөөхтөрбүн өһүөннүү,
 Саастаахтарбын самнара иликпинэ,
 Аан ийэ дойдубар,
 Аймах-билэ дьоннорбор,
 Аҕалаах ийэбэр
 Хаалдыктаах бэйэм хайыһыммым,
 Эт бэйэм эргиллимиим!
 3470 Этэнгэ сылдьан
 Эргиллэн кэллэхпинэ,
 Сырдык сыдыайбыт,
 Күн төрүөбүт,
 Түөрт добдурҕаннаах
 Көмүс хайатын
 Чомчойор төбөтүгэр
 Алтан унуоххутун араначчылыам³⁴,
 Көмүс унуоххутун көтөбүөм!

- 3480 Санаабыт санаатын
 Этэн-тыынан бүтээт,
 Айан аартыгын арыяары туран:
 – Аралдьыйар сатаммат,
 Содуомнаах баҕайыны
 Сонордоору туран,
 Суол киһитэ
 Уталыйара-уһуура куһаҕан.
 Алаһа бараан дьиэбит
 Аҕа баһылыга

³⁴ Рукописка: ...араччылыам

- 3490 Ажам обонньор,
Айан-туган төрөппүт
Иэримэ көмүс дьиэбит
Итии-сылаас тыннаах
Иэйэхситэ буолбут
Күн көмүс ийэкэм,
Этэрдээх буоллахытына
Этэ-сангара охсун! – диэн,
Этэн-бүтэрин кытта,
- 3500 Абата обонньор айгыстан туран,
Субурдук диэн тойуктаах,
Сити курдук диэн
Айдааннаах айан суолугар
Атаарар алгыс тыллаах
Буола турта үһү:
– Дьэ, дуо...
Уолан уол оҕом,
Күн сиригэр төрөөн кэлэн
Киһи буолан уларыйбыппыт
Көрдөр харахпыт дьүккэтэ,
Көтүрдөр тииспит миилэтэ,
Тэптэр сүрэхпит чопчута,
Эн эрэ бааргын
3510 Күн сиригэр көрүүххүттэн,
Баччыр оҕо эрдэххиттэн
Дьылҕа Тойон
Чыныс Хаан ыйаабын толорон,
Буор туруу дойдубут
Бухатыра буоллун диэммит,
Дьан-дьаһах таарыйбатын диэн,
Хатааһын сулуһунан харабыллатан,
Тобус быластаах от саҕа
3520 Дьоллоох уйа онгорон,
Ахтар Айыы Арчыһыттарынан
Амтаннаах аһы астатан,
Абыс сиэллээх хамыйабынан аһатан
Киһи-хара гынан улаатыннарбыппыт.
Айыы-хаан аймабын
Албан ааттааҕа,

- 3530 Күн улууһун
Бүтүн күүстээбэ буоллун диэн,
Айыыһыт Ийэ Хотун
Анаан-минээн айбыта.
Үгүс киһини үөскэттин диэн,
Түөрт саханы төрөттүн диэн,
Үрдүк Айыыһыт аймахтара
Төлкөлөөн түһэрбиттэрэ.
Оҕобут барахсан,
Абыс уон сиригэн арахсыылаах
Айдааннаах айан суолун
Арыйар кэминг кэллэ,
Тоҕус уон сиригэн
3540 Тосто-тосто көнөр,
Ытырыык ыт ырдыгынаабыт,
Хахай кыыл хаһытаабыт,
Иирэр мэнэрик
Имэннирэн туран этиппит
Содуомнаах суолун
Тобулар күнүн кэллэ,
Адьярай биистэригэр
Атаҕастатар буолаайабын.
Өһөх-хаан халыйбыт
3550 Үлүү дүбдүргэнэ дойдулаах
Аан талба таннары сатыылаабыт
Айдааннаах сирдээх-уоттаах,
Борук буолабына
Боругулдьуһа сүүрэр,
Харанга буолабына
Халты харбатар,
Түүнгү түөкүттэргэ
Түһэн биэрэр буолаайабын.
Аламай манган күнүн
3560 Айгыраары гынна,
Арылы манган халлааннар
Хара суордар
Халааты көтөттөр
Хаан тахсарын,
Өһөх тохторун

- 3570 Көһүтэн күнчүөтээн эрэллэр.
 Бар дьонун барахсаттар
 Олохторо огдолдуйбатын,
 Дьоллоро кэхтибэтин!
 Күүс эстэрэ,
 Күнгэһэ быстара буолла*.
 Уоттаах тыллаах
 Утары санарбатын,
 Быстах санаалаахтар
 Былаҕайдара былдыабатын!
 Охтоохтон охтума,
 Саалаахтан самныма,
 Алгыс курдук айаннаа
 Уруй-тускул тосхойдун,
 3580 Саргы-дьаалы салалыннын! –
 Диэн албаан-силээн
 Бүтэрин кытта,
 Күн-күбэй ийэтэ эмээхсин
 Офонньорун кэнниттэн
 Оронон тахсан,
 Тобус бууттаах
 Чороон иһиккэ³⁵
 Өнгүрэмэр обус төбөтүн саҕа
 Мөһөкө-мөһөкө арыылаах
 3590 Улаан биэ кымыһын
 Дьалкылдытан аҕалан
 Чороон-айах туппутун,
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Хап-сабар ылан,
 Ингэри далай иһигэр,
 Кудулу далай куттабар
 Көдьүс үрэх сүүрүгүн курдук
 Көңү-хангы куттан кээстэ.
- 3600 Уонна Кыыс Кылаарытта барахсан
 Субурдук диэн алгыс тыллаах,

³⁵ Рукописка: ...иһиккэ

- Ырылаах-тойуктаах
 Буола турбута үһү:
 – Дьэ, дуо...
 Көмүс чыычаабым
 Күн сириҥ көрүүххүттэн
 Түөһүм сүмэтинэн,
 Эмиийим үүтүнэн
 Аһатан-маанылаан,
 3610 Харбаабыккын хайа тутар,
 Туппуккун туура тардар,
 Хатарыылаах тимир курдук
 Хатан ингиирдээх,
 Сырдык ыраас сэбэрэлээх,
 Уол оҕо буулаба буойун
 Көрбүт эрэ бары
 Ордугургуу саныыр,
 Күүстээххэ көрөҥнээх,
 Быһыйга былааннаах,
 3620 Ураанхайтан ордуктара
 Киһи киэнэ кииллээбэ,
 Саха киэнэ саарына буола
 Үүнэн-үрдээн табыстыҥ.
 Буутунг этэ мунгутаан,
 Сииһинг этэ ситэн,
 Хара хааны халыйа сүүрбүт
 Алдьархайдаах-амырыыннаах
 Аллараа дойду ааттыгыҥ
 Арийан айаннаары турабыҥ,
 3630 Аан ийэ дойдугуттан араһар
 Аламай күнүҥ аҥаарыйда,
 Туруу иилээх-саҕалаах
 Күн ийэ сиргиттэн
 Тэйэн тэлэһийэр кэминг кэллэ.
 Ымыы чыычаах ыллаабыт,
 Күөрэгэй чыычаах көрүлээбит,
 Көтөр-сүүрэр мустубут,
 Толуу дьоһун дойдугуттан
 Арчыланан үөскээбит,
 3640 Аан ийэ дойдугуттан

- 3650 Сарыал сырдык күн
Таннары сатыылаан тахсар
Саргылаах сайылыккыттан,
Кылыяа оонньообут кырдалгыттан
Сырса оонньообут сыһыыгыттан
Куоталаһа оонньообут
Ходуһабыттан араһсан,
Айдааннаах ааттыгы
Арыяр күнүг үүннэ.
Абыс суол ааттаахтарыгар
Айыын дьонун
Ааттарын түһэримэ,
Тоғус кулукулаах
Торбон айан урдустарыгар
Дьонгун-сэргэбин атабаһтатыма.
Иннин ибирэ суох,
Кэннин кэбирэ суох буоллун!
Көрбүтүм эрэ көмүс чыычаабым!
3660 Күн ийэ сылаас сүрэбинэн
Аймаһыйан туран,
Ис сүрэхтэн ийэн
Алгыс тылын этэн,
Атааннаах-мөһүөннээх айанна
Атааран эрэбит.

Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Ийэлээх абатын кууһан ылаттаан,
Сылайыахтарыгар дылы сыллаата,
Уоскуйуохтарыгар дылы убураата.

- 3670 Ити турдахтарына,
Илин халлаан
Аллаараа дьырбыыта*
Арыллан нэлэйдэ.
Итини кытта
Итии салгын илгийдэ
Орто дойду улуу удаһана
Үөһээ үрдүк халлаан

- 3680 Үөмэр өрөһөтүттэн
Кыталык көтөр курдук
Кылбаара көтөн кэлэн,
Айыы оҕото барахсан иннигэр
Тоҕус томторҕонноох дүңгүрүн,
Кутуу көмүс ойуулаах,
Дьырбиэн көмүс киэргэллээх
Дьөһөгөй оҕото барахсан
Уу долгун кутуругуттан онгоһуллубут
Манган дэйбииринэн
Куһаҕан сыт сыстыбатын
3690 Үарыы-сүтүү ыксаласпатын диэн,
Эргийэ-хаама сылдьан,
Этин-хаанын илбийдэ уонна:
– Мин диэтэх
Орто дойду удаҕана
Иэхилимэ Куо эдьийдээтэр эдьийинг,
Оҕом барахсанга
Айдааннаах айан суолун
Арыя тардар кэмнэр
Алгыс тылын этэр күнүм
Анааттан кэллэ! – дии-дии
3700 Дом-дом туойбута
Тоҕой-сэлэ иэнинэн
Дуораһыйан иһилиннэ,
Киэргэлэ-симэбэ
Күөгэйэн тахсар
Күн уотугар
Күлүмүрдүү оонньоото.
Дьаргыл таас былаайаҕынан
Дьалыһыта-дьалыһыта,
Дорҕоонноохтук охсо-охсо,
3710 Дом-дом туойбут тойуга,
Эппит алгыс тыла
Маннык эбит:

– Бастар бараммат баайдаах,
Тохтон хороммот дьоллоох,
Аллаах ат бадараанныыр

- 3720 Араҕас далбардаах,
Киэн нэлэмэн иэннээх,
Ийэ сириг барахсанга
Унаар-мунаар урсуннаах
Орто туруу дойдугар
Айыын дьоно барахсаттарга
Алдьархайынан ааннаабыт
Абааһы аймабыттан
Күөнгүнэн көмүскээ!
Түөрт уон түөрт
Түллэр түктүйэлээх
Төрөөбүт дойдугун
Түөскүнэн көмүскээ!
Күннүк сиртэн
- 3730 Күдээрийэн көстөр
Алдьархайдаах айдааннаах
Аартыгы арийангын
Этителиэх эрбэххинэн,
Тардыллаах тарбаххынан
Систэрин үөһүн тарт,
Тойон болуо сүрэхтэрин
Тобута тыыталаан,
Кыыс бэрбээкэйгэр дылы*
Кыһыл хааннаарын кэс!
- 3740 Сииктээх халлаанга сиэлбэттэрин,
Хаһыннаах халлаанга
Хаампаттарын курдук онор!
Саастаахтаргын самнар
Өстөөхтөргүн өһөр!
Этэннэ сылдьан эргилин.
Амарах санаабынан
Айманыа туойдабым буоллун.
Доом эрэ доом!!!
- 3750 Алтан далбарайбытын,
Көмүс чыычаахпытын
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыгын
Күнүн сириг көрдөр.

- 3760 Түөрт саханы төрөттүн,
 Үс саханы үөскэттин,
 Алаһа бараан дьиэлэннин,
 Аал уоту отуннун,
 Алтан сэргэни астын!
 Оҕобут барахсан
 Төбөн үрдүгэр дылы
 Төлкөн түстэннин,
 Саннын байаатыгар дылы
 Саргын салалыннын,
 Тойон түөскэр дылы
 Дьолун тосхойдун! – диэн
 Иэхэлимэ удабан барахсан
 Албаан дьалыһытан,
 Туойан доллоһута-доллоһута,
 Дом-дом охсо-охсо,
 Илин халлаан
 Энгэрин диэки
 Элээрэ көтө турда.
- 3770
- 3780 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Ийэ сирин эргийэ көрөн туран,
 Үс төгүл сүгүрүс гынна,
 Үс өргөстөөх көнтөһүн
 Тойон бомуо сэргэтиттэн*
 Өһүлэ тарта да,
 Иэҕиилээх ингэһэтиттэн* тирэнэн,
 Миинэр минэтигэр,
 Көлүнэр көлөтүгэр
 Харалдыктан көппүт
 Харалаабыт улар* курдук
 Килбиэ көмүс ынгырыгар
 Хап гына олоро түстэ да,
 Атааннаах-мөнүөттөннээх
 Арбаа ааттык
- 3790 Дүлэй-далай иэнин диэки
 Салайа тутан кээстэ.
 Ыйдангалаах халлаан

- 3800 Үпсүлбанын улабатыттан
 Эргитэн ажалан
 «Кыыс» гына кымныылаата.
 Дьөһөгөй оҕото барахсан
 Айдааннаах айанга
 Турбутун билэн,
 Тартабар тангытын
 Дьантаччы тутган
 Тыбыыран дьырылаппыта
 Үс күн үрэхтэр
 Үөмөр үрдүлэринэн
 Ой дуораана буолан
 Хос-хос хоһуойдаһа иһиллэн
 Сатары тарбаата.
 Инэрситэн илигирэппитэ
 Сэттэ сиинэ иэнинэн
 Хос-хос хоһоон буолан
 3810 Доллоһуйа дуорайда.
 Соноҕос ат барахсан
 Турбут сириттэн
 Уохтаах оноҕостуу
 Көрүөх иннинэ
 Субурус гынан хаалла.
 Астаах матаба саба*
 Баламат улахан туйабынан
 Сир ийэтин сиксигиттэн
 Тингилэхтээн тирэммитэ,
 3820 Чонгоро күөл буолан,
 Сарсыардаангы тахсар күн
 Саһарбата тахсыыта
 Эбэрэнэ долгуну түһэрэн,
 Көмүс мөһүүрэнэн
 Күөгэйэ мэндээрэн хаалла.
 Туура тэппитэ:
 Эбээн эмээхситтэрэ буолан,
 Хобу-сиби кэпсэтэн,
 Хообурбаһа хааллылар.
 3830 Түөрт түөрэм туйабынан

- Түөрүтэ тирэммитэ:
 Бадарааннаах аппа буолан,
 Балтараа күннүк сиртэн
 Быллыргыыра иһиллэ хаалла.
 Очуос хайаларын оройдорун
 Ойута тэбэн ааспыта:
 Кунан оѳус саѳа таастар
 Куугунуу көттүлэр.
 Киэбин-киэлитин ылынан,
 3840 Сизлэн-хааман сигилдьиттилэр,
 Силлиэтэ-холоруга
 Сир-сибиир иэнинэн
 Икки атахтаах
 Иннинэн сыѳарыйбат
 Аан таталѳа
 Айдаана буолла.
 Улуу өрүстэр-күөллэр
 Диринг далайдарыттан
 3850 Убаѳас уулара кытыы диэки
 Ыгыллан-аһыллан таѳыстылар.
 Өрүтэ ыстаналаабытыгар
 Өлүү сирин түгэѳиттэн
 Төбөлөрүн быктаран,
 Быһаѳастарыгар дылы
 Быган көрдүлэр.
 Ойон-уунан бартын көрөн,
 Орто дойду дьонноро
 Одуулаан көрөн туран:
 «Кулан Дьөһөгөй айыыһытара
 3860 Төгүрүк түөлбэ саѳа
 Бүтэй туйахтааѳы,
 Өркөн чуор кулгаахтааѳы,
 Уоттаах уһуктаах харахтааѳы,
 Сыыйыы сыспай сизллээѳи,
 Улаан ньуурдааѳы
 Оѳобут барахсанга
 Анаан-минээн миинэр мингэ,
 Көлүнэр көлө гыннын диэн,
 Өлүүлээн-чаастаан

- 3870 Анаабыт да эбиттэр» - диэн,
Айыы дьонноро
Астыммыт быһыынан
Ибир-сабыр кэпсэтэ хааллылар.
Халдыайытыгар хара улара
Ханыылаһан ханаһан хаампыт,
Хара тыатыгар
Тайаба-табата
Ханайа сиэлбит,
Эркэнэ хара тыатыгар
- 3880 Эһэтэ-бөрөтө элэнгнээбит,
Хахаарытта Эбэтин
Ханас халдыайытынан
Харса-хабыра суох
Хардырбаччы көтүтэн ааста.
Күннүк сиртэн
Көбөрөн көстөр
Күндэ эбэтин
Күн ортого
Күлүмнэтэн ааста.
- 3890 Аргыар силик сыттаах,
Аргыардаах салгыннаах,
Кытыытыгар кыталык кыылым
Кынкыначчы ыллаабыт,
Тумулугар туруйа көтөрүм
Чугдаара туойбут,
Килбиэннээх киэн
Алаастарын-сыһыыларын
Сыыттаран ааста.
Айанныырга астык
- 3900 Сылдыарга сыыдам буоллун диэн,
Көбөрө мэндээрэн көстөр
Үрдүк мэнэ халлаанга
Өрүһүспүт курдук,
Өрө көтүтэн табыста,
Тобус хаттыгастаах
Дьолоу маһан халлаан диэки
Дьулугуруган истэ.
Сааллар чабылбан сайсыырданан

3910 Сүллэр этиннии лүһүгүрээн,
Сындыыс курдук сыыйыллан,
Холлоѳос уотунуу субуруйан,
Кулгаабын тыаһа
Булдугар түһэн иһэр
Кыырт көтөр курдук
Куугунаан иһилиннэ.

Ити курдук өр да өтөр да
Айаннаабытын билбэтэ,
Кыһыныгар тийбит,
Кырыа дьанҕа буолбут
3920 Саппабырбыт халлаан
Самыырынан-хаарынан
Сабыта илгийдэ,
Саас кэллэбэ дии санаабыта,
Өксүөннээх күннэр
Көхсүгэр билиннилэр,
Хаһыннаах түүннэр
Хаарыйталыыр буоллулар,
Кырыалаах сассыардалар
Кыһайталаан аастылар.

3930 Ииппит иһирэх ийэ сириттэн,
Аһаппыт аан дойдутуттан
Арахпыта ыраппыт,
Амтыын кириэс ааттыгар*
Астаран тийдэ,
Ааттык иччитин иннигэр
Хорус тынан тохтуу түстэ.

Онуоха буоллабына
Ааттык иччитэ
Ап Салбаныкы обургу
3940 Быһыы-таһаа быакайан,
Олоѳо суох
Хоһоонноох тылынан
Ыллыы-ыллыы
Ходьойо сиэллэ,
Иирэр мэнэрик курдук
Бэбигирии-бэбээрдэ,

- 3950 Дьюодьас гына-гына
Иччитэ суох соботох харабынан
Элээр-мэлээр көрүтэлээтэ:
— Айбы обото, хонг мэйии,
Кураанах төбө,
Арабас арыы далбардаах,
Сөнг сүөнгэй сүүдүрүүннээх
Орто туруу дойдугуттан
Дьонун олохпугун,
Киэнг кэскилбитин
Кэһиэм диэнгин
Күөрт ыт күлүүтүгэр,
Эриэн ыт элэгэр ытыаары
3960 Аттанан-аарыгыран
Иһээхтииринг буолуо дуо?
Баччаанга дылытын
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтөбө,
Уһуктаах тыллаах
Утары санарбатаба.
Эн бу, бэбэһээни³⁶ бэтэнээски,
Уоскар уоһахтаах,
Хараххар хааннаах
3970 Ньюолдыбай уол кэлэнгин
Ийэ сирдэрин
Ингнэри үктээн,
Өһөхтөрүн булкуйан,
Хааннарын кэһэн,
Кылаан Куо балтыгын
Ирдэһиэм диэн иһээхтиигин,
Эрдэ-сылла этин-хаанын
Сэймэктэнэ илигинэ,
Дьыэбэр баппакка
3980 Дьэллигирэн кэлбит буоллаххына,
Кэлбит сиргинэн кэбэлий!
Аны бу дойдуга
Хаалдыктаах бэйэнг хайыспатын,

³⁶ Рукописка: ...бэбэһэнни...

3990   Эт бэйэн эргилибэтин! – дии-дии,
                           Улаханы сангарбыт
                           Киһи курдук туттан
                           Кутаа уот курдук
                           Куллугуруу илгihinнэ,
                           Аллаһыллыбытынан ойбон курдук
                           Алын сэбин түүтүн
                           Тыырт-таарт тарбанна,
                           Өлүннүк танаһа дуомун
                           Көnnөрүммүтэ буолла,
                           Тимир чыллырыыт баттабын
                           Тиэрэ-таары тарааммыта буолла.

4000   Хабыр Киирсиилээх
                           Хабытта Бэргэн
                           Өйдүүр өйө өрүкүйдэ,
                           Уолугун үүтүнэн
                           Уһуутуу тыыммахтаата,
                           Аартык адынаата
                           Тыла кыһыытыттан,
                           Уоһа туустаабыттан
                           Хаана-сиинэ алдьанна,
                           Айдааны тардаары
                           Айаннаабытым да баар диэн,
                           Уһуктаабынан көрдө,
                           Уордайа санаата,
 4010   Хатан ингиирдэрэ
                           Хатылла-хатылла лынкынаатылар,
                           Иэнин ингиирэ
                           Эриэн үөн курдук
                           Эриллэннии мөнгүстэ,
                           Хаппыт мас курдук
                           Ханаччы таттарда.
                           Сирэйэ-хараба уларыйда.

4020   Орто дойду уустара
                           Отут хонук устата
                           Уһааран онорбут
                           Сытыы кылыһын

4030 Сыййа тардан ылла да,
 Ааттык иччитэ
 Ап Салбаныкыны
 Хаһыытыгы түһэн баран,
 Төбөтүн оройунан,
 Түөһүн харабынан
 Хара быарын
 Тыынар тынатын,
 Сүллэр сүрэбин,
 Саатар сэбин
 Самабын туорайынан
 Хаһытаппытынан
 Хайа охсон таһаарда да,
 Хангас илиитинэн
 Хап сабардык
 Харбаан ылла,
 Үөһээ үрдүк халлаанга
 Күдээритэ бырахта.
 4040 Ап Салбаныкы обургу
 Үөн -көйүүр буолан
 Үрэл гынан хаалла.

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн:
 «Санаммыт санаа,
 Ылыммыт былаан биир,
 Кэннибинэн кэхтиэм,
 Иннибинэн чугуруйуом кэриэтин
 Биир сыммыт ханна сытыйбатабай,
 Уол оҕо төрөөн
 4050 Ханна хаһынга хаампатабай,
 Сииккэ сиэлбэтэбэй?» —
 Дии санаата да,
 Тон ингиирдээх тобулбатах,
 Ириэнэх ингиирдээх
 Иэччэбин атылланнатан
 Харыс сири халбарыйбатах,
 Дохсун дьолуо санаалаах
 Хаһааны да үйэбэ

- 4060 Аартыгын булан-тобулан
Айанныам диэбэтэх,
Санаатын уурбатах,
Үөдэһиннээх да өнүйбэтэх,
Сырыылаах да сындалыйар,
Бэрт да мэлийэр,
Түөрт да атахтаах
Сындааһына сыыйылар,
Күүһэ өһүллэр,
Аата алдьанар,
Ото-маһа охтубут,
4070 Сирэ-силээнэ синнибит,
Кыыс дьахтар кытарар
Алын таһаһа ыйаммыт,
Абааһы кыһын
Аппанһыыр ыыр-дьаар сыттаах,
Алын сэбэ дьүөккэлээх,
Олорор оҕо саҕа
Обот-соллон көтөрдөөх
Айдааннаах аартык устун
4080 Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас атын
Өрө мөхтөрөн
Өрүкүтэн таһаарда,
Салайа баттаата.

- Айаннатар быһыынан
Дьөһөгөй оҕото барахсан
Иччим соруйбутун
Истиэм суоҕа дуо диэбиттии,
Сиэлэн-хааман сигилдьиттэ,
Көтөн-сүүрэн күөрэйдэ,
4090 Сиэлбитин омунугар
Сиэлэ-кутуруга
Сирили куугунаата,
Тэбиэриһэн туран тирэннэ,
Кыһыйа-кыһыйа кыырайда.
Онтон көтөр курдук
Өрүһүспүттүү өрө көттө,

- 4100 Кырбий көтөрдүү
Кыырай халлаанга
Кыһыгырайан табыста,
Туох да тохтоппот
Дохсун айана буолла...
- Ити курдук
Туохха да тохтообокко
Айаннаан аарыгыран иһэн
Дьөһөгөй обото барахсан
Дьөрбөс гына түстэ.
- 4110 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Анды көтөрүм
Хабабын сыатын
Халыччы уурбут курдук,
Арылы киэн халлаан
Алын тэллэбин диэки
Анаарыйан көөртө:
- 4120 Кыталык кыыл
Кыҥкыначчы ыллыы-ыллыы
Кыырай халлаан кырсынан
Кырыылыы көтө сылдьан,
Саманнык диэн сангалаах,
Ити курдук диэн
Иһитиннэриилээх буола сырытта:
– Аргыардаах айаннаах,
Холорук курдук
Холуон сырыылаах,
Сындыыс курдук
Сыыдам сырыылаах
Айыы обото,
Сизги нэлэй аартыгы*
Силэйэ тэптэрэн иһэбин да,
4130 Иннигэр туох-ханлык көһүтэрин.
Тугу билиэн баарай?...
Арҕаа халлаан

- Нүһэр үөдэнин түгэбэр олохтоох
 Адалба Буурай бухатыыр
 Сотору кэминэн
 Күтүөт буолабын диэн,
 Иэдээни таһаараары
 Иэрийэ үөрэр,
 Хаан таһаараары
 4140 Хабырбатынан күлэр,
 Халын аймахтарын таһааран,
 Алдьархайы ааннатаары
 Иэдээни онгороору сылдыар.
 Үс саха үтүөтүн эһэр,
 Түөрт саха төрүөбүн түгнэрэр,
 Ийэ сирбитин ингнэри үктээри,
 Абыс дойдуну алдьатаары,
 Сэттэ сири сингнэрээри,
 4150 Тобус дойду дьолун тобоору,
 Аатыран-аарыгыран
 Тахсалара буолла.
 Сотору кэминэн сор-содуом,
 Хаан тохтуулаах
 Хабыр киирсии
 Буолара буолла.
 Күммүт сирин көмүскүөх,
 Аан дойдубутун арангаччылыах
 Эккин курдук эрэнэр киһибит
 Эн эрэ бааргын,
 4160 Кытаат! Ыгылый! Тиэтэй!
 Өстөөххүн өһөр!
 Саастааххын самнар!
 Дьонун аатын доржооно
 Торфон айан суолун айы*
 Аатыран-аарыгыран иһилиннин!
 Албан-дьаһах аатын
 Аан дойдун урсунан
 Ангардасты аатырдын,
 Уруйун улааттын,
 4170 Тускулун тосхойдун!
 Алгыстаахтык айаннаа,

- Саргын салалыннын – диэн,
Эргийэ көтө сылдьан,
Кыталык кыыл барахсан.
– Үөһээ үрдүк халлаантан
Аһыныгас аан дойдун дьонноро:
«Өлөр күнэ үтүрүйдэбинэ,
Хаалар күнэ хабырыйдабына
Маны иһигэр истин,
4180 Таһыгар абыныахтаннын
Диэн ышпыттара» – диэн баран,
Көмүстүү күлүмнээбит,
Күннүү күндээрбит
Көмүс сыммыты
Ыһыктан кээспитин,
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Сыыһа тутуох,
4190 Халты харбыах
Киһи буолуо баара дуо,
Хап гыннараран хабан ылан,
Хаппар кунун
Харыс курдугу
Хайа быһан
Кичэллээх собуустук
Кистэнэн кээстэ.

- Кыталык кыыл
Икки төгүл эргийэн,
Үс төгүл сүгүрүйэн баран,
4200 Тус илин сайынгы күн
Тахсыытын диэки
Кынатын тыаһа
Кыыгыныы көтө турда.

Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн:
«Айыытын сиригэр айаннаата,
Күнүн сиригэр көттө» - диэн,
Обуруо саҕа буолуор дылы
Адыылаан хаалла.

4210

Күндү санаалаах
 Күнүн сириң дьоннорун,
 Амарах санаалаах
 Аймах-билэ дьоннорун
 Санаан-ахтан кэлэн,
 Сүрэбэ долгуйда,
 Амарах санаата
 Аймаһыйан ааста.
 Күдэннээх кугуруктаах
 Күдэн кугас атын
 Иккис аатгыгын диэки
 Салайа тутан кээстэ.

4220

Дьөһөгөй оҕото
 Өлүү-хаан ааттык диэки
 Сындыыстыы сыыйыллан,
 Кустуктуу субулан,
 Хаардаах халың былыттары
 Күүстээх-уохтаах күөнүнэн
 Көнүтэ солоон,
 Толонноох былыттары
 Тоһута көтүтэлээн,
 Саппахтаах халлаан
 Хараарар дьырбиитин* диэки,
 Үргэл сулус диэки.

4230

Өрө көтүшпүт омунугар
 Көстүбэт биистэрин дойдуларын
 Дьөллөр түгэбин уһугуттан
 Атахтарын тыаһа
 Аргырданан³⁷ иһилиннэ.

4240

Толонноох-тобурахтаах былыттары
 Тоһута көтүтэн ааспыттара,
 Уолан киһи
 Уолугун үтүгэр дылы
 Саппахтаах самыыр
 Саба түстэ.
 Түөрт сүллэр этин былыттарын

³⁷ Рукописка: Аргырданан...

4250 Түөрүтэ кэбэн кээспиттэрэ,
 Сааллар чабылбан
 Таннары сапсыйан түхэн,
 Ол дойду дьонун
 Урааларын үүтүнэн
 Ыыр-дьяар сыттаах
 Ыыспаларын дуомун
 Уотунан уматта,
 Кыымынан кытыаһыннарда,
 Сиргэмтэх киһи силэ
 Сиргэ тийбэккэ симэлийдэ.

4260 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Айдааннаахтык айаннаан,
 Сата баһын тардан,
 Иһэбин диэн санаата суох
 Ол-бу диэки одуулаһа иһэн,
 Үөһээ үрдүк халлаан
 Өрөһөтүн хайа тыыран,
 Дүнүр тыаһа дүгүнээн,
 Былаайах тыаһа быдыгыраан,
 Кыыһаан тыаһа кылыгыраан,
 Чугаһаан кэлтин көрө түспүтэ:

4270 Халлаан суола хайыһардаах,
 Үргэл сулус көлөлөөх
 Аан дойду аарыма кырдыаһа
 Орто дойду улуу ойууна –
 Дабдака Кырдыаҕас
 Муус дьанха буолан,
 Чонкуйа кырыаран
 Төрөөбүт төрүт дойдутугар
 Төһөнөн иһэр эбит.
 Быстах былыкка³⁸
 Быһаһаһыгар дылы
 4280 Быган тийэн кэллэ.

³⁸ Рукописка: ...былытка

- Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Тон былты тобугар дылы
 Тобу тирэннэрэн,
 Ириэнэх былты
 Иэччэбэр дылытын
 Илды тирэннэрэн,
 Хорус гына тохтуу түстэ.
 Ытык кырдыбас
 4290 Ыксатыгар кэлэн,
 Түөрт бараа хара күлүгэр
 Үгэн-сүктэн көрдөһө турда:
 — Абыс уон абыс ааһар албастаах,
 Тобус уон тобус
 Куотар кубулубаттаах
 Өлүннүк танһаһа өлбүкэлээх,*
 Кыыс дьахтар
 Кытарар хаана утахтаах,
 4300 Хара санаалаах
 Абааһы аймаба,
 Көстүбэт түөкүттэр,
 Аймах-уруу буолаарылар
 Айдаан бөбөнү аарыгырдар,
 Төлкөлөөх түөрэхпитин түгнэрэр,
 Иитэр сүөһүбүт күрүөлэммэт
 Олохпутун салгыыр,
 Төлкөбүтүн түстүүр буоллулар.
 Кэнчээри ыччаттарбыт
 Кэскиллэрэ кэхтэрэ буолла.
 4310 Дьоллоох дьолуо дойдубут
 Дьоло-соргута тохторо,
 Аламай манган күммүт
 Алын тэллэбэр
 Албан-дьаһах ааты
 Алдыатар буоллулар.
 Орто дойдум олобун көмүскүүргэ
 Одун Хаантан онһуулан,
 Ытык Хаантан ыйаахтанан,
 Үөһээттэн ыйылан,

4320 Үрдүктэн айылан
 Охтубат онгоһууланан,
 Төлкөлөнөн түспүтүм
 Аан дойдубун араначчылыы,
 Көстүбэт күүстээбин кытары
 Күөн көрсө, күрэс былдыһа
 Айаннаан иһэбин.
 Тойон убайым,
 Тобус дойду домһута,
 Абыс дойду алгысчыта буоллабын,
 4330 Хоммут уоскун хонһорон көр,
 Өрөөбүт уоскун өһүлэн,
 Айдааннаах-мөһүөннээх
 Айаным суолугар
 Туох туора турарын
 Дьаргыл таас былаайаххынан
 Дьалбыйан эһпэккин ээ, — диэн
 Көрдөһө-ааттаһа турда.

4340 Аан дойду аарыма кырдыбаһа,
 Орто дойду улуу ойууна
 Аргыардаах арбаа халлаан
 Алын тэллэбин диэки
 Уоттаах чолбон курдук харабынан
 Хааннаабынан көрдө,
 Көхсүн этиттэ,
 Аат санаам тутунна,
 Уулаах былыкка ортотугар дылы
 Быһар быһабаһа быган туран,
 Дабдака Кырдыбас:

4350 — Күн сирин көңүлүн иһин
 Кэрэ кэскил
 Кэнтиккэ оҕустарбатын туһугар
 Туруулаһан көмүскүү
 Айаннаан иһэр айыым оҕотугар
 Көрүүлэммэт буолуом дуо
 Доом-эни-доом!!!
 Доом-эни-доом!!!

- 4360 Куочай кугас кулун кутуруга
Сытыы быһый былаайабым
Чоргуйа туойтар,
Тобус томторбонноох
Толоон быһаҕаһын саҕа
Дүбдүргэннээх дүгүрүм
Дүрбүйэн дүүгүнээ,
Одун Хаантан оноруулаах
Ойуун аатырбытым,
Ытык Хаантан ыйаахтанан
Ыраабы көрөргө ыйыллыбытым,
Сэттэ сыл устата
Энэлгэн энэрдэммитим,
4370 Абыс сыл устата
Айака аргыстаммытым,
Дьойоко добордоммутум.
Онтон ылата ойуун аатыран,
Этэр тылым эмтээх,
Сангарар санам саталаах буолта.
Дьээрэ,
Иннибин сирдээччилэрим,
Ойобоспуттан манааччыларым,
Кэннибиттэн батыһааччыларым,
4380 Үмүөрүһэ мунһустан,
Үөрдүһэн кэлин!
Көрүүдэнэр күммүт
Көбөн-күөрэйэн кэллэ,
Хара суор доборум,
Халаахтыы көтөн кэлэн,
Ханыылаһан көр,
Кырбий көтөрүм кэлэн
Кыттыһа орус,
Сангарар санам саталаннын,
4390 Туойар тойугум дорбооннонун,
Доом-эрэ-доом!!!
Дьээрэ,
Күн сирин күүстээбэ,
Аан дойду аарыма бухатыыра,
Мин киһи энсилгэннээх тылым

- 4400   Этэр хоһоонун
             Икки чуор кулгааххынан
             Истэн тур эрэ!
             Айдааннаах айаныг суолун
             Ангаарытан көрүүм эрэ...
             Иккис-үһүс ааттыккын
             Этэнгэ ааһыан,
             Төрдүс ааттыккар тиййиигэр
             Абааһы кыһын аппангыыр
             Сэбин унуоҕа дьүөккэлээх,
             Хоруо буолбут
             Хонкуйа куурбут мастаах,
             Торолуйбатах оттоох-мастаах
             Дойдуга тиййиигэр,
 4410   Ханас диэки халды собус
             Хабарҕаны быспыт курдук
             Хара хаан сүүдүрүүннээх
             Ааттык аллараа дойду диэки
             Таннары саннылыһан түһүө.
             Ону оломун булангын*
             Ойдорон-ууннаран истэххинэ
             Дьахтар киэнэ талыылара,
             Кыыс киэннэрэ кылааннаахтара,
             Иннигэр-кэннигэр
 4420   Иилинкэй буолуохтара,
             Амтаннаах аһынан
             Айах тутуохтара,
             Сыалаах аһынан сынгалыахтара,
             Улаан биэ кымыһынан
             Утахтан диэхтэрэ,
             Кэргэн ыл диэн
             Кэпсэтэ сатыахтара,
             Ойох ыл диэн
             Сырайгыттан сыллыахтара,
 4430   Уоскуттан убуруохтара,
             Санныгар ыйаастыахтара,
             Түөскэр көтөхтөрүүхтэрэ.
             Онно эрэ кыһаллар буолаайабын,

- Айан киһитэ аралдьыйбакка
 Айанныы тураар
 Доом-эрэ-доом!!!
 Доом-эрэ-доом!!!
 Алтыс аартыгын
 Анааттан көстүүтэ
 4440 Үс күннүк сиртэн
 Күлүгүрэн-барыаран көстүө,
 Тобус үйэ тухары
 Кулун кутуругун курдук
 Кубарыйа куурбут,
 Этин түспүтүн курдук
 Эрийэ хаппыт мутуктара
 Тобута сытыйан тооронон түспүт,
 Хаардаах хайа
 4450 Хайыга барбыт
 Дьаппатын курдук
 Көндөйүн иһиттэн
 Хааннаах өһөбүнэн
 Хаахтыы олорор
 Хара суордар
 Быһаҕастарыгар дылы
 Былтаннаһа олороллоро буолуо.
 Ол мас анныгар
 Айдааннаах-моһуоллаах
 Арҕаа халлаан
 4460 Аанын анныгар
 Аатыран аарыгыран олорор
 Адалҕа Буурай бухатыыр
 Убайдаатар убайа
 Арсан Буурай бухатыыр
 Ол дойдуга олобуруобуттан,
 Аан дойду айыллыабыттан,
 Көстүбэт бийһэ үөскүөбүттэн,
 Үөһээ өттүнэн үрүн чыычаабы
 Аһара көтүшпэккэ,
 4470 Аллараа өттүнэн
 Сур күүдээҕи аһарпакка,
 Орто дойду үтүө дьоннорун

- 4480 Унуохтарын урусхаллаабыт
Аатгык харабыла буолан,
Уотунан уһуура сытар.
Уот кыһыл таныылаах,
Алтан-дьаһах сытынан
Амаан-дьамаан
Айабын аппангнатар
Түөрт сиринэн салаалаах,
Моойдоох баһа
Тобус сиринэн токуруйан,
Боскуйа от саба буолан
Үллэн-баллан сытара буолуо.
Доом-ини-доом!!!
Ол дойду барбатах балык
Минин курдук
Барык-сарык дойдута.
Күнэ-ыйа күлүгүрэн кириитэ
4490 Тон күөс быстыга
Нуктаан ылааччы.
Ол бириэмэбэ тон күөнгүнэн
Тобу астаран тийэнгин,
Уһугуннарбакка өлөрдөххүнэ
Аатын алдыаһа,
Эриэн ыт элэгэр,
Күөрт ыт күлүүтүгэр барыанг.
Кыргыска туттар
4500 Кыырыктаах кынчаалгынан
Ахсыс ойбоһун ардынан
Уһуктарын курдук
Курдары түһэн көрөөр.
Кини обургу үөмэн тийбэт
Үс күннүк сиртэн
Үөгүтэ иһилииэх курдук
Хатан үлүгэрдик
Хаһытаан ылыаба,
Ол бириэмэбэ
Өлөрсүүгэ туттар
4510 Өтөрү түһэр үнүүгүнэн
Сүүһүн ортотунан

- Оһон эрэр ойбон курдук
 Сиикэй чэлкэх баастааҕа буолуо.
 Эр бэрдэ
 Элик үтүөтэ буолларгын,
 Ону таба тайанан,
 Сири сэттэ бэчээтинэй гына
 Батары түһээр.
 4520 Хамнаабат буолуор дылы
 Хам батгаар
 Уол оҕо уйанын-хатанын биллиэ.
 Арсан Буурай
 Абыстаах атыыр орус курдук
 Үнкүрүйүө-күөлэһийиэ,
 Инчэбэй эттээх иэнэ кэдэнниэр дылы
 Хахайдыы хаһыытыа
 Уотунан уһууруо,
 Төлөнүнэн үрүө.
 4530 Сыһа-халты тутуннаххына
 Бэйэбиттэн бэйэн кэмсинээр,
 Мөлгөөн-өһүллэн биэрдэххинэ,
 Бэйэбин мэһиэстиэ,
 Орто аан ийэ дойду
 Очурга оуустарыа,
 Иэдээнгэ түбэһиэ.
 Мин эттим, эн иһиттин,
 Толоруута эйиэнэ
 Кэлэр суолун
 4540 Кэбирэ суох буоллун,
 Айанныыр суолгар
 Алдьархай ааннаабатын,
 Этэнгэ сылдьан
 Ийэ сиргэр эргиллэн кэлээр.
 Көрсөр үтүө күн
 Күөрэйэн тахсыар дылы, — диэн баран,
 Орто дойду улуу ойууна,
 Аан дойду аарыма кырдыаҕаһа
 Халлаан суола
 Хайыһарын кэтэн,
 4550 Үргэл сулус

Көлөтүгэр олон,
 Кыһаана кылыгыраан,
 Дүрбүн этин тыаһын курдук
 Дүнүрэ дүгүнээн
 Орто дойдутун диэки
 Аа-дьуо айанныы турда.

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 4560 Айанын салбаан,
 Абааһы кыһын
 Аппанныыр сэбин унуоҕа
 Адаарыччы ыйаммыт,
 Тоноҕос унуоҕа дьүөккэлээх*
 Тойон дьолуо ааттыгы
 Уһугун көрбөккө,
 Улабатын билбэккэ
 Айаннатан көнчөх кус курдук*
 Көгүтэн унаарыппытыгар,
 Күдэн таһаан көттө.
 4570 Уулаах былыттары улабатынан,
 Үөмөн тийибэт
 Үрдүк былыттары
 Үөһээ сабаларынан,
 Сүллэр этиннэри
 Үмүрү тарпыта,
 Аллараа дойдулар
 Таннары дьааһыйдылар.
 Сэттэ силлиэлээх холорук
 Сири-дойдуну сиксигиттэн
 4580 Күөрчэх курдук
 Тоҕо ытыйан таһаарда.

Сата ыллаата,
 Сатанах салгынна оонньоото.*
 Көстүбэт бийин дойдута
 Улабатыттан түллэннээтэ,
 Уһугуттан хамсаата,
 Анныттан айгыраата,

- 4590 Аргыардаах ахсым
Айантан тулуйбакка
Өлүү биистэрэ
Ыыр-дьаар сыттаах дьиэлэрин
Алтан дьаарын курдук
Сыттаах ааннарын аспакка,
Сытар сирдэрин анныгар
Сыыланхайдаһан киирдилэр,
Муннуктарын буллулар,
Мангана анныгар
Кэлии үүтүгэр киирэ сатаатылар,
Өлөөрү өкчөннөөтүлэр,
4600 Тыыннара быстаары тыыланнастылар.
Туох ааттаах сорбутугар
Содуом турда диэн
Ыксаан ытаспыт омуннарыгар
Соботох харахтара
Ойбон уутун курдук
Оңойо уолла,
Көмүскэлэрин уңуоҕа
Көндөйө эрэ хаалла.
- 4610 Айыы оҕото
Иннибэккэ-туттубакка,
Өрө мэнитэн истэбинэ,
Хоту холоруктаах халлаан
Илбистээх энэриттэн,
Иирээннээх түгэбин диэкилтэн
Бй-хай ырыа,
Аам-саам айдаан,
Ырыа диэби ырыаттан атын,
Кутуруу диэби
Кутурууттан атын,
4620 Хоһооно-тойуга биллибэт
Хобо чуораан аргыстаах,
Тыһы тыймыт тыыннаах,
Амтана суох оттоох,
Тоҕута түспүт толоонноох
Чоху үөн чохчоннообут,

- 4630 Бажа үөн бахчаннаабыт
 Маар-аппа сирдээх,
 Дэриэтинньик үөрэ
 Тэпсэнэлии оонньообут
 Киэнг нэлэмэн тиэргэннээх,
 Күлүкү курдук
 Куугунуу эргийэ олорор
 Урут өттө үмүрүйэ синньиир,
 Аллараа өттүнэн
 Ардахтаах халлаан
 Аарыгыран ааһар,
 Дьэс алтан наннаһын дьиэлээх,
 Сиикэийи сиэхтэрин бабаран,
 Систэрин үөһүн
- 4640 Сиритэ тыытыһар дьонноох,
 Арбаа халлаан
 Ангаарыйар ааттааба
 Аатырбыт удабана
 Кыыс Ытылба обургу.
- 4650 Анараа дойдуга атаарыллыбыттара
 Абыс уон сыл буолбут,
 Ол дойдуга утаарыллыбыттара
 Отут сыл буолбут дьон
 Абыра сытыйбыт тангастарынан
 Алын сэбин саптан,
 Өлбүттэрэ үс үйэ буолбут дьон
 Өлүннүктэригэр туттуллубут
 Одьуо-дьаар сыттаах,
 Онон-манан тангас дуомнаах,
 Суодал хара түөһүн,
 Соботох эмийин дуомун,
 Таллар тараһатын,
 Килэнгниир киинин,
 Түүлээх түгэбин
- 4660 Маанымсыйдабым буолан,
 Онон-манан, элэн-сэлэн
 Толугуругар тохтообут
 Торбуйах тириитинэн

- 4670 Ибилитгэ сылдыар
Илдыркэй тананынан сабан,
Үчүгэйимсийдэгим буолан,
Быһыы-таһаа быакайан,
Дьүһүн-бодо сылбийан,
Уоһун дуома толлойон,
Сирэйин дуома сириттэн,
Моонньун күөкэтэн
Айыы оһотун иннигэр
Биил баттанан биэкэлдьийдэ,
Өттүк баттанан өкчөрөннөөтө,
Сирэйэ-хараба сылланнаата,
Сыыһа-сыраана сыннылыйда.
Ыпсарыыта суобунан
- 4680 Ыллаабыта буолла,
Хоһооно суобунан
Хобдьоорон барбытыгар,
Илин өттүгэр
Икки аһыта килэннээтэ,
Аллараа сыһааһар
Абына-табына тийһэ
Адыгыраан көһүннэ.
Хайа хайдыбытын курдук
Хаанһастыгас сирэйэ
Хаппыт олооччу курдук*
Түүрүллэ-түүрүллэ түллэннээтэ,
- 4690 Ыпса-ыпса ардыаннаата.
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас уоһа
Уон былаһынан уунаннаата,
Ыр-дьаар сыттаах айаба
Ыллаабыта буолан ырдыаннаабытыгар,
Былтанһыны быгыһалаабытыгар,
Алтан аалыытын курдук
Ыр ынырык сыт
- 4700 Анғылыс ғынан ааста,
Тулатыгар турар киһи
Тумнастыах дьаабыта
Аттыгар сылдыар киһи

Атабын тэнниэх курдук.
 Ыпсарыята суох ырыатын,
 Хоһооно суох тойугун
 Холбоон-илбээн эттэххэ
 Маннык эбит:

- 4710   – Көрөбүөн-көрбөккүөн,
 Кыыс оҕо кылаан бэрдэ,
 Дьахтар киэнэ талыыта
 Этэн-тыынан,
 Сангаран-ингэрэн эрэбин.
 Айыы сириин анаарыйар ааттааҕа,
 Орто дойду дуулаҕа күүстээбэ,
 Ыйдангалаах халлаанын
 Ыпсылҕанын түгэбиттэн
 Ыксаан-тынгаан,
 Тиэтэйэн-саарайан
 Хаһыннаах халлаанын
 4720   Арыллар түгэбиттэн,
 Оройор ортотугтан,
 Килбэйэр кииниттэн,
 Тиэтэйэн-саарайан,
 Аатыран аарыгыран,
 Айаннаан иһээхтиигин.
 Бу дойду уорааннаах улаҕатыттан,
 Кыыдааннаах кыһыныттан
 Хатан тимир халтарыйар,
 Ыстаал тимир сынтарыйар,
 4730   Харалыы тохто турар
 Халын сис хайаларын
 Хайдах туорааммын
 Харыс сири халбарыйдаххына,
 Тутум сири хаамтаххына
 Адырҕа кыыллар
 Амтангын да билбэккэ
 Айахтарын аһарыахтара,
 Онтон хайдах ордон
 Аҕыс уон аҕыс аһар албастаах,
 4740   Тобус уон тобус куотар кубулҕаттаах

- Көстүбэт бийин
 Күтүр күүстээбин
 Адалба Буурайы
 Дьэбиннээх эркиннээх,
 Түүнүктээх түгэхтээх,
 Муус дьянха муннуктаах,
 Алтан дьяара сыттаах,
 Айдааннаах ааннаах,
 Улуу уорабайыгар тийэммин
 4750 Уоруйабын тутан,
 Уодьуганын тардан,
 Айыытын-харатын этитэн,
 Хара хаанын кэһиэм,
 Субай хаанын тобуом,
 Өһөхтөөх бөлөнөх хаанын
 Тобу сүүрдүөм диэннин,
 Анысханнаах халлаанын
 Арбаа таһаатыттан
 4760 Ханан баран булаары
 Айаннаан иһээхтииринг буолуой да?
 Билэбиэн айаннаан иһэр
 Айанын ааттыгар
 Тоҕойдорун айыытын
 Торфон бөрөлөр тоһуурдаах,
 Буомнарын аайы*
 Үстүү бастаах
 Өксөкү³⁹ кыыллар көһүтэллэр.
 Ону барытын тоһ күөннүнэн
 Тобу силэйэн айаннаан,
 4770 Убайдаатар убайбын кытта
 Күөн көрсүһэн,
 Күрэс былдыһан,
 Уһун унуоһун урусхаллаан,
 Халын этин хайытан,
 Көндөй көһсүн дьөлөрүтэн,
 Тыынар тынатын быһан,
 Хара быарын хайыта сынньан,

³⁹ Рукописка: Өксөкү...

- 4780 Сүллэр сүрэбин тохотон,
Кэлтэгэй ыйдаах-күннээх
Курус бараан дойдутуттан
Өнөх хаан олбохтоох
Тыһы тыймыйт тыннаах,
Эриэн үөн эмэгэтгээх,
Бажа-чоху баайдаах,
Үөн-көйүүр аһылыктаах,
Өлүнньүк дьон өлбүкэлээх,
Удьуор иирээки уруулаах,
Хаан салбаныкы удьурдаах,
Уотунан уһуура сытар долгуннаах,
- 4790 Уот кудулу байбал
Абата буолан айыллыбыт –
Уот мэниэстэй абатыттан
Өлөрөн-өһөрөн арааран,
Өрөгөйбүн үрдэтиэм,
«Кылаан Куо балтыбын
Былдаан-талаан ыламмын,
Күнүм сириң көрдөрүөм,
Аал уоту отуннарыам,
Аан дойдутун арчылатыам» – диэн,
- 4800 Иһээхтиигин дуо
Кураанах төбө?
Хон мэйии даллайдаргын да,
Дар акаары!
Сорго түбэхээри
Соруннабын буолуо
Сах-салбаныкы аһылыга буолаары
Сананнабын, нойоком!
Хата, олохтоох тылы
- 4810 Оройгунан иһит,
Кэскиллээх санааттан
Кэннигинэн кэхтимэ.
Хата оҕо сааскыттан
Ойох ылынан
Оҕо-уруу төрөттөххүнэ,
Олох олордоххуна
Быдан сирдэринэн

- 4820   Быралыйбытын да иһин,
Кэннигэр кэтэх санаата суох,
Олоххор охсуута,
Сырыыга сындамыйыта суох
Буолуон этэ, нохойдоон!
Хата миигин кэргэн кэпсэт,
Оҕо ньуолдыаҕай эрдэспиттэн
Айыы дьонунуун аймахтаһахпын,
Күн сиригэр көнүл үөскээбит
Буор сир
Буулаҕа бэртэригэр
Кэргэн тахсан,
Олохпун булунуохпун
4830   Олуһун да баҕарар этим.
Биһиги холбостохпутуна
Олохпутун-дыһахпытын,
Дьиэбитин-уоппутун
Чуо-чэмээр
Тутар этибиэт.
Кыччабар⁴⁰ кыргыттарданахпыт,
Оччоҕор уол оҕолонуохпут,
Модьууннаах торбостонуохпут,*
4840   Хабырҕаларын мунунан
Хардырҕаччы тыһынар,
Хоолдьуктарын унуоҕа
Хобурҕаччы тыһыыр,
Таастарын унуоҕа
Хаппыт сыгынах курдук
Хараара үллүбүт
Хара мангаас
Ынахтарданыа этибит,
Астаабыт аһым
Амтаннаах буолуо,
4850   Айаххынан ачыктатыам суоҕа
Атаххынан тонҕорон
Ааппын алдыатыам кэриэтин
Хатыс быанан
Хабырҕабар мааньям.

⁴⁰ Рукописка: Ыччабар

- 4860   Дьэ, нохоо,
                   Сирбитэ буолан силлэннээмэ,
                   Сөбүлээбэтэбэ буолан
                   Сөллөнгүү турума.
                   Талбыккынан таралытыам,
                   Көнгүлгүнэн көрүлэтиэм.
                   Уол оҕо оонньообутугар,
                   Эдэр киһи эрийбитигэр
                   Эмсэбэлээбэт эрэппин, – дии-дии
                   Түүлээх түгэбин
                   Тыырт-таарт тарбанна,
                   Эттээх сириҥ имэриннэ.
                   «Баҕардахпыан-көбүйдэхпиэн» – дии-дии,
                   Өрүтэ ыстангалаата.
 4870   Мэтэх-мэтэх гынна,
                   Ходьох-ходьох ойдо.
                   – Мин киһи этэр тылбын
                   Истибэт буоллаххына
                   Кэнэбэскитин кэнэбэс,
                   Хойуккутун хойут
                   Хотунчай дьахтары
                   Хоонньоһуон суоҕа,
                   Кыыс дьахтары кытта
                   Кынсыам дии санаан,
 4880   Самаххын да туруорума,
                   Санаабын да хамнатыма! –
                   Санаатын барытын
                   Эппит киһи быһыытынан
                   Элээр-мэлээр көрдө,
                   Куодьас-иэдьэс хамсанна.
- 4890   Онуоха туран,
                   Хабыр Киирсиилээх
                   Хабытта Бэргэн
                   Кыһырыбытын омуногар
                   Ыһытаталаан ылла,
                   Абарбытын абатыгар
                   Үнгүү-батас биитинии
                   Өтөрү-батыры көрүөлээтэ,

4900 Харахтара хардарыта сүүрэлээтэ,
Өгтүгүн быччыннара
Өрүтэ түлэнгээтилэр.
Иэнин ингиирэ
Эриллэ-эриллэ чикчигинээтэ,
Киил мас курдук кэдэрингээтэ,
Хатын мас курдук ханарыннаата,
Быһыыта уларыйда,
Таһаата алдьанна:

4910 – Көр да мань!!!...
Абаккам-сатакам баар эбит!!!
Хааннаах хара булгунньах саба
Хара чобой санаалаах,
Алта арсыын усталаах,
Албын-дьаһах айахтаах,
Сэттэ былас усталаах
Тыһы тыймыт тыллаах,
Түптэ кутурук,
Түөкэй бэлэс,
Соботох харахтаах,
Сойуо тумустаах,
Албын-дьаһах айахтаах
Абааһы кыһа ойохтоноору
Орто аан ийэ сирбиттэн
Атааннаах-мөнүөннээх,
Абыс уон сиринэн араһыылаах,
Тобус уон сиринэн тобойдоох

4920 Айдааннаах айан суолун
Арыйан иһэр үһүбүөн?! – диэт,

Добун уустара
Тутгарга тупсабай
Туһайбытын барытын
Хара быардарын,
Сүллэр сүрэхтэрин
Туора аспатын диэн,
Албаан-силээн анаан
Уһааран-кутан онорбут
4930 Сытыы быһый кылыһынан

Тобус туналџаннаах халлаан
 Тунаарар ньууруттан,
 Аџыс халлаан ангаарар
 Арџаа саџатыттан
 Иирбит курдук эрийэн аџалан
 Кыыс Ытылба удаџаны
 Оройун туһунан
 Омуннаахтык охсон кууһуннарбытыгар,
 Кини обургулаах
 4940 Ааһар албаһынан
 Халбас гынан биэртин,
 Дүнүрдэри-былаайахтары
 Холонгсолоох дьяардаах
 Хотоннуур эмэхэтин,
 Саатар сэбин кэлин энэрин
 Быта курдук*
 Быһа охсон таһаарда.

Кыыс Ытылба обургу:
 «Абытай-халахай,
 4950 Хаарыаннаах сэппин
 Иитиэхпин-аһатыахпын» — диэн,
 Кэдэрис гынан эрдэбинэ,
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Халлаан хайдыаџынан,
 Сир синниэџинэн
 Хаһытыты түһэн баран,
 Иккиһин эрийэн аџалан,
 Далааһыннаахтык далайбыта.

4960 Түөһүн бүүтэбин,
 Арџаһын кэџэтин,
 Сүллэр сүрэбин,
 Хайџахтаах хара быарын,
 Саатар сэбин
 Самаџын туорайынан
 Хайа охсон таһаарбытыгар,
 Кини обургу
 Кини эрэ буоллар

- 4970 Күүһэ-уоҕа өһүллэн,
Хааннаабынан хаахтаата,
Өхөхтөөбүнэн үгүлээтэ,
Киэнг нэлэмэн халлаан
Үөгүлүүр түгэбиттэн
Илбис иэнэгэй
Иирэр сиксигиттэн
Сааллар чабылҕаны
Таннары дапсыйан ылла,
Тоҕус дохсун холорук
Тоҕу ытыллан түстэ,
4980 Ый быыһа көстүбэт
Ыыс-быдаан буолла.
Ол быыһыгар
Чиэрбэ курдук чиккэннээн,
Тыймыгт курдук тылланнаан
Хахсааттаах халлаан
Киэнг киэлитигэр
Күн күдэнэ,
Ый ыһыаҕа буолан
Ыһыллан-симэлийэн хаалла.
- 4990 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Өстөөбүн өһүөннээн,
Санаатын ситэн,
Айан киһитэ аралдьыйбакка,
Суол киһитэ уталыйбакка
Айаннаан-астаран
Тумул сирдэри туораталаата,
Хайыр таас хайалары
Халыһыта көтүтэн ааһыталаата,
5000 Кэнсик-мунсук
Ыыр-дьаар сыттаах сирдэри
Сыйыталаан ааста.
Тоҕус томторфонноох,
Дорҕоонноох тоҕойдоох,
Хаан-сиин халыһыта устубут
Өһүөннээх-мөһүөннээх

Өлүү сиригэр
Өнгөс гына түстэ.

Өйдөөн-дьүүллээн көөртө:

- 5010 Өлүннүүк унуоѳун
Хааннаах хабырбаны
Туора ытырбытынан
Хара мангаас суордар
Халаахтаһа көтөн аастылар,
Соѳуруу соххор халлаан
Ангаарыйар анараа
Саѳатын диэки
Түһэн бара турдулар.
Суо-хаан дойду буолан биэрдэ.
- 5020 Халаан уута үүрэн-үтүрүйэн
Халытан аѳалтын курдук
Унуох бөѳө урусхалламмыт,
Кыайан тоѳо кэһиллибэт
Толунньан тонголох унуоѳа*,
Сингнээһин курдук
Сис дьардыамата,
Хайыр курдук
Хары унуоѳа,
Өлүү бөѳө үтүрүйбүт
- 5030 «Алдырхай бөѳө ааннаабыт сири
Эргиччи иэдээн буолбут» – диэн,
Уу хараѳынан
Одуулаан көрөн баран
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Ханна оонньоото,
Быһыыта алдыанна,
Киил мас курдук
Кинэччи таттарда,
- 5040 Үөл мас курдук
Өрө үллэн таѳыста,
Таас тийһин хабырыммыта
Чокуур уота буолан,
Хара-бараан түүн

5050 Сындалыта сырдатта,
 Кыһырбытын омуногар
 Уолан быччыннара
 Уһулута ойуоккаластылар,
 Киэн көхсө кыараата,
 Уһун санаата кылгаата,
 Көхсүн-быарын кэнэтээри
 Үс төгүл үөгүлээбитигэр,
 Абыс төгүл хаһытаабытыгар
 Хайыр таас хайалара
 Хайыта ыстаннылар,
 Туруук таас хайалара
 Түгэбиттэн түөрэ түллэннээтилэр.

5060 Миинэн иһэр мингэтиттэн,
 Көлүнэн иһэр көлөтүттэн,
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас атыттан
 Орулуос кус курдук
 Ойон түстэ да,
 Күн диэкинэн
 Үстэ эргийэ хаамтарда,
 Үөһээ бохсуотуттан*
 Үстэ таптайда,
 Эттээх самыытыттан
 Имэрийтэлээн ылла.

5070 Кыһыл көмүһүнэн
 Кылабачыччы ойууламмыт
 Иэбии көмүс киэргэллээх
 Үмүрү холбонон онгоһуллубут үүнүттэн
 Эрийэ тутар эрбэбинэн,
 Сөрү тутар сөмүйэтинэн,
 Иилэ тутан ылан баран,
 Субурдук диэн сангалаах,
 Ити курдук диэн
 Ырыалаах буола турда:

5080 – Дьэ дуо...
 Аналлаах атым

- 5120 Айгыраан ылаттаата,
Сэтгэ күннээх силлиэ,
Абыс хонуктаах ардах
Таннары сатыылаата,
Тобус сүллэр этиннэр
Холбоһо түһэннэр
Тобо дыһигийбиттэригэр,
Хахай тириитин
Халыччы тарпыт курдук,
Уулаах былыттар
Уһулута ойуолаан табыстылар,
5130 Тон тобурах тобу түстэ,
Хара былыттар
Халыйан тахсыбыттарыгар
Хаардаах ардах
Туой сирдэри тобу түстэ,
Сииктээх силээннэри
Сииритэ түһэн,
Улуу үрэх буолан,
Унньулуһа уһуннулар.
- 5140 Хара мангаас суор
Үөһээ үрдүк халлаантан
Супту сурулаан түһэн,
Арсыын уһуннаах дабыдалын
Сахсас гыннарда,
Кэдэрийэ-кэдэрийэ олохчохтоон
Очуос хайа үрдүгэр
Олоро түстэ да,
Субурдук диэн
Сангалаах буола олордо:
- 5150 – Чууп-чаап,
Чулуп-чалып,
Ким диэн киһийдээн
Кэпсээн эрэбин диэтэргин,
Арҕаа халлаан
Анньылар баһыгар
Тобус кулукулаах халлаан

- 5160 Үпсар баһыгар олохтоох
 Буор сирэй
 Будулба Буурай диэммин,
 Аймахтаатар аймахпар,
 Аһыс уон ааһар албастаах,
 Тобус уон куотар кубулдаттаах,
 Көстүбэт бииһин
 Күтүр күүстээбэр
 Адалба Буурайга
 Аан дойдубун араначчылыах⁴² буоламмын
 Хардастар сүһүөхтээхтэр,
 Силгэ-иниир эттээхтэр,
 Борон ураанхайдар,
 Бокуйар сүһүөхтээхтэр
 5170 Бу содуомна түбэспит
 Сордоох-мунгнаах
 Сототун унуоҕа ыйдарыылаах,
 Айдааннаах ааттыкпытын
 Уолар уулаах, охтор мастаах,
 Көбөрөр унаар кырыстаах,
 Күөгэйэр налыы эйгэлээх
 Орто туруу дойдуттан
 Ыһырыллыбатах хоһоһолор
 Күүс өтүлэринэн
 Күөнтүүр күннэригэр
 5180 Уодьугуннарын тардыам,
 Кэлбиттэрин кэмсиннэриэм диэн,
 Кэс тылбын кэпсээбитим.
 Хата нохойдоон,
 Мин этэр тылбын
 Истэн-көрөн тур эрэ!
 Биһиги улуу дьяалылар
 Бэрингээбити мелиппит,
 Барыгнаабыты бараабыт,
 Ытырбыппытын ыппат
 5190 Күөммүтүгэр киирбити
 Күлүкпүтүгэр сөрүүр,

⁴² Рукописка: араччылыах...

- Аттыбытыгар чугаһаабыты
 Анныбытыгар баттыыр,
 Кыһыл оҕо эрдэхпититтэн
 Кытарар хаан утахтанан
 Улааппыт одунааттарбыт.
 Хата эрдэ-сылла
 Уһаппакка-тэниппэккэ,
 Өһү-сааһы таһаарбакка,
 5200 Иннигин биэрбэккэ,
 Иирээни таһаарбакка,
 Адалҕа Буурай убайбыт
 Тэллэххэ сытар
 Тэннээх доҕордоноору,
 Хоонньуга сытар
 Холоонноох ойохтоноору
 Утуйар диэни умунна,
 Айыы сиригэр тахсан
 Ааты түһэн биэрбэт
 5210 Аһамньы дьоннор наадалар,
 Күрөс былдыһарга,
 Күүс кээмэйдэһэргэ,
 Тарбах тардыһарга
 Талыы дьоннор наадалар,
 Онно сорука сылдыһарга
 Сорук-боллур уол
 Буоларын буоллар!
 Мин көрдөхпүнэ,
 Суо-хаан дьүһүннээххин,
 5220 Быыра ох курдук
 Быһыйга былааннааххын,
 Көнө-көрсүө күөннээххин.
 Ити мин үтүө тылбын
 Ылыммат күннээх буоллаххына,
 Халын тириигин хайытыам,
 Субай хаанһын,
 Көхсүң өһөбүн
 Чуубургуур уот мэнэгэй
 Уһуктаах тумсубунан
 5230 Кубарыйа куурбут

Кур туос курдук
 Буолуоххар дылы
 Супту оборуом.
 Өһөгөйдөөх өттүкпэр
 Өрө мөхтөрөн таһааран,
 Сытар ынах саба
 Сымара хара тааска
 Сырайгынан бырабан,
 Иэнгинэн таралытан,
 5240 Үрдүк унуоххун
 Үөрэбэстии оонньоум,
 Ийэбэр эппэтэх
 Энэлгэннээх иэйиигин истиэм,
 Абаар сангарбатах
 Айдааннаах ааттаһыыгың истиэм!
 Үтүө тыл биир!
 Туох дииргин
 5250 Эбирийиэх иннигэр этэ орус,
 Чыпчылыыах иннигэр
 Чыбыргыы орус! – диэтэ да,
 Көбөрөр күөх халлаанна
 Өрө көтөн таххан,
 Эргийэ көтөн
 Күпсүйэ сырытта.

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Кыһыһыран-уордаһан,
 Балабаннаах дьиз саба буолан,
 Багдаллан туран,
 5260 Субу маннык диэн,
 Тыллаах-өстөөх буола турдаба:
 – Көр да маны!
 Түүннү түлүрбэхтэр,
 Хаан эмэгэттэр,
 Аһар суол албыннара,
 Кэлэр суол кэхтилэрэ,
 Уһун суол урдустара!
 Аанһанан араһсыбат

- 5270 Атын айыы оботун
Сүгүнүнэн сүктүбэт
Сүдү уол обону
Тыыттааххыт буолуо!
Уоруйабын туттарбатах,
Уодьуганын таттарбатах
Адалба Буурай убайгытын
Ир суолун ирдээн,
Тор суолун тордоон,
Ситэр күннээх буоллахпына
Тохтоппокко-уһаппакка
- 5280 Торфон ньуурун
Тоҕута сынньан,
Хаалдыктаах бэйэтин
Хаанньары тардан туран,
Хаанын тоҕуом,
Сөһүргэстэтэн туран
Сүннүүн үүттүөм,
Тилэх тэпсэн, күөн көрсөн,
Иккиттэн биирбит
Айдааннаах айан суолугар
- 5290 Аарыгыра аттаныхтааппыт!
Эн баҕас хахсааттах
Хара манаас суор,
Сир хайа ортотугар
Сиһим үөһүн тардан,
Тыыммын иһиллээн,
Аймах уруу дьонгор
Аһыныгас санаалаах
Айыы аймабын,
Күндү санаалаах
- 5300 Күн сириҥ дьонун
Бүтүн күүстээбин,
Кыайдым-хоттум диэнниҥ
Аатыраары сылдабын дуо!?

Хантан да ылбытын билбэтэ
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн

- 5310 Оноѳостоох ох сааны
Ойутан таһааран,
Үрүг былыты үөһээ өттүнэн,
Хара былыты
Анараа сағатынан
Хара мангаас суор
Көтөн күпсүйэ сылдырын
Кынгаан-кынгаан баран,
Этитиилээх элбэрээбин
Ыһыктан кээспитэ,
Хара дьайдаабы
Халты ааспат
5320 Буруйдаабы-айыылаабы
Уолугун үүттүүр
Оноһуулаах оѳо,
Үрдүк мэнгэ халлаанга
Хаардаах былыттары
Хайыта көтөн,
Уулаах былыттары
Усталыы сыыйан,
Өрө күһууран тахсан,
Хаһытаппытынан-ыһытаппытынан
5330 Хангас дабыдалын*
Суон төрдүнэн
Тобу көтөн
Одун халлаан улағатын диэки
Оноһуйа көтө турда.

- Кини обургулаах
Түбэспэтэбэр түбэһэн,
Табыллыбатабар табыллан,
Дэриэспэ таас хайалар
Хайыта ыстанан
5340 Харылыы тохтуохтарыгар,
Сиксиктэрин түгэбиттэн
Дьинигийэн ылыхтарыгар дылы,
Хаһытаан хайа барда,
Омуннаахтык орулаабыта,
Тохсус добун халлаан

- Оройугар олохтоох дьоно
 Түптүр үөдэн түгэбэр
 Түһэ-саһа сатаатылар.
 Өйө-мэйэ туймааран,
 Киһи эрэ буоллар
 5350 Тааһы бырахпыт курдук
 Таннары танкынаан
 Тингилэхтээххэ ньиргийбэт,
 Күүстээххэ күөрэлэммэт,
 Хаһытыы олорор
 Хахай кыылын саҕа
 Хаһырыа таас сири,
 Түөлбэ күөл саҕаны
 Дьөлө түһэн сытан,
 5360 Чолоннуу-чолоннуу
 Тура сатаата,
 Көппөннүү-көппөннүү
 Көтө сатаата.
 Чуубугуруур тумсуттан
 Аппанныыр айабыттан
 Хааннаах симэһин
 Халыйа тобунна,
 Ынчыктыырын, кыланарын быыһыгар
 Ыыр-дьаар тылынан
 Ыһаара сытта:
 5370 — Чулуп-чалып
 Чууп-чаап
 Абаккам да баар эбит!!!
 Инники туттубакка эһиннэхпин
 Дьиэбэ баппатах дьэллик,
 Далга баппатах далаҕа,*
 Оройунан көрбүт
 Орто дойду оҕото
 Онгоһуулаах оноһоскунан
 Онкубалбын* тоһутан,
 5380 Эриэн ыт элэгэр
 Күөрт ыт күлүүтүгэр ыытын,
 Олохпун эстин
 Үйэбин кылгаттын!

- Анкыбалым* баарыгар
 Унаар-мунаар дойдуларбын
 Улабаларынан көтөрүм
 Аан дойдубун
 Абыях дапсынынан
 Ааһыталыыр буоларым,
 5390 Адалба Буурай убайбар
 Ыраабын чугаһатарым,
 Чугаһын абаларым.
 Сааллар чабылбаны
 Самнары баттыах,
 Сүллэр этини
 Түннэри кытаахтыах,
 Киэн халлааны иннэри үктүөх
 Курдук сананарым.
 5400 Алдьархайдаах аллараа дойдубун
 Анаар-минээр ньуурун
 Арыяа көтөр буоларым,
 Үлүскэннээх үөһээ дойдуну
 Кэтит мындаатынан
 Кэрийэ көтөрүм.
 Абаккам да баар эбит!
 Иннибин сарбыйдын
 Кэннибин кэбиннэрдин...
 Дьэ, нохоо,
 5410 Алаһа дьизни тэринэн,
 Аал уоту оттунан,
 Төрөтөр оҕобун
 Төлкөлүүрүн сабана,
 Иитэр сүөһүгүн
 Иччилиирин сабана,
 Кыыс оҕон кыптыйынан,
 Уол оҕон оноҕостоох саанан
 Оонньууларын сабана,
 Холумтанын оройунан,
 Оһобун түгэбинэн
 5420 Моонньоох баспар дылы
 Күөрэйэн тахсан,
 Уоллаах кыыскын,

- Хотун ойоххун
 Кутгаах сүрэхтэрин,
 Тыынар тыңгаларын,
 Көрөр харахтарын
 Абыс кырыылаах
 Алдыатыылаах тумсубунан
 Супту оборуом,
 5430 Туос тордуйа курдук
 Кубарыта куурдуом!
 Оһоллоох орто дойду
 Орой мэнигэ
 Алыс сананангың
 Кэнэбэски олоххун
 Очурга обустун,
 Тэхтиргэ тэптин!
 Мин обургулаах
 5440 Хара санаабынан
 Түптүр үөдэн түгэбэр
 Түһнэри төлкөлөөтөбүм буоллун!
 Баһың саллайдын!
 Кутуругун суптуйдун! — диэн
 Сангалаах буола-буола
 Кэтэбинэн тэйдэ
 Тиэрэ ханарыйан эрдэбинэ,
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 5450 Өтөрү түһэр үһүүтүнэн
 Көхсүн харабынан
 Дьөлө түстэ.
 Өрө ханарытан таһааран,
 Суккуллар бэлэһин диэки
 Утааран кээспитин,
 Үрдүк дьүрүс халлаантан
 Хомпоруун хотойдор,
 Таннары сурулаан түһэннэр,
 Хап гына хабан ыланнар,
 Кыккахтаах халлаан*
 5460 Кырыы өттүнэн,
 Хахсааттаах халлаан

Ханас энэринэн
 Хаһыятаһа-хаһыятаһа
 Халаахтыы көтө турдулар.

- 5470   Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Уордайбытын убарытан,
 Кыһырыбытын кыйдаан,
 Тус собуруу көрөн
 Суодаллан туран,
 Миинэр мингэтин,
 Көлүнэр көлөтүн,
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас атын,
 Дьэллик манган халлаанынан
 Холлобос* уотун курдук
 Субуруйа көтөөрү,
 Кыккаба суох халлаанынан
 5480   Кырбый көтөрдүү,
 Кыһыгырайа көтөөрү сылдыбыт:
                           — Туруу дьабыл дойдунан
 Доллоһуйа көтөр күммүт
 Күөрэйэн үүнэн табыста.
 Көй хойуу салгыны
 Күүстээх күөммүтүнэн
 Көнү үтүрүйэр,
 Сайыы манган халлааны
 Түөспүт бүүтэбинэн,
 Арбаспыт кэбэтинэн
 5490   Сайы тарыйан,
 Айанныыр буоллубут,
 Айаммыт аһаара,
 Суолбут чиэппэрэ буолла.
 Арабас манган халлаанга
 Халын халбаһа
 Таас буолан тураргын
 Өлүү сириттэн
 Өрө үүнэн,
 Сымара таас хайа буолбуккун

5500 Күдэнгэ көтүт,
Туманга муннар.
Айан дьоно аралдыйаары,
Суол дьоно уталыйаары гынныбыт —
Диирин кытта,
Иниттим дуу, истибэтим дуу
Диэбит курдук,
Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас ат барахсан
Нуолур солко сизлэ субуллаң,
5510 Кутуруга унааран,
Таныыта тартайан,
Кулгааба чөрөйөн,
Түөрт түөрэм туйаба,
Адаарыйбытынан бу тийиэн кэллэ.

Айыы оҕото барахсан
Өркөннөөх үүнүттэн
Хап сабар хабаң ылла,
Харалдыктан көппүт
Хара улар курдук
5520 Хап гына түстэ.
Тус хоту диэки
Салайа тутан кээстэ.
Күлүмэх собустук
Күдээриччи көтүттэ.
Аргыардаахтык
Атара сэлиинэн айаннаата.
Кыһынын кырыатынан,
Сааһын саппабынан,
Күһүнүн өксүөнүнэн

5530 Көтөн күпсүйдэ.
Орулуос кус*
Кынатын тыаһын курдук
Куугунуу куһугурайда,
Былыттаах халлаан быһыһынан
Быыра охтуу сурулаата,
Этитиилээх онобостуу элээрдэ,
Аллараа дойду

5540 Дэриэспэ таас түгэхтээх
 Кыһыл уотунан кыынна сытар,
 Төлөнөөх кыымынан
 Түллэннии сытар
 Күөллэрэ-өрүстэрэ
 Аргыардаах айантан
 Түгэхтэриттэн түлүннүлэр.
 Тобойдорун төрдүттэн
 Тоуу ытыллан табыстылар.

Хатан тимир халтырыйар,
 Чоруун тимир токуруйар,
 Тимир дэгиэ хайыылаах,
 5550 Уһуктаах тимир курдук
 Ойоѳос унуохтаах
 Балыктарын дуома
 Синнибит биэрэгин
 Сиксигэр тахсан,
 Атаары аппаннастылар,
 Хонууга-тобойго тахсан,
 Арѳастарын унуоѳа адыгыраата.
 Систэрин унуоѳа
 5560 Силбэх буоллулар,
 Кутуруктарын унуоѳа
 Кубарыйа куурдулар.

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн:
 «Ыр-дьаар сыттаах
 Көстүбэт бийин
 Ыыспаларыгар тийэммин,
 Кыһыл оѳо эрдэбиттэн,
 Кыһалѳа түбэспит
 Кылаан Куо балтыбын
 5570 Быһаан-талаан
 Ылыам баарай» — диэн,
 Ыксыы санаан
 Кытаанахтык кымныылаата,
 Ингэһэтинэн имнэннэ.

5580 Дьөһөгөй оҕото барахсан
Толон самыыр добуһуоллаах
Тонҥ былыттары
Тоҕута көтөн
Эбэрэһэ былыттары*
Тэлитэ тэбэн,
Ааһа көтөн,
Айаннаан дайбатан истэ.

Бий устата айаннаан
Сындамыйбыта биллибэтэ,
Хонук устата айаннаан
Холбураабыта көстүбэтэ,
Өр да, өтөр да
Айаннаабытын өйдөөбөтө.

5590 Өһүргэс дьахтар
Өттүгүн уңуоҕа,
Тыллаах дьахтар
Сыңаабын уңуоҕа ыйаммыт
Чупчурҕан удаҕан
Саатар сэбэ саламалаах,
Өлүү уолун
Өттүгүн уңуоҕа дьүөккэлээх,
БЫр-дьаар сыттаах-сымардаах,
Дойдуга тон күөнүнэн
5600 Тоҕу астаран кэлэн,
Унаар-мунаар дойдуну
Ундаардаан көртө:

Үс күннүктээх сир
Нөнгүө кирбиитигэр
Кулун киинин курдук
Кубарыйа куурбут,
Тоҕус толомон салаата
Тоҕута сытыйан түспүт,
Өһөхтөөх хаанынан
Өбүйэ турар курдук
5610 Хайыта барбыт хайабаастара
Харааран хаһарыктыян көһүннэ.

- Тимир үөрбэ түүлээх,
 Хара чуллуруут тумустаах,
 Түөртүү дэгийэ тынгырахтаах,
 Кырыылаах кынаттаах
 Хара суордар
 Быһаҕастарыгар дылы
 Былтаннаһа олороллор эбит.
 Үөһээ үрдүк мэнэ халлаанна
 5620 Өрө үүнэн тахсыбыт
 Үс аарыма салаата
 Былыргы үйэлэргэ
 Былаҕайга былдьаппыт киһи
 Сототун унуобун курдук
 Кубарыйа куурбута
 Былыттаах халлааны быһыһынан
 Үс күннүк сиртэн
 Кубарыйа-баланыһан көһүннэ.
 Бу сүдү мас анныгар
 5630 Арҕаа халлаан
 Аанын анныгар олохтоох
 Көстүбэт бииһин
 Күтүр күүстээбэ
 Адалҕа Буурай бухатыыр
 Убайдаатар убайа
 Арсан Буурай
 Аан дойду айыллыабыттан,
 Ол дойду олобуруобуттан,
 Көстүбэт бииһэ үөскүөбүттэн,
 5640 Абааһы аҕатын ууһа айыллыабыттан,
 Үөһээ үрдүк халлаанынан
 Үрүң чыычаабы көтүппэккэ,
 Аллараа өттүнэн,
 Сур күүдээби аһарбакка
 Аартык харабыла,
 Суол иччитэ буолан сытар
 Уот төлөнүнэн
 Уһуура сытар
 Амаан-дьамаан айабын
 5650 Ампаар айабыны атытан,

Түөрт лабыа моойдоох баһа
 Тоҕус сириҥэн токуруйан,
 Абыстаах атыыр оҕус
 Аттаан туран эрэрин курдук
 Аарыма баҕайы
 Үллэн-баллан сытарын,
 Айыы оҕото
 Көмүс тиэрбэс харабынан
 Үс күннүк сиртэн
 5660 Өрө көрөн таһаарда,
 Эрдэ дии санаан,
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас атын
 Ханас диэки халыта эргиттэ,
 Илбис кыыһа
 Иирэр мэнэрик
 Туос Дьэһиэттэй
 Дьэһиэттин таһынан,
 5670 Түнкүр ойуун
 Түөлбэтин кэнниттэн,
 Хобочуйа хоһууннарын
 Хотонун таһынан ааһан,
 Чуоралды удабан
 Тумулун кэтэбэр
 Тохтуу биэрээт
 Көрсө түспүтэ,
 Кунан оҕус саҕа
 Култабар таастардаах,
 Сытар ынах саҕа
 5680 Сымара таастардаах,
 Хардан эһэлэр
 Хардарыта түсүһэ
 Туралларын курдук
 Халлааны хаххалыыр
 Харанга хаспахтардаах,
 Хахха сири булан
 Аналлаах атыттан
 Ойон түһэн
 Эргитэ тарта да:

5690

«Эбирийиэх иннигэр элэс гын,
 Көрүөх иннигэр төкүнүс гын,
 Тооромос таас буолан
 Толур гын» – диэт,
 Эттээх самыытыгар,
 Сыалаах байаатыгар
 Куорам далай ытыһынан
 Лап гына охсубутугар,
 Ата барахсан
 Тооромос таас буолан
 Хаспах иһигэр
 Толугур гынан хаалла.

5700

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Сытыы быһах кылаанын курдук
 Кырыылаах тааска,
 Үчэхэ төбөтүн курдук
 Үөрбэ таас үрдүгэр
 Үс күнү мэлдьи
 Үнкүрүйдэ-күөлэһийдэ,
 Сүллэр сүрэх ытырыылаах
 Хомпуруун хотой буолан
 Үөһээ үрдүк халлаан мындаатыгар
 Өрө көтөн тахсан
 Арсан Буурай үрдүнэн
 Түһүөхчэ түспэккэ сылдьан,
 Көрө-истэ сырытта.

5710

5720

Нуктуур кэмэ чугаһаабытын билэн,
 Томтор сири булан
 Логлос гына түһээт,
 Айыы оҕото
 Бэйэтэ-бэйэтинэн буолла.

Үс мутук үрдээбит
 Киэбэ киэлитэ киирбит.
 Үөмэр-хаамар диэни
 Билбэт киһи буолла,
 Торҕо сэлиинэн

5730 Тоѳу астаран кэлэн,
Өлөрсүүгэ тутгар
Өтөрү түһэр үнгүүтүнэн
Хардыы арытгаах,
Арсыын кэтиттээх,
Ахсыс ойоѳоһун ардынан
Тон сиргэ тоһоѳолуу саайда.

Көстүбэт күүстээѳэ
Сытар сымара тааһын үрдүттэн
Орулуу түһэн баран
Ойон туран эрдэбинэ,
Сүүһүн ортотунан
5740 Оһон эрэр ойбон курдук
Сиикэй чэлкэх бааһыгар
Батары түһэр батыйатынан
Убугар дылы укталаан ылла.

Эрчимнээх илиитинэн
Баардаах баппаѳайынан
Сыһа туппакка,
Халты харбаабакка,
Туппутун туурбат,
Ылбытын ыһыктыбат
5750 Киһи буолан биэрдэ.

Арсан Буурай обургу
Ханас өтгүнэн
Хаһыыты-хаһыыты
Халбарынныы сатаата.
Уһа өтгүнэн
Орулуу-оруюу
Умса бүгүллэннээтэ,
Урбачыйа эргичиннээтэ.

Кини обургулаах
5760 Өлөр мөһүүтүгэр
Икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх
Тулуйбат дьулаан
Быһыта буолла.
Хатан хапсыһыларыгар
Хайа-хайаѳа

- 5770 Хардарыта анньыста,
 Мыраан-мыраанга
 Ыбылыта сыһыннылар,
 Хаппыт мас хатырыгын
 Хайыта тарпыт курдук
 Хара былыттар халыһан тахсан
 Тобурахтаан тунаартылар.
 Силээхтэ киһи силэ
 Сиргэ тийбэт
 Сордоох содуом,
 Буурба бурукучуйда.
- 5780 Аартык абааһылара
 Бара сатаан
 Мангана үүтүн кэйдилэр,
 Миинэ сылдыан алта хос
 Аалыы тимир
 Халыг хахха тириитин
 Хайыта-тырыта сыста.
 Эрчимнээх илиитинэн
 Үһүс ойбоһун үлтү анһан
 Хааннаах быарын,
 Сүллэр сүрэбин,
 Чиккэннии-чиккэннии
- 5790 Төттөрү түүрэ тардар
 Сиһин үөһүн
 Көтүрү тардан таһааран,
 Хааннары-сииннэри
 Таннары саккыраппытынан
 Аарыма мас
 Дьохсооттуу турар
 Тойон мутугар
 Иилэ кэбэн кээстэ.
 Өлөр үөһүн таттаран,
 Сыыйыллаҕас сымара ингирдэрэ,
 Хардастыбат хатан быччыннара
- 5800 Түллэннии-түллэннии
 Түүрүтэ тарта
 Түөрт далаҕа баһа
 Харахтарын симэн

- 5810 Сул дүлүн курдук
Сукуллан сытан,
Хаппыт матаба курдук
Харбыллан сытан,
Бүтэник тыынынан
Ыпсарыыта суох
Ырыалаах буола,
Сааһыта суох
Сангалаах буола сыппыта эбитэ үһү:
– Орто дойду орой мэнигэ
Айдааннаахтык айаннаан иһэргин
Абыс күннүк сиртэн
Анаарытан көртүм.
Бу буолуом быатыгар
5820 Өйүм-санаам бааллыбыт
Уолан уол оҕоҕо
Уодьугаммын таттаран,*
Күүспүн өһүлтэрэн
Өлүөм-сүтүөм диэбэтэбим.
Илбистээх эккитин
Ибили сынньыам,
Көндөй төбөбүтүн
Төкүнүтэ оонньоум,
Хара хаангытын
5830 Сылгы сиэлин курдук
Сыйыа оонньоум,
Эрдэ-сылла этэбин
Соргулаах суолбар
Туорай-мэһэй буолуман!
Араскааттаах ааттыкпар
Атаххытын быктарыман! –
Диэн үөгү былаастаах
Сангаран-ингэрэн
Тыына-хабылла турда.
- Тобус чочумааттах хайаларын
5840 Тобута көтөн,
Абыс чампарыктаах хайаларын*
Хампарыта атыллаан,

5850 Айаннаатахпыт буоллун, —
 Диирин кытта,
 Миинэр мингэтэ,
 Көлүнэр көлөтө
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас ата
 Тыбыыран тырылата-тырылата,
 Аналлаах доборугар
 Сиэлэн дьиһигийэн кэлэн,
 Сырайыттан сыллаата,
 Муннулаах уонунан
 Суунабалыы битийдэ.

5860 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Үөрүүтүгэр буолан
 Тардыстар далабатыгар,
 Миинэр мингэтигэр
 Холунуттан туппакка,
 Уол оҥо барахсан
 Өстөөбүн өһөрөн,
 Саастаабын самнаран,
 Айанныыр аартыгын
 Тобулар суолун ыраастаан
 Саргыта салаллан,
 Өрөгөйө үрдээн,
 Үс төгүл үрдээбиккэ дылы,
 Түөрт төгүл

5870 Төлөһүйбүккэ дылы буолла.

Очуос хайа үрдүгэр
 Ойутан тахсан,
 Миинэр мингэтиттэн
 Сулбу ыстанан түстэ да,
 Биил баттанан
 Биэкэллэн туран,
 Саманнык диэн
 Сангалаах буола турбут:

5880 — Көрөллөөр-көрбөттөөр,
 Истэллээр-истибэттээр,
 Абыс суол атамааннара,

5890

Түөрт суол түөкүңнэрэ,
 Туспа дойду дьорбоотторо,
 Тэбил дойду дэриэтинньиктэрэ,
 Ньүдү балай санаалаахтара,
 Обуруктаах албаскытынан
 Орто дойду оботун
 Очурга оустараары,
 Тэхтиргэ тэбээри
 Санаммыккыт да баар!
 Айыы аймахтарын
 Атабагыаххыт суоҕа...
 Үйэттэн-үйэлэр тухары
 Кыайбыттар кыайа туруохпут,
 Хоппуттар хото туруохпут!
 Суолбун мэхэйдээмэн,
 Аартыкпын хаадылааман! — диэн бүтээт,
 Көллөркөй көнтөһүттэн

5900

Иилэ хабаң ылла,
 Айанныыр быһыынан
 Салайа тутан эрдэбинэ,

5910

Сонобос ат барахсан
 Астаах матаҕа саҕа
 Баламат улахан туйабынан
 Тон сири тобугун үтүгэр дылы
 Тобу⁴³ тирэнэн туран
 Иһин түгэбиттэн аттаран
 Ингэрсийэн дырилеттэ,
 Тыбыран дырылатта,
 Сахалы саңара,
 Киһилии кэпси,
 Ураанхайды онолуйа турда:
 — Анньаһа-анньаһа!!!
 Аан дойду ааттаахтара,
 Анаабыт аналлаах атаһым,
 Орто туруу дойду дьонноро,
 Дьылҕа хаантан ыйаахтанан

⁴³ Рукописка: тобо...

- 5920 Орто туруу дьябыл дойдуга
Дьөһөгөй айбыттан көрдөһөн
Күнүн сирийн көмүскүүр,
Айыытын сирийн арагаччылыыр
Буулаҕа буйуннанныбыт.
Тардыстар далаһа
Миинэр мингэ гыныа диэн
Анаан-минээн түһэттэрбиттэрэ,
Толомон киэнг суолу
Тобу айанныыр доборум
Этэр тылым хоһоонун
5930 Икки даллан кулбааххынан
Истэ сэргэбэлээн түр эрэ!
Улаан-дьулаан халлаан
Суккуллар бэлэһинэн
Хахай кыыл тириитин
Хасты тардан ылан,
Аргыннахтыы бырахпыт курдук
Адаар-будаар сирдэринэн
Таннары куугунаан истэхпитинэ,
Толомон бөдөн томтордор
5940 Логлоруһа үүнэн туралларын курдук
Тобус күннүк сиртэн
Томтойо үллэн көстөр,
Алта күннүк сиртэн
Аргыара биллэр,
Аат мөбөйдоон
Аартыгын аастахпытына,*
Кур сылгы ойбоһонун унуобунуу
Кубарыйа куурбут
Курунах мастардаах,
Тосту куурбут
5950 Долободохун* бөбө
Тобу ааннаан үүммүт,
Улаан биэ уллугун ааһар
Дулба маар сирдэрдээх,
Атыр сылгы
Арбаһын ааһар аппалардаах,
Аам-даам
Алаастарын аастахпытына,

- 5960 Кыдымах курдук
Кырыы-кырытынан үүммүт
Кыһыылаах кытыан кытыылаах
Кырдалларын аастахпытына,
Хатыылаах от
Ханыылаһан үүммүт
Халдыайыларын аастахпытына,
Бағаналыы тэбинэн турар
Баччыр оҕо саҕа*
Баҕа үөн баччаннаабыт,
Күлгэри үөн
- 5970 Күлүгүлдүһэ сүүрбүт,
Чиэртбэ чиккэннээбит,
Тыймыт тыыланнаһа элэннээбит,
Көйүүр бөҕө көпчөннөөбүт,
Хомурдуос хончоннообут,
Унуоргута көстүбэт,
Улаҕата биллибэт,
Аллараа түгэбэ
Алтан саарынна аннылар,
Бырахпыты быктарбат,
Түспүтү төнүннэрбэт,
5980 Обот соллон долгуннаах
Убаҕас уутугар,
Дирин далайыгар,
Көтөр кынаттаах көнчөхтөөбөтөх
Хара тыатыгар,
Харалдыгар-сыһытыгар
Хамсыыр харамай
Ханыылаһан үөскээбэтэх
Уот кудулу байҕалга
Тон күөммүтүнэн
5990 Аннылла түһүөхпүт.
Унуоргутун буларгар
Кырыылаах кынаттаах,
Алтан харчы курдук
Арылхай харахтаах,
Уһуктаах тумустаах
Ылбытын ыһыктыбат,

- 6000 Кырыылаах тыгырахтаах,
Суптугур тумустаах,
Лыхабар моонњулаах,
Быс-арабас түүлээх,
Кырбий көтөр буолан,
Кыырайа көтөн,
Унуоргу кытылын буларгар,
Үөһээ үрдүк халлаан
Улаан-дьулаан ньюуруттан
Уот Салбаныкы
Үс өркөннөөх
Өтүү быа буолан,*
- 6010 Үлтү сөрөөн ылаары
Таннары сыйыллан түһүө
Тааһы бырахпыт курдук,
Таннары сурулаан түһэн,
Уот кудулу байбал ньюура
Саабылаан батас биитин саба
Хаалыар дылы түһэн баран,
Үөһээ үөмэр халлаан
Өрөһөтүн үрдүгэр дылытын
Өрө көтөн тахсаар.
- 6020 Онно табылыннахпытына,
Инникитин да
Саргыбыт салалдыа,
Кэскилбит кэниэбэ,
Алгыстаахтык айанныахпыт
Охтоох охторуо,
Саалаах самнарыа суоҕа.
Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас ат
Санаабыппын санардым,
Биттэммиппин биллэрдим.
- 6030 Астыммыт санаата
Арбаһыгар оонньоото,
Дуоһуйбут санаата
Дууһатыгар билиннэ,
Соруттарбакка-санаттарбакка

- 6040 Суор көтөр суолдбуттаах,
Иирэр мэнэрик сирдыттээх,
Кэнэбэски кэһиилээх,
Алын сэп аһылыктаах,
Көллө сэп үтэлээх
Өрүкүйэ Хобуохчай
Күөччэхтии ытылла,
Мээрикээннии эргийэ олорор
Тимир дьиэтин
Тиэргэнин таһынан
Аат хахайдаан аартыгы
Арыйан айаннаата,
Уоттаах тыына уһараабатах,
Сөлөһүңнээх күүһэ өһүллүбэтэх,
Тон буору тобугун харабынан,
6050 Ириэнэх буору иэччэбин харабынан
Ибили тирэнэн,
Ойоро оломо көстүбэтэ,
Түһэрэ дьүүлэ биллибэтэ.
Тартабар танытыттан
Холлоҕос уота
Холодуйан табыста.
Хара арылхай харабын уоттара
Халлыбыт халлаанга көстөр
Хатааһын чолбонун курдук
6060 Чоҕулуһа сырдаатылар,
Үрүн ньылбаа сиэлэ
Өрүкүйэ көттө,
Өлбөөдүйбүт өгнөөх
Өһөх хаанын
Өрүтэ ыһыталаабыт курдук,
Өлүү будулу халлаанын
Өрөйөр өрөһөтүн
Киэнг киэлитигэр,
Уһун урсунугар,
6070 Өрө мэнгийэн тахсытыгар
Ыыс быдаан холорук
Сиппэбэ хаалан,
Күн ийэ сири

- Күнэ-ыйа кестүбэт буолуор дылы,
 Аан туман
 Аарыгыран түстэ.
 Ити курдук,
 Күдэн холорук быыһынан
 Көнчөх кустуу көттүлэр,
 6080 Аан туман быыһынан
 Аргыардаахтык айаннаатылар
 Дьөһөгөй оҕото
 Буурай ньуолах көбүлүн*,
 Айдааннаах дэмнээх
 Бурҕачыйа көтөр буурҕа
 Кыырайа көтүтэр тыал
 Бурайа оуста,
 Силэллэ көтөр сиэлин
 6090 Силлиэ холорук
 Сирилэччи үрэн
 Силэйэ оуста,
 Ааспыт сиригэр
 Сааллар чабылҕан саалынна,
 Охсор этин
 Оройун үрдүнэн оонньоото,
 Быдан дойдуга
 Быралыйбыттарын биллилэр,
 Тэгил дойду* суккуллар бэлэһигэр
 Тэлэһийэн иһэллэрин өйдөөтүлэр.
 6100 Туохтан тууралаах,
 Хантан хааннаах,
 Кимтэн кииннээх киһи
 Айаннаан аарыгыран иһэрин
 Илэ этгэринэн,
 Суккуллар дууһаларынан
 Биллиннэр диэн,
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Көлүнэр көлөтүн,
 6110 Миинэр мингэтин,
 Кыыгыныы куһуураар
 Кылаан кымньыытын

6120 Тахсар саһарҕа
Анараа саҕатынан
Эрийэ охсон таһааран,
Ойоҕоһун туһунан
Унаардан аһарбытыгар,
Дьөһөгөй оҕото
Күннүк сиринэн күдээрийдэ,
Омурҕаннаах сиринэн
Ойдо-уунна.

Кинилэр дьон
Айаннаабыттара айдааннанна,
Ойдорбуттара омуннанна,
Хайыр таас хайаларыттан
Хара ынах саҕа,
Дэриэспэ таастартан
Тингэһэ бургунас саҕа
Лоһуор бөдөн таастар
6130 Буурҕаба буккулуннулар,
Күдэнгэ көттүлэр.

Сэттэ иирэр силлиэ,
Абыс айдааннаах аргыар
Ол дойду дьонун баайын
Отун-маһын,
Сирин-уотун
Иэдьэгэй курдук эрийдэ,
Күөрчэх курдук ыттыда.

6140 Абыс айдааннаах этиннэр
Үөһээ дойдуттан
Адабытан тахсаннар,
Тон лоһуор тобурабынан
Үрдүк тиити
Үөһээ өттүнэн,
Хайыр таас хайаны
Аллараа таһаатынан
Ньимиччи түстэ.

6150 Ол кэнниттэн,
Алаас быһаҕастыытын
Быһыта баттаабыт курдук
Быстах былыттар тахсан,

Үрдүк киһини
Өгтүгүн харабынан,
Орто киһини
Килбэйэр киининэн,
Аар дархан алдьархайдаах
Ардах түстэ.

- Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн,
6160 Күдэннээх кутуруктаах,
Күдэн кугас атын
Үс хос хоһуомньулаах*
Өркөннөөх көнтөһүн
Биэс тарбаҕар
Бихилэхтии эриннэ,
Айах уустара
Аалыы көмүһүнэн аттаран,
Кыһыл көмүһүнэн кытыылаан,
6170 Буор көмүһүнэн буорумньулаан,
Үрүң көмүһүнэн
Уран тарбахтаах
Көнө Көнөттөй уустара
Уулаах көмүһүнэн
Уһааран ойуулаан онгорбут
Атыыр ат
Кычымахтаах ыңгырдарыттан
Ыксары тутуста,
Кэпсээнгэ киирбит
Кэнтик уустара
6180 Күөс анарын саҕа
Кутан уһааран онгорбут
Күңгэһэтиттэн тирэннэ.

Айаннаабыт омоннарыгар
Кулгаабын тыаһа
Арылыас кус
Кынатын тыаһын курдук
Куугунаан истэ.
Сирэйин харабын,
Бургунас ынах муоһа

- 6190 Булгурута барар
 Бутурбан тымныытыгар,
 Хахсааттаах тыал
 Хайыта
 Тымныы тыал
 Быһыта курбуулаата,
 Айахтаах бөбө
 Аанай-туонай
 Тылын эппит,
 Күдэн күүстээхтэр
- 6200 Күнэһэлэрэ быстыбыт,
 Суон ингирдээхтэр
 Суоллара сүппүт,
 Чуор-хатан
 Туруйалаан чугуйбут,
 Абыс абааһы кыыһын
 Ахтатын
 Айдааннаах айан суолун
 Арыя баттаан айаннаата,
 Сындалбаннаах сырыыттан
- 6210 Уннуктаах уһун суолтан
 Сылаатын таһаара таарыйа
 Ингэри далай иһигэр,
 Ингэринэ сылдыбыт,
 Сүллэр сүрэхэр
 Сөнгүөрдэ сылдыбыт
 Санаатын сааһылаан
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Кингир-хангыр
- 6220 Ыллыы-туойа истэбэ.
 Ол ыллаабыт ырыата,
 Туойбут тойуга
 Маннык эбит доботтоор:

– Уол оҕо буолан төрөөммүн,
 Аан ийэ дойдубун
 Арангаччылыырга айылламмын,
 Күнүм сирин

- 6230 Көмүскүүргэ төлкөлөнөммүн,
Сиһим этэ ситэн,
Холум этэ хойдон,
Буутум этэ мунутаан,
Киһи-сүөһү үөскээбит,
Киэнг кэскил чэчирээбит
Арынан алла сытар
Ача күөх оттоох,
Үүт көлүкэлэрдээх,
Сүөгэй бадарааннаах
Арыллаах алааһым барахсантан
- 6240 Көстүбэт биистэргиттэн
Иэһи-күүһү ситиһээри,
Үрүң көмүс куйахпын
Үллэччи кэтэммин,
Хааннаах батаспын
Халлаан диэки тутаммын,
Саалаах саадахпын
Санныбар сүгэммин
Кэһэхтээх охпун*
Кэннибэр иилинэн,
Өргөстөөх үнүүбүн
- 6250 Өрө тутаммын
Арахсан айаннаан истэбим.
Көй үгүс ырыалардаах
Күндү көмүс чыычаахтаах,
Самаан сайын
Салаллан кээлтигэр
Хара эриэн оҕустар
Хардарыта түсүһэн
Харса сылдыбалларын курдук
- 6260 Кэрии кэрэ тыалардаах,
Тамайа сиэлдыт табалаах,
Ланкыр муостаах тайахтаах,
Көнчөх күс көрүлээбит,
Хонгор хаас холбоспут,
Куба көтөр мустубут,
Араҕас быйан аллыбыт,
Бастахха бараммат баайдаах,

- 6270 Төлкөлөөх түөрэх түннэстибэтэх,
Алгыстаах аан аһыллыбыт
Хахаарытта Эбэ Хотуммуттан
Дьоллоох туонатыттан тэйэн,
Атын дойду ааттыгынан
Айаннаан истэбим.
Иэримэ дьиэбит Иэйэхситэ
Ийэбит эрэйдээх
Тобус ый тобус хонукка
Ингэри далай иһин түгэбэр,
Кудулу далай
Куртабын анныгар
Хорботон үөскэппит,
6280 Кыһыл обо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыбын
Көстүбэт биистэрин
Күтүр күүстээхтэрин кытары
Күөн көрсөн,
Күрөс былдьаһан,
Хаан хапсан халбарытыһан,
Быһаан ылан күнүн-сирин
6290 Көрдөрөрүм буоллар,
Күн өркөн ууһугар
Айыым аймахтарыгар
Уруй-тускул буолуо этэ.
Айыым дьоно
Албаабыттарын курдук
Кэскилим кэхтибэтэ,
Түннэри төлкөлөммөтүм,
Таннары дьаһахтамматым буоллар, — диэн,
Кингир-хангыр
Ыллыы-туойа истэ.
- 6300 Ити курдук өр да, өтөр да
Айаннаабытын билбэтэ.
Кэнсик-мунсук сыттаах,
Кэтэбинэн ааннаах дьиэлээх,
Кэһиэр-моһуор дьоннордоох,

- 6310 Кээхтийэ абатын ууһун
Кэтэх өтгүлэринэн,
Кулуку төбө,
Хобо чуораан куолас
Аргыардаах айан суолун
Анаара туойар
Өнөх өлбүргэлээх,
Кыыс дьахтар
Кытарар хаана утахтаах,
Кэс тылын кэмсинэ туойан,
Кэтэбинэн тиэйэр
Олохтоох тылым – диэн,
Оллоонноон олонорон,
Онолуйа туойар
Уот кутаа аях
- 6320 Өрүкүйэ Хобуоччай удабан
Уоругун улабаа өтгүнэн,
Абыстаах атыыр үөрүн
Атахтаһыннара баайталаабыт курдук
Абына-табына киэргэллээх,
Онон эрэр ойбон курдук
Ойута барбыт дүнүрдээх,
Холондоорон өлбүт сүөһү*
Холун унуобун
- 6330 Өлүнньүк тириитинэн
Быһыта-ойута баайталаабыт
Былаайах дуомнаах,
Хобо чуораан куоластаах
Хоохтуйа ойуун
Ходуһатын таһынан
Этиитилээх⁴⁴ ох курдук
Элэнгнэтэн ааһан
Айаннаан кэлбит.
- 6340 Атыыр иигин курдук
Кытара дьэһиэрбит уулаах,
Уот мэниэстэй байбал
Үс күннүк сиртэн
Өлбөөдүйэн көһүннэ.

⁴⁴ Рукописка: Этийилээх...

- Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн:
 – Дьэ эбитээ...
 Көстүбэт бийин
 Күтүр күүстээбин кытта
 Күөн көрсөр,
 Күрэс былдьаһар
 6350 Күнүм тийэн кэллэбэ.
 Ыыр-дьаар сыттаах
 Ыыспабын ыһан эрдэбим,
 Барыҥныыры барыы иликшинэ
 Барыам суоҕа,
 Атын дойду ыччата,
 Туспа дойду оҕото
 Түөһүллэн түһэн кэлиим.
 Сүгүнүнэн сүктүбэтим,
 Аанньанан арахпатым буолуо.
 6360 Хайдах эрэ
 Хаппыт талахты хатыһабыт,
 Ириэнэх талахты иирсэбит.
 Халыҥ тириигин хайытан,
 Хара хаанҥын тоҕобун.
 Умсаннары уураммын
 Уодьуганҥын тардаммын,
 Субай хаанҥын
 Көнүс үрэх сүүрүгүн курдук
 Көнү-хангы сүүрдэбин.
 6370 Түөһүм бүүтэбэр,
 Арҕаһым кэбэтигэр
 Үөгүлэппитинэн-хаһытаппытынан
 Холоруктуу эргийэн,
 Буурҕалыы ытыйан таһааран,
 Уот дуопсун очуостаргар
 Абыс тараах хайаларын
 Хаспабар таһааран,
 Хабарҕабын хайа быһыам⁴⁵.
 Алын хаан удабан

⁴⁵ Рукописка: ...баһыам

- 6380 Көрүүлэнэригэр көтөн,
Кыыраыгар кыыраиан тахсар
Аатырбыт хайатын үрдүгэр
Тас уорбатынан бырабан,
Иэнин хастыам,
Тыынын иһиллиэм.
Тобус тобойдоох суол
Тохтуур томо кэллэ,
Абыс адаардаах аартык
Арахсыыта кэлэр күннээх эбит.
- 6390 Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас ат барахсан
Ахсаабакка айаннаан
Тохтообокко дьулуруйан,
Уот Мэнгистэй байбал
Лоһуор бөдөн дьоннор
Хоруолаах хокуосканан
Дьалтабар таныыларыгар
Сиритэ-хайыта
Анныһа⁴⁶ туралларын курдук
- 6400 Хонкугур төбөлөөх,
Хохудал мастардаах,
Үөмэх-дьаамах дьоннор
Үөхсэ-үөхсэ үтүргэхтэһэ,
Этиһэ-охсуһа туралларын курдук
Үмүрүйэн киирбит тумулардаах,
Таас тарабай дьоннор
Лаһыгыраһан тураннар
Такыр тарбахтарынан
Тардыалаһа-тардыалаһа,
- 6410 Кытах түөстэригэр
Кырбаһа туралларын курдук
Кыйыы үрдүк хайалардаах,
Кыдымахтаах кытылыгар
Уутун кытыытыгар
Тон күөнүнэн

⁴⁶ Рукописка: Анныяала...

6420 Тоџо анһан кэлэн
Тохтуу биэрдэ.
Түөрт түөрэм туйаһынан
Баһаналыы тирэнэн
Бадьаллан турда.

«Кэлиэхтээх сирбитигэр кэллибит,
Аһалыахтаах сирбэр аһалым» –

6430 Диэбит курдук,
Иһин түгэбиттэн иһиэттэн,
Ингэрсийэн дһырылатта,
Ханас атаһын
Хардары уурунан
Уоһун-муннун сотунна,
Дууһатын сынһатан,
Тыһынын таһааран,
Көһсүн түгэбиттэн таттаран,
Өрө тыһынан кэбистэ.

6440 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Омуннаах соһустук
Ойон түһэн,
Өркөннөөх көнтөһүн
Өрө тутан туран,
Дорһоонноох соһустук
Тойук туойа,
Ыһсарыһлаах соһустук
Ыһрыа ыллыы турбута үһү:

– Содуомнаах суол бөһөнү

6450 Тон күөммүтүнэн тобулар
Соргулаах соһоһоһум,
Айдааннаах айан бөһөнү
Атахпытынан айанныыр
Аналлаах атым,
Адһарай биистэрин
Ыһс буруолаах
Ыһспаларыгар кэллибит,
Дһаар сыттаах
Дһаһахтарын буллубут,

- 6460 Иэримэ дьибитигэр
Эргиллэрбит ыраах,
Алаһа дьибитигэр
Айанныырбыт тэйиччи
Саргым салалыннабына,
Соргум улааттабына,
Биитэр өлөр-хаалар күммэр
Өйбүн булунан,
Өндөйөр күннээх буоллахпына,
Үстэ хоруотаан
Үөйэн-ахтан ынгырдахпына,
Тэйиччи да сырыттаргын,
Тийсэн кэлэнгин,
Ынгыргар олордоор.
«Һай» диэн сангарар,
«Дорообо» диэн тонхоннуур
- 6470 Кыабым да суобун иһин,
Сандал манган күннээх,
Дугуйан хаамар дьоннордоох
Орто туруу дойдубар,
Сэттэ салаалаах
Сирэм от сириэдийбит,
Араҕас арыы быйаннаах,
Үрүн тунах үллүктээх,*
Уйгу быйан олохтоох
Киэн кэскил
- 6480 Чэчирии силигилээбит,
Киһи-сүөһү
Киэн кэскиллэммит,
Уһун уйгуламмыт
Хахаарытта Эбэ Хотунум
Илин энэрин
Иилии эргийэ сытар
Арыылаах алааһым
Килбиэннээх ньууругар,
Түөлбэ күөл саҕа
- 6490 Төлкөлөөх туонатын буллараар –
Диэн баран,
Суон саалыттан,

- 6500 Модьу моонньуттан
Кууһан туран,
Аллараа уоһуттан
Алта ангар хамыйах,
Үөһээ уоһуттан
Үс аңаар хамыйах
Хаан халыйан тахсыар дылы,
Сыллаан-убураан ылла.
Илин халлаан энгэрин диэки
Салайа тутан кээспитэ,
Турбут сириттэн
Этитиилээх ох курдук*
Элэс гынан хаалла,
Холлобоһос уотун курдук
Субурус гынан суола сүттэ.
Халлаан оройун
Хастыы тардан көшпүтүгэр,
Уу ньуолах сиэлэ
Үрүн былыттары
Үмүрү тардан ааста,
Уулаах былыттары
Умса эргиттэ.
Сааллар чабылбан
Таннары сапсыйан,
Үрдүк сир мастарын
Үчэһэ маһыныы үрэлиннэрдэ.
- 6510
- 6520 Ону көрөн,
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн:
«Соргулаах сонобоһум,
Аналлаах атым,
Оңолдьуйан көстөр
Орто дойдугар,
Анааран көстөр
Аан дойдугар
Этэннэ тийиэннин,
Ача күөх отунан аһаан,
- 6530 Көнгүс үрэх уутунан утахтанан,
Харыс кэринэ

Харта сылан,
 Бүтэй бүөрдэн,
 Суон сааллан!» – диэн
 Алгыстаах буола хаалла.

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Үөрбэ таас үрдүгэр
 Үс түүннээх күн
 6540 Күөлэһийэ эргийдэ,
 Өнгө-дьүһүнэ уларыйда.
 Куһуураар куорсуннаах,
 Кыһыыра көтөр кынаттаах,
 Сойуо тумустаах,
 Хардары харбыыр тынгырахтаах,
 Уот чолбон харахтаах
 Кырбый көтөр буолан,
 Барбатах балык минин курдук
 Будук-бидик ньуурдаах,
 6550 Уот мэниэстэй байбал
 Үрдүк үүнэр өрөһөтүгэр
 Өрө көтөн куһугуруйан табыста.
 Сапсыннабын ахсын
 Сата баһын сатарытта,
 Тобус дохсун холоругу
 Тобу ытыйан таһаарда.
 Күнэ көрөн күндээрбэтэх,
 Ыйа тахсан сырдаабатах,
 Уот мэниэстэй байбал
 6560 Кутаа салбаныкы долгуна
 Унуоргу сабатынан,
 Биттэриктээх билиитинэн,*
 Түллэр түгэбиттэн,
 Айдааннаах анныттан
 Түллэннии-көбүөхтээн,
 Кыымынан кытыаста,
 Уотунан уһуура сытта.
 Хачыр-кучур хахтаах
 Хаахынай балыктара

- 6570 Хайыыларын аппанната-аппанната
 Дирин далайдарыгар тимирдилэр.
 Соботох харахтаах,
 Таныыларын үрдүнэн аяхтаах
 Тимир дырики балыктара
 Дьэс эмэгэт курдук
 Эргийэ кулаачыктанан,
 Уот кутаа долгунна
 Ингэн-сүтэн симэлийдилэр.
 Ити курдук кырбый көтөр
- 6580 Айаннаабыта айдааннанна,
 Үөһээ дойдуга
 Үлүгэр буолла.
 Аллараа дойдуга
 Айдааны аҕалан
 Айаннаан истэбинэ,
 Абыраабатах аргыардаах,
 Убаараабатах холоруктаах
 Арбаа халлаан
 Нүһэр үөдэнин түгэбиттэн,
- 6590 Ыыр-дьаар сыттаах
 Холоруктаах буурба
 Таннары сатыылаата.
 Икки атахтаах
 Иннин көрбөт,
 Тыынар тынгалаах
 Тыынын кыайан ылбат
 Алдьархайдаах аан халарыга
 Аргыйан-аарыгыран кэллэ.
 Айыы оботун
- 6600 Иннин-кэннин биллэрбэккэ
 Ииригирэ эргийдэ.
 Ол быыһыгар,
 Алын өттүгэр
 Сараһын тириитин,
 Салама курдук ыйаммыт,
 Үөһээ өттүгэр
 Өлүннүк тананын
 Өлбүргэлии илиммит,

- 6610   Быһар-быһаҕаһыгар дылы
 Быртах тириитэ
 Бытырыыстаах киэргэллээх,
 Сотуун тириитэ
 Сон дуомнаах,
 Саатар сэбин
 Самах тириитинэн самаммыт,
 Кэлин өгтүн
 Кэлии курдук эмэхэтин
 Кэнэбэскинэн киэргэтиммит,
 Көстүбэт бийһин
- 6620   Күтүр удабана
 Өрүкүйэ Хобуохчай обургу
 Чачаххай куолаһа
 Унаарар киэн халлаан
 Кэтэх өгтүтгэн
 Долборугун төрдүгэр*
 Тобус хонукка туран,
 Хоргуйан өлбүт
 Торбуйах тириитэ дүнгүрүн,
 Ырыганнаан өлбүт
- 6630   Ыт буута былаайабынан
 Дүбдүр-дабдыр охсон,
 Хахайды хаһытаан,
 Бөрөлүү улуйан,
 Айыы оҕотун
 Оройун үрдүнэн
 Тобус дохсун холорук буолан,
 Таннары дапсыйан түстэ.
           Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
- 6640   Өрүкүйэ Хобуохчай обургу
 Чачаххай куолаһын
 Өйдөөн-дьүүллээн истибитэ
 Маннык эбит доҕоттоор:
           - Иһиликпин-таһылыкпын,
 Истэллэр-истибэттэр,
 Көрөллөөр-көрбөттөөр!
 Айдааннаах айаннаах

- 6650 Айыы оҕото
Сирбитин-уоппутун сингнэрээри,
Дьоммутун-сэргэбитин тохтотоору,
Кэскилбитин кэһээри,
Төрүөхпүтүн төннөрөөрү,
Аллараа дойду
Аймана дьалкыйар
Айдаанын онгороору,
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыгын
Убайдаатар убайбыттан
- 6660 Адалҕа Буурайтан
Арааран бараары,
Айдааны таһаараары,
Айаннаан-аарыгыран,
Иһээхтиирин баар ээ!
Дьэ нохоо, мин диэтэх
Өрүкүйэ Хобуохчай
Этэр тылларбын
Эт кулгааххынан иһит,
Сангарар санабын
Санаабынан салаттар.
- 6670 Истибэтэбин да иһин иһитиннэриэм,
Көрбөтөбүн да иһин көрдөрүөм,
Хара дапсын дүнүрүм,
Сэттээх-сэтэлээх
Дорҕоонноох тыаһын
Уолан уол оҕо
Уолугун үүтүнэн
Умсары ытыллан,
Таннары дапсыйан түс эрэ.
- 6680 Дүпдүргэннээх дүнүрүм,
Уйуһуйа куйааран,
Түнгэри хойуостан түһэн,
Түнгэри төлкөлөө.
Көхсүн харабынан,
Сиһин уорҕатынан,
Сүллэр сүрэжинэн,

- 6690 Тынар тынатынан,
Хара быарынан,
Суккуруур дуухатынан
Көйө охсон түхэн,
Харыс устата халбарыйыма,
Сүөм устата сыңарытыма.
Быттах тириитэ
Быһый былаайабым,
Таннары ханарыйан
Таллан таас хабырбатынан
Түннэри дапсыйан тахсан,
Төбөтүн сиигинэн
6700 Өйүн-санаатын
Үлтү булкуйан табыс.
Ыйы-күнү билбэккэ
Ыһыгыты сылдьан
Күн устата
Күлэ мэнэриктэт,
Куба лахсыр тыллаа,
Куналы дьэллик тойуктат.*
Ийэлээх абатыгар
Кэл дьэбэр санаалаах
Иирэр мэнэрик гынан
6710 Хааннаах санаабын,
Кырыыстаах тылбын толорон,
Сэттэ сиэмэх илбиһинэн
Эппит⁴⁷ этиибин,
Санаабыт санаабын толорон,
Орто аан ийэ дойдутугар
Хамса умнаһын курдук
Хам кэлгийэн,
Иннибин сирдээччилэрим,
Ойобоспуттан одуулааччыларым,
6720 Кэннибиттэн кэтээччилэрим,
Киэн тиэргэнигэр,
Алаһа дьиэтигэр
Илдэ охсон биэрин! - дии-дии

⁴⁷ Рукописка: Эттий...

Өрүкүйэ Хобуохчай
Хара дапсын дүнүрүн
Өрө-таннары тута-тута
Охсон долларутан эрдэбинэ,

6730 Сир ийэ хотун
Отун-маһын симэбин удабана
Арчылаан Куо,
Холоругунан эриллэр
Хомуһунан аргыстаах
Сиккиэр тыал сиппэт
Сэттээх тыллаах,
Абыс халлаан анныгар
Анардастыы аатырбыт,
Тобус добун дойдуга
Соботохтуу сурабырбыт
Иэхилимэ Куо
6740 Иккиэ буолан этэн баран
Эбириийэх иннигэр,
Көрөн баран
Чыпчылыыах иннинэ
Үөмөх үрдүк халлаан
Үрүт мындаатыттан
Таннары дапсыйан түһэннэр,
Түөлбэ күөл саба
Тобус томторбонноох дүнүрдэрин
6750 Куочай кугас кулун
Кутуруга былаайахтарынан
Лүнкүнэччи охсон,
Дүрбүйэн-дарбыян түстүлэр.

Айыы удабаттара
Сотолорун ортотунан охсулар
Солко нуолур бытырыыстара
Илин-кэлин түсүһэн,
Эккирээтэхтэрин ахсын
Эйэм-дэйэм оонньоото.

6760 Көхсүлэрэ көстүбэт
Үрүн көмүс киэргэллэрэ,
Тахсар күн сарыалыгар

- Күлүмүрдүү оонньоон,
 Кылыгыры тыаһаатылар.
     Хангас илиилэригэр
 Өрүөстээх бастаах,*
 Моѳотой эриэнэ ойуулаах
 Өнгүрэмэр оѳус
 Уорѳатын тириититтэн
 Уһаты-туора
 6770 Ууннара тардыллыбыт,
 Киэргэллээх киил маһынан
 Иилэнэн онгоһуллубут
 Аѳыс улуус
 Анараа саѳатыттан,
 Тоѳус дойду
 Тумара улаѳатыттан
 Дорѳооно иһиллэр
 Дьүөрбэ дабаан
 6780 Дүнгүрдэрин тутан,
 Уһа илиилэригэр
 Куочай кугас кулун
 Кутуругун тириитин
 Хаппыт киилгэ
 Хам сыһыарыллыбыт
 Эти-сиини иэнигитэр,
 Хара санааны халбарыгар
 Хоноѳор дьолоуо былаайахтарынан
 Иччилээхтик иэнигийэ охсон,
 Дорѳоонноохтук доллоһута тыаһатан,
 6790 Өрүкүйэ Хобуохчай удаѳаны
 Эргийэ көтө сылдьан
 Саманнык диэн сангалаах,
 Ити курдук диэн
 Тыллаах буола сылдыбыттара үһү:
     — Доом эни доом...
 Биһиги дьон
 Орто дойду улуу удаѳаттара
 Өрүкүйэ Хобуохчай
 Ыыр-дьяар ааккар
 6800 Ала буурѳа аргыстанан,

6810 Силлиэ-холорук сирдыттэнэн,
Толон-буурба добордонон
Көбөн-күөрэйэн табыстыбыт.
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэнгэ
Эппит эбэлээх тылларгын,
Кырыылаах кырыыскын
Эттээх хаангыттан
Иэстэстэппит буоллун!
Доом ини доом...»

6820 Иэхэлимэ Куо
Арчылаан Куо удабаттар
Хааннаах айабы,
Кунньалы дьэллиги,
Дьэс эмэкэти,
Чыллыргыыр тыкаарары
Өрүкүйэ Хобуохчайы
Эргийэ сылдьан
Дүнүрүн түөрэ обустулар.
Быртах тириитэ былаайабын
Былдьаан ыланнар,
Амтыын кириэс
Алдыатыылаах абааһы
Ааттыгын диэки
Атааран кээстилэр.

6830 Бэйэтин буоллабына,
Толоон быһаһаһын саға
Добдурбалаах дүнүрдэригэр
Түһэрэн ылан,
Тыһы тыймыыт курдук
Тыыланната мөнүһүннэрдилэр...

Кини обургулаах
Абыс уон абыс албаһынан,
Тоҕус уон куотар кубулбатынан
Хара бастаах,
Эриэн дьүһүннээх
Үөн-көйүүр буолан
Көбүөхтээн тахсыбытын,

6840 Өрө көтө сылдьаннар,
Уот мэниэстэй байбал
Ортотун туһунан
Дүрбүөн-дарбаан дүнүрдэрин
Түөрэ тутан кээспиттэригэр,
Хара бастаах үөһнэр
Хаардаах саппах буолан
Уот мэниэстэй байбалга
Таннары саккыраан түһэн
Симэлийэн сүтэн хааллылар.

6850 Айыы сириҥ отун-маһын удабана
Арчылаан Куо
Иэхэлимэ Куолуун:
— Көстүбэт бииһин уустара
Айыы аймабар
Кэнэбэскитин дабаны
Хаалдыктаах бэйэбит хайыспатын,
Хоолдуктаах бэйэбит хонкуйбатын,
Кэннигит кэбэлийдин,
Иннигит суптуйдун! —

6860 Диэн сангара-сангара,
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэни
Эргийэ көтө сылдьан,
— Бүгүҥнү ааттаах күҥнэ
Алгыстаах айахпыт
Аһыллара буолла,
Хомуһуннаах куолайбытыттан
Хоһоон тыллара
Хостоноро буолла,
Илбистээх тыллар

6870 Иэнигийэллэрэ буолла!-дии-дии,
Алгыстаах буола сырыттылар.

— Доом ини доом!
Тоҕус томторбонноох дүнүрбүт
Доом эни доом!
Дүрбүйэ-дарбыйа лүҥкүнээ,

6880 Дьаргыл таас былаайахпыт!
 Быыра ох курдук
 Быстыбакка-ойдубакка
 Дүрбүөттөннээх дүнүрбүтүн
 Отут күннүк сиртэн
 Доржооно иһиллэр гына
 Дирбийэн-дарбийан биэр!
 Доом эни доом!!!

Одун хаан оноруутунан,
 Чыныс хаан ыйытынан
 Туойбут тойукпут,
 Сангарбыт санабыт,
 Илбистээх тылбыт
 Саталаах салгынгга,
 Саамайданан хаалбата.

6890 Урутун даҕаны
 Алдьархайга түбэспит
 Айыы хаан аймахтарбытын
 Абырыыр буоларбыт.
 Көстүбэт биистэрэ
 Күммүт дьонугар
 Күүс өттүлэринэн
 Күөнтээн киирдэхтэринэ,
 Күөйэ-көтө сылдьан,
 6900 Көмөлтөлөөх буоларбыт.
 Доом эни доом!!!

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Этэр кэскиллээх тылбытын
 Эгэли эгэлгэтин
 Икки чуор кулгааххынан
 Илэ чахчы инэрэн,
 Истэ сэргэбэлээ эрэ!
 Өстөөххүн төннүбэт
 6910 Өлүү уутугар утаардыбыт,
 Өрөһөлөөх үрдүк халлаангга
 Өрө көтөн тахсан,
 Өстөөххүн өһөрө,
 Саастааххын самнара

- 6920 Алгыстаахтык айаннаа!
 Ытык эдьийдэрин
 Киэнг айан суолгар
 Албаан-албаан
 Атаарар кэммит кэллэ.
 Туруук очуос курдук
 Дьолгун тускулаан
 Саталаах собустук
 Сангаран-ингэрэн эрэбит.
 Доом эни доом!!!
- 6930 Көстүбэт бииһин
 Күтүр өһүөннээхтэрэ,
 Тобус уон тобус
 Куотар кубулбаттаахтара
 Кэннигэр кэбири кээспэтиннэр,
 Иннигэр ибири бырахпатыннар,
 Кэскиллээх санаанг кэхтибэтин,
 Соргулаах суолун,
 Саргылаах санаанг
 Аһаҕас аан курдук
 Арыллан иһиэхтин!
 Өксөкүлээх үөһээ халлаан
 Өрүкүйэ ытыллар күөнүгэр,
 Суккуллар бэлэһинэн
 Дьулусханнык тайаара көт!
- 6940 Дьолун туораабатын,
 Кэскилинг кэхтибэтин,
 Аан дьааһык санаанг аралдьыйбатын.
 Көстүбэт бииһин ууһа
 Айыылара-харалара,
 Сэтэлэрэ-сэлээннэрэ туолла.
 Сүүһүгэр туоһахталаах,
 Түөһүгэр күннээх
 Күөх көбөччөй атыыр буолангың,
 Күөн көрсөн,
 Күрэс былдьаһан көр!
 Тоһуттугас муостаах,
 Толуу көрүңнээх,
 Лонкунас айааннаах

6960

Атыыр орус буолангың,
 Үөрбэбинэн үөлүс,
 Саадаххынан самнарыс,
 Уруктааххынан ууннарыс!
 Толоон быһаҕаһын саҕа
 Дохсун долгуннаах,
 Балаҕаннаах дьизэ саҕа
 Балкыллар бааллаах
 Уот мэниэстэй байҕалы,
 Кыһыгырайа көтөн,
 Кытыытын булан,
 Санаабын ситэн,
 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалҕаҕа түбэспит
 Кылаан Куо балтыгын,
 Аана биллибэт
 6970 Алдьархайга түбэһиэн,
 Үрдэ биллибэт
 Үлүгэргэ түбэһиэн иннинэ,
 Төрөөбүт төрүт буоругар
 Төнүннэрэ сатаа,
 Аан ийэ дойдутугар
 Аҕала сатаа!
 Дьол тосхойдун,
 Айхал аргыстастын,
 Эбүрдэ энгэрдэстин! — диэн,
 6980 Алҕаан-силээн,
 Унаар-мунаар урсуннаах
 Орто дойдуларын диэки
 Куугунуу көтө турдулар.

6990

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Сайыһа көрөн,
 Саманнык диэн
 Сангалаах буола хаалла:
 — Аһыныгас санаалаах
 Айыым сиригэр
 Айылан үөскээбит

7000 Эдвийдээтэр эдвийдэрим,
 Баһа-атажа биллибэт
 Баржа махтал буолуохтун!
 Айыым сиригэр
 Кэтит кэскиллэ тэрийинг,
 Улуу дойдум үрдүнэн
 Уражас тийибэт
 Уйгутун олохтоонг,
 Этэнгэ сылдьан
 Эргиллэн тийийэхпэр дылы
 Быдан дьылларга быраһаайдарың!

7010 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Уот мэниэстэй байбал
 Унуоргу уоражайын,
 Ытыллажас кытылын
 Үүн тиэрбэс харабынан
 Өтөрү-батыры көрбүтүнэн,
 Көппүтүн омунугар
 Кынатын тыаһа кыһыгыраата,
 Куорсунун тыаһа күүгураата.
 Өлөрсөр санаатын өһүлбэккэ,
 Туруулаһар санаатын
 Дьукку туораппакка.

7020 Айдаан аргыстаах,
 Иэдээн илбистээх
 Уот салбаныкы байбал
 Улуу буомнарыгар
 Аарыма арыларыгар олохтоох
 Кэтэхтэринэн харахтаах,
 Дьулайдарынан кулжаахтаах,
 Кэнгирилэринэн аяхтаах,*
 Көстүбэт бийһин күүстээхтэрин,
 Абааһы бийһин атамааннарын
 Эдвийдээтэр эдвийдэрэ
 Иирэр мэнэрик идэлээх
 Илбис кыһа

- 7030 Иэн Кэдэрик удабан
Билэ охсон, абыс айдааны,
Уон түрүлүөнү түһэрдэ,
Аймах билэ дьонугар:
– Тугу билэн-көрөн
Олоһон-чолоһон олоробут!
Амтаннаах ас сыта
Арбаа диэкиттэн ангалыйда,
Илин диэкиттэн диэлийдэ.
Турун-олорун,
Төбөлөөххүтүн түмүн,
7040 Кылааннааххытын сытыылаан! –
Дии-дии, хобуох-ибиэх ойдо,
Ходьой-идьэй экирээтэ
Уонна субурдук диэн
Ыллыы-туойа,
Ыһа-тобо сырытта:
– Иэһэликпин-таһаалыкпын!
Иэхэйикпин-чуохайыкпын!
Сэттэ сэллиэлээх куртуйах
Ситэн-хотон көрбөтөх
7050 Күдэннээх кутуруктаах,
Күдэн кугас аттаах,
Икки атахтаабы
Иккитэ ойуппат,
Түөрт түөрэм туйахтаабы
Түөртэ көтүппэт
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн,
Тус бэйэбэр туһаайан
Дорообо буоллун!
- 7060 Албан дьаһах аатын
Абыс дойду анаарар иэнигэр
Ангаардастыы аатырбыт,
Дуолан дьоһун аатын
Тобус дойду урсунугар
Дорҕоон буолан дуораһыйбыт.
Айыы сириин
Аарыма бухатыыра аатыран,

- 7070 Айаннаан иһэргин,
Абыс хонук анараа өттүгэр
Буор буюмчаларым
Кутум-сүрүм билбитэ.
Ким бэйэлээх кыыс дьахтар
Ааһар суолум айаһар
Дорообонон тонхойдун,
Баһыыбанан маанылатынг,
Табылын таһаараары,
Көбүйбүтүн мүлүрүтээри,
Кыыбаһатын кыларыттараары
7080 Күндүтүк көрүстэ диэн,
Ыйытар буоллаххына,
Аллараа абыс бийин ууһун
Аатырбыт удаһана
Иэн Кэдирик диэн
Кыыс оҕо кылааннааһа,
Дьахтар киэнэ талыыта буолабын.
Эн диэтэх бухатыыр киһини
Ону-маны оройдотор буолуохпуттан
Кэтэстим да этэ.
7090 Илэ бэйэбин, эт дьүһүннүн
Көрүөм да баар эбит.
Дьэ эрэ, орой мэник
Уол оҕо уһуктааһа,
Биһиги диэтэх дьон
Орто дойду оҕолорун
Оройдорун тобулан,
Күүстэрин эһэн
Күнгэһэлэрин быһан,
Күлэ-күлэ күллэрин көтүтэрбит,
Адаһыйбыт аан дойдуларыгар,
7100 Торолуйбут туруу дойдуларыгар
Төһүнүбэт курдук төлкөлүүрбүт,
Эн да буолларгын
Сабаһа дьалхаан тэһииннгин
Салайа баттыырын биллибэт.
Алгыстаах ааттыккын
Арыя баттыам диэмэ!

- 7110 Ороһуоллаах уулаах
Ойон тэмтэйэр күннээх,
Ымайбытынан тахсар ыйдаах
Уолан бараммат уулаах,
Охтон бүппэт мастаах-оттоох
Орто туруу дойдугар
Ымы чыычаабын ыллырын,
Күөрэгэй чыычаабын көрүлүүрүн,
Амарах санаалаах
Айыын дьонун
Үөрбэ-дьүөрбэ харахпынан
Көрүөм диэнгин,
Санаабын да хамнатыма,
7120 Дууһабын да уһугуннарыма.
Эн диэтэх киһи
Халын наадан,
Суон соругун
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыгын
Биһи диэтэх дьонтон
Былдаан-талаан бараары,
Суон соруктанан,
7130 Айдааны аһангын,
Айаннаан иһэбин.
Аймах билэ дьоннорум
Ааты-суолу түһүмэн,
Уол оҕо уһуктаабын
Уодьуганын тардыхпыт,
Уһукта-тура охсун! –
Диирин кытта,
Кынчыатаһа-кынчыатаһа
Кыдыйсан өлөр,
7140 Өөбүргэһэ-өөбүргэһэ
Өлөрсүүнэн үлүһүйбүт
Содуон хаан аймахтара
Ойууннара-ичээннэрэ
Туора сыт тумулларын
Туораабытын билэннэр,

7150

Атын сыгтаах
 Аарыма арыбыларын
 Ааһан иһэрин көрөннөр,
 Дүнгүрдэрин былдыаһан,
 Былаайахтарын тардыалаһан
 Сириттэбэс таныыларыгар
 Хааннаах хокуосканан
 Сиритэ-хайыта анныстылар,
 Сирэйгэ силлэстилэр,
 Харахха хаахтастылар.

7160

Илбис иирээки кыргыттара,
 Суон модуол уолаттара
 Хаан салаары
 Хамыйахтарын хаһыстылар,
 Үтэн-үөлэн сиэри
 Үтэхэлэрин үрдүгэр түстүлэр.

7170

Ити икки ардыгар
 Иэн Кэдэрик абааһы кыһа
 Өлүү быатын
 Өттүгүн харабар дылы
 Өрө тушпутунан
 Эриэн обуруос быаны*
 Уоһугар уктан
 Эргийэ сылдьан
 Энэлийэ туойа
 Ыыр-дьаар тылынан
 Ыыстыгы-хомуруйа сырытта⁴⁸:

– Иэбээйикпин диэтэбим дуу,
 Куудаайыкпын диэтэбим дуу,
 Көрөллөөр-көрбөттөөр,
 Истэллээр-истибэттээр,
 Хонг мэйии, дар акаары
 Орто дойду улар мэйиилээбэ,
 Аллараа дойду

⁴⁸ Рукописка: ...сыгта

- 7180 Уолуктарынан айахтаахтарын
Умсарыта уурталыам,
Оройдорунан харахтаахтарын
Уодьуганнарын тардыам,
Тоѳус кудьяар кулукулаах,
Добун холорук салгыннаах,
Аан дойдубутун алдыатаары,
Анаан-минээн
Түспүт буоллаххына,
Бу дойду ундаарыгар
- 7190 Иннэ гынан ииннэриэхпит,
Сүүтүк гынан сүтэриэхпит!
Онтон ортоххуна,
Оһоллоох оѳуруос бынанан
Хамса умнаһын курдук
Хамнаабат гына
Хам кэлгийэн,
Үйэбэр төннүбэт
Үөдэн-таһаан түгэбэр
Төлкөбүн түннэриэхпит,
- 7200 Саппахтаах халлаанга
Таннары дьяаһыйахпыт!
Онно сөбүлэммэт буоллаххына
Ытык тылбын ылын,
Сүөргүлээх тылбар сөбүлэн!
Атын сиргэ айыллыбыта,
Туспа дойдуга олохтоох диэн,
Аһынан абыраары,
Суон дьяанылыһан
Тыл этэн эрэбин.
- 7210 Мин диэтэх
Дьяхтар киэнэ талыыта
Туойар тойукпун
Торѳо томоон хоһооммун,
Тоѳус үүттээх
Дуолан үтүө долоѳойгор
Тута баѳас турууй!
Этэр энсилгэннээх тылбын
Икки иэдэскэр ильдэ сылдыар

- 7220   Эт сэргэх кулгааххынан
Истэн түр эрэ!
                  Ол тугуй, диир буоллаххына,
                  Үс хонуктаабыта
                  Айанын аргыара
                  Көппүтүг күпсүөнэ биллэн,
                  Этим аһыллыбыта,
                  Санаам сайа охсуллубута.
                  Кэтэһэн-кэтэһэн кэлтэгэй буоллум,
                  Көһүтэн-көһүтэн өнньүөм көһүйдэ,*
                  Чугаһыра буоллар диэн,
- 7230   Соллонгум көппүтэ.
                  Кыыс оҕо буоламмын
                  Кынсыахпын бабаран,
                  Кыыбадам кыйманнаабыта,
                  Айыы дьонун алыс сөбүлүүбүн.
                  Амтаннаах аһынан аһатыам,
                  Сүүдүрүүннээх аһынан күндүлүөм,
                  Хата миигин кытта барыс,
                  Тимир холорук дьиэбэр
- 7240   Айан киһитэ ааспытын буолуо,
Суол киһитэ тутайдабын буолуо.
Амтаннаабы аһаттахха,
Итиини иһэттэххэ,
Сылаастык утуттахха,
Сылаан табыстабына,
Эдэр киһи барахсан
Оройун тымыра оонньоуба,
Иминг хаана
Ииримтийэ сүүрэлиэ,
Уохтаах мэник санаан
- 7250   Мэйиигин эргитиэ,
Кыдьаранын көбүө,
Кыыбадан тиллиэ.
Содуоннаах ороммутугар
Омуннаахтык оонньоохпут,
Саталлаахтык сапсыахпыт,
Уһун уубутун умнуохпут.

7260 Уолуйа мэниэстэй
Оруннаабы онгорбут,
Саталаабы сангарбыт быһыынан,
Эргим-ургум эриллэннээтэ,
Куймах-иймэх туттумахтаата.

7270 – Мин үтүө тылбын
Ылыммат буоллаххына,
Бэйэбиттэн бэйэн хоргутуон,
Бэрт киһи бэйэбинэн кэлэн биэрдин
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Акаарыгар ааһа барангың
Тобугар чохчойор,
Тинилэбэр ииктиир
Сии кырбас балтыгың ирдэһэн,
Уорааннаах уот мэниэстэй байҕал
Урук хоту дыбадытыгар
Уйаланан олорор
Убайдаатар убайбын

7280 Туустаах тылгынан тумалаан,
Кыһыылаах тылгынан кыыран,
Хаанын хамнатан,
Амааннаах айаар
Аһылык буолаайабын,
Соҕотох тийһигэр
Сокууска буолаайабын, - диэт,
Өрө көппүтэ буолан иһэн,
Өлүү обурук быатын
Тоҕуста сөрөөтө,
Сэттэтэ эрийдэ да,
Айыы оҕотун диэки
Атааран кээстэ.

7290 Өлүү обурук быата
Тардыллыбыт чаачарды
Чиккэйбитинэн эриллэ түһэрдии,
Сөрүү түһэрдии
Үс сириҥнэн өбүллэн
Түһэн эрдэбинэ,

- Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Өлүү обурук быатын
 Саппахтаах сатыы манган халлаан
 Сардангалаах сафатын анныттан
 7300 Сытыы кылыһынан
 Салайа тутан абалан,
 Быһабаһын туһунан
 Быһа охсон эрдэбинэ,
 Кини обургулаах
 Сэтгэ сиринэн
 Эриллэ түһэн баран
 Кырбый көтөр барахсаны
 Икки кынатыгар
 7310 Сигирии курдук эриллэн,*
 Кутуруктары-айахтары
 Кумуччу ылан эрдэбинэ,
 Халты харбатан,
 Сыһа туттаран
 Төбөгүн сиигинэн
 Тааһы бырахпыт курдук
 Таннары сурулаан
 Уот салбаныкы
 Байбал уута
 Сытыы кылыс
 7320 Кылаан биитин саба хаалтын кэннэ,
 Өрө мэтэрийэн үөһээ халлаанга
 Өрө кунугурайан табыста.

- Өлүү обурук быата обургу
 Сыһа туттан,
 Халты харбаан
 Төбөгүн сиигинэн
 Халбаһа хайа курдук
 Дохсун долгун быһыгар
 Чоп гына түспүтэ,
 7330 Оспут ойбон курдук
 Сүтэн-оһон хаалла.

Кини обургулаабы быыһаары
 Кунньалы Куочай удабан
 Ойуун киһи
 Оройун хаппаба дүнүрүн
 Бырабан биэрэ сатаата да,
 Уот Салбаныкы байбал
 Ылбытын ыһыктыбат,
 Түспүтү төнүннэрбэт
 Ингэри далай иэнигэр
 Ингэринэн сүтэрэн кээстэ.

7340

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Хайыһан да көрбөккө,
 Хаанын да хамсаппакка,
 Модун байбал унуоргу
 Тобус мэнэһиктээх
 Чохчордоон кытыла
 Ураанньыктаах ат сылгы ойуутун курдук
 Унааран көстөрүн диэки
 Кыһыйан-абаран кыһыгырайа көттө.
 Кини киһи Көбөччөй уус
 Күөрдүн уотунуу*
 Абыс харахалаах
 Дабын халлааны
 Хайа суруйан түспүт омунугар
 Добун халлаанна дылы
 Тобу үүнэн тахсыбыт
 Күкүр таас хайалар
 Күрүлүү тобуннулар.

7350

7360

Амаан-имээн дойду
 Аймана сатарыйда,
 Көстүбэт бийһин
 Торбо дьолюо дойдута
 Күөрчэх курдук күөгэлдьийдэ,
 Хаппыт мастаах тыалара
 Хааһахтаах ындыы курдук
 Халбарыйталаан ылла,

7370

Толооннорун дуома
Тогута түүрүлүннэ,
Сис тыalara сингнэн бүтгэ.

7380

Өлүү кыргыттар
Алып-чарай тылларын
Туора соспунан
Аллараа ааттыгынан
Айанныы сатаатылар,
Отгон орпугтара
Үөһээ халлаанга
Өрө көтө сатаатылар.
Адьарай уолаттара
Кыанар өттүлэрэ
Барар сирдэрэ баранан,
Бадарааннаах аппажа
Бастарын батара сатаатылар
Оболоро-кырдыбаастара
Киирэр сирэ суох буолан,
Кэлии үүтүн кэйдилэр,
Төбөлөрүгэр обустаран
Иирэн-кутуран илгистэн,
Харахтара көрөр сиригэр
Сэтгэлии буолан симилиннилэр,
Амаан-дьамаан айахтарынан⁴⁹
Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Хайыта тыытыстылар,
Эт бэргэн харахтара
Эни-мээнэ буолла.

7390

7400

Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Киһиттэн тахсыбыт киһи эрээри
Киэн куйаар халлаан
Кэтит өрөһөтүн
Кэдилгэхтээн сапсыйан,
Ураанхай оҕото эрээри

⁴⁹ Рукописка: ...айахтарын

Улуу дойдулары туораталаан,
 Көстүбэт бийин
 Тобус томторбонноох
 Туруук таас хайаларыгар
 Логлос гына олоро түстэ.

7410 Олорбут очуос хайата
 Тобо ыстанан түстэ,
 Сэттэ силлиэ холорук
 Сингнэри баран сипсайдэ,
 Тобус туман холорук
 Тобо ыстанан түстэ.

7420 – Көр да мань!
 Абааһы бийин ааһар албастаахтара,
 Алыһын эбитин!
 Сирдиин-уоттуун
 Сибиэннээх эбиттэр!
 Билигин сиргитин тэнниэм,
 Сибиэннитин эһиэм,
 Күнэһэбитин быһыам
 Күүскүтүн өһүлүөм! – диэтэ да,
 Илиэһэй биистэрэ
 Иччитэ бэрт диэн,
 Хаалдыктаах бэйэлэрэ хонкуйбатах,
 Хатан тимир халтарыйар,
 Өргөстөөх үнүү үлтүрүйэр,
 Кылаан биилээх сынтарыйар,

7430 Өлөр өлүү биистэрэ
 Өрө дабайан тахсыбатах
 Хала сыатын курдук халтырхай,
 Өрөһө сыатын курдук
 Өрө үүнэн тахсыбыт,
 Кэтэх унуобун курдук
 Кэрис мырааннарыгар,
 Ааттаах арбас хайаларыгар
 Дагдас гына олоро түстэ.

7440 Олобун онгостон
 Оруннаан олорон,

Ол дойдуну одуулаан
 Эргиччи көрөн,
 Эриллингнэтэн кэбиспитэ,
 Кыыс дьахтар кытарар хаана
 Кынчыастар кытыллаах,
 Субай хаан субулла сүүрүгүрбүт
 Ухун киэн урсуннаах,
 Кыргыһыылаах кынчыа дойду
 Кынчыатана сытар эбит.

7450

Түптүр үтүгэн дойдуттан кэлэн
 Түһэхтээх бөбө бүдүрүйбүт,
 Уллунгхатаах унуоҕа урусхалламмыт,
 Күүстээх бөбө күөрэлэммит.
 Илбис кыыһа иэнигийэн
 Иэрийэ-иэрийэ күлбүт,
 Оһол уола ойон тура-тура
 Орулаабыт оһоллоох дойдута эбит.

7460

Энэр өттүн эриччи тутан
 Эргиччи көрбүтэ:
 Хомуһуннаах ойууннар
 Оллоонноон олорон
 Онолуйа туойбут,
 Угаайылаах удаҕаттар
 Ухун үйэлэрин тухары,
 Дьорбоно сотолоох* тохтуур,
 Улаан ньуурдаах ураанхайдар
 Уһаты хаампатыннар диэн,
 Айыы санаалаахтар унуохтара

7470

Арыы-даккы буоллуннар,
 Көмүскэстээх санаалаах
 Күн сириң дьонноро
 Көнө дьулугур унуохтара
 Күөрэ-даккы буоллуннар диэн,
 Тобус хонукка чохчойо-чохчойо
 Дьулааннаах дойду буоллун диэннэр,
 Үстээх оҕо өлбүгэтинэн,
 Кыыс дьахтар кытарар хаанынан

7480

Илбистээх илиилэрин сууна-сууна
 Онолуйа туойбут,
 Угаайылаах тыллаах удабаттар
 Унга-тиллэ мэнэрийбит
 Дьулааннаах дойдута эбит.

Аллараа дойду абыс ойууттара
 Албаан-силээн
 Биэстээх оҕо биэриилээх,
 Тобустаах оҕону толук туттан,
 Анаан-минээн айан кээспит
 Ааттыктара ангайан көстөр эбит.

7490

Ол диэки эт бэйэтэ эргиллэн көөртө:
 Бур-бур буруо быһыһынан
 Булгунньах хайа
 Бугдуллан сытар диэбитэ,
 Көрүөхтэн түктэри
 Көстүбэт бийһин күүстээбэ
 Тобус быластаах оту
 Туора туруорбут курдук
 Уот кутаа оттунан,
 Айыы дьонун аҕалан,
 Күн улуунун күтгүөһүннээхтэрин

7500

Күүһүнэн түһэрэн,
 Сэттэ кыыс дьахталлары систэриттэн,
 Тобус толоромон уолаттары
 Тонобосторуттан тобулута үөлүтэлээн,
 Алта аарыма дьоннору
 Атахтарыттан хатаан,
 Үөлэн-буһаран, аһаан-сиэн,
 Аҕа-дьяҕа буолан,
 Амтаһыйан-салбанан,
 Отуутун иннигэр,

7510

Оргулун таһыгар
 Аргынньахтаан олонорон,
 Дьэс солуур саҕа
 Дьэһиэрбэ чэлкэх харабынан
 Элэс-былас,
 Эрилис-бурулус

7520

Булкуйбалаан ыла-ыла,
 Сиикэрик диэн сиргэммэккэ,
 Хааннаах диэн ханньаарбакка,
 Сылыйбыт өттүлэриттэн
 Сыыйыта быһан ылан,
 Сылланната олордо.

7530

Борулуйбут өттүлэриттэн
 Бохсуо сабалары
 Бобута тута-тута боллоннотон,
 Ингэри далай иһин дуомугар,
 Кудулу далай куттабын түгэбэр
 Унуохтары-бүлтэстэри
 Бүтэйдии ыйыста олордо,
 Биэриэбэр тийбэккэ
 Уот салбаныкы тыла
 Уот диэки уунангыны олордо,
 Амаан-дьамаан айаба
 Аһатыабар тийбэккэ
 Ас диэки аппанныы олордо.

7540

Ону көрөн доботтоор,
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Киил мастыы кинэччи таттарда,
 Хаппыт мас курдук
 Ханаччы иэбиллэн табыста,
 Дьэс алтан курдук
 Дьэбидис гына түстэ,
 Көмүс аалыытын курдук
 Көбөрүс гынна,
 Сүүһүн үрдүнэн
 Суон тиит курдук
 Суоллам хаан тымырдара
 Тыгыалыы оонньоотулар,
 Уохтаах хаана
 Уолугун үүтүнэн,
 Уллунгабын харабынан
 Дьырылыы тыргылан киирдэ,

7550

Уолугун үүтүнэн,
 Уллунгабын харабынан
 Дьырылыы тыргылан киирдэ,

Хаппыт мас курдук хатыһар,
Иирэ талах курдук
Иирсэр санаата
Синин уорбатынан
Иэнигийэн киирдэ.

7560

Көстүбэт биинин
Түһэхтээххэ түөрэннээбэтэх,
Тингилэхтээххэ ньиргийбэтэх,
Күллэм күүстээхтэргэ күөрэлэммэтэх
Аан ийэ дойдуларын
Атабынан тингилэхтээн
Айдааны тарта.

7570

Хансыктаах халлааннарын диэки
Хайыһан туран
Хаһытаан бытарыппытыгар,
Тобус сүллэр этин
Киэн халлаан килбэйэр кииниттэн
Тобо лүһүгүрэйэн түһэн,
Тон мууһунан тобурахтаата,
Хаардаах ардах түстэ.

Айыы обото барахсан
Үөрбэ таас үрдүгэр,
Хайар таас дыапталбатыгар
Үс түүннээх күн
Күөлэһийэ эргийдэ,
Өрүтэ тэйиэккэлээтэ.

7580

Өһөх хаанга хатарыллыбыт
Өркөннөөх үнүүтүн
Өрө тушпутунан,
Хааннаах батыйатын,
Унга хоннобор олуйа кыбынан,
Өргөс кылааннаабын
Дөйбүүр онгостон
Оһоллоо улуу очуоһу,
Кыргыһыылаах кырыы хайаны

- 7590   Бадараан курдук
 Батарыта тирэнэн,
 Хаар курдук
 Хардырхаччы хааман
 Абааны аатгаафар,
 Көстүбэт күүстээбэр
 Тонг күөнүнэн
 Тожо солоон кэллэ да,
 Уоттары-күөстэри
 Тофута ыһан, ый ыһыаба,
 Күн күдэнэ гынна.
- 7600   Онүоха туран, көстүбэт күүстээбэ
 Көрбөтөбүн көрөн,
 Истибэтэбин истэн,
 Оройго бэрдэрбит орус курдук
 Ололлон турда,
 Туох диэбин булбакка
 Турулус-ирилис көрдө.
- 7610   Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Кыыһырбытын кыларыппакка,
 Уордайбытын убарыппакка,
 Санаабытын төлөрүшпэккэ туран
 Саманнык диэн сангалаах,
 Ити курдук диэн тыллаах
 Буола турбута үһү:
- 7620   — Хаардаах булгунных саба
 Хара дьай сүгэһэрдээх,
 Хара хаан ытырыылаах,
 Өһөх хаан утахтаах,
 Сүрэхтээх быар үтэлээх
 Күтүр дойду түөкүнэ,
 Абааны сириң албына
 Көстөр дьүһүнүн көлгөйөн,
 Таһыттан көстөрүң дагдайан,
 Соххор харах, сойуо тумус

- 7630 Хайа киһи хамнаабытыттан,
Туох дьахтар
Ингиир тараһатын тэнитэн
Ингэри далай иһигэр
Ууланан-хаарданан,
Унуохтанан-ингиэхтэнэн тахсыбыт
Уол оҕолоро
Кэтит үтүгэн түгэбэр
Түһэн кэлин диэтэргин,
Айыы сириҥ арҕаһа буолбут
Моруот Боотур диэн аҕалаах,
Саамал кымыс саадырыннаах,
Араҕас арыы далбардаах,
Сөҥ сүөгэй сүүдүрүүннээх,
Кыыһан тахсар күннээх,
Арыылаах алаас арчыһыта буолбут
- 7640 Кыыс Кылаарытта диэн
Күн күбэй ийэттэн
Күнүм-сириҥ көрөрбөр
Айыыһыт Ийэ Хотунум
Айыыҥ дьонун араначчылаар,
Күнүҥ дьонун көмүскээр диэн,
Алҕаан-силээн төрөшпүтэ,
Аҕыс иилээх-саҕалаах
Араҕас манган халлаантан
Илэ-бодо айыллан түспүтүм.
- 7650 Ураанхай саха дьоннорун
Кэхтибэт кэскиллээри,
Самныбат саргылаары,
Аатыҥ-суолун кимниҥ
Диэн ыйытар буоллаххына,
Сэттэ сэллиэлээх куртуйах
Ситэн-хотон көрбөтөх
Күдэннээх кутуруктаах,
Икки атахтаабы
Иннигэр түһэрбэт,
Түөрт түөрэм туйахтаабы
Түөртэ ойушпат
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн диэммин.
- 7660

- Эн диэтэх арбаа халлаан
 Аанын анныгар олохтоох,
 Хахсаатгаах санаалаах,
 Халты харбатар кэмэлдвилээх
 Арсан Буурай бухатыыр
 Үтүө ааккар, үрдүк соруккар
 7670 Абыс уон абыс сириэнэн
 Арахса-арахса көнөр,
 Көмнөбүрбүт суолларынан
 Көтөн күөрэйэн кэллим.
 Ир суолгун ирдээн,
 Тор суолгун тордоон,
 Мин киһи этэр тылым
 Ис хоһоонун икки
 Таас чаллах кулбааххынан,
 Оройун үүтүнэн
 7680 Истэ сэргэбэли итэр эрэ!
 Дьэ, бую...
- Хонг мэйии, хонхо төбө
 Мин бэйэлээх киһи
 Айыым-харам суобун үрдүнэн
 Уоран кэлэн урусхаллаата,
 Сэрэппэккэ кэлэн сиэтэ диэйэбин,
 Хаһаангы үйэбэ көстүбэт биистэрэ
 Айыы аймабын
 7690 Аймах уруу онгостубуттарын
 Билэнгин-көрөнгүн
 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалбаҕа түбэспит
 Кылаан Куо балтыбын
 Былдаан-талаан кэлэнгин,
 Орто туруу дойду дьонун
 Огдолутарга соруннун,
 Айыы дьонун
 Атаҕастыырга сананнын,
 Туох-ханнык ирдэбилэ-иһэ
 7700 Суох буолуо дии саныгыгын дуо?
 Кылаан Куо
 Убайдаатар убайа,

- Эргиллэн көрдөбүнэ
 Эт уруута,
 Хайыһан көрдөбүнэ
 Хаан уруута
 Илэ бэйэбинэн,
 Эт дьүһүммүнэн кэлэн турабын.
 Тутум сири чугуруйуом суоҕа,
 Харыс сири халбарыйыам суоҕа,
 Алын күүскүн алларытыам,
 Үрүт күүскүн өһүлүөм,
 Хара хаангын кэһиэм,
 Суккуруур дууһабын,
 Суккуллар бэлэскин тутуом,
 Аймах билэ дьонгор
 Эриэн ыт элэгэр,
 Күөрт ыт күлүүтүгэр ытытам,
 Ат гынан айааһыам,
 Оҕус гынан мииниэм,
 Күлэ-күлэ күлгүн таптайыам,
 Эккирии-эккирии эккин сэймэктиэм
 Боскуйа бугул саҕа
 Буруйгун-айыыгын
 Буунталыырым буолла.
 Төрүт уустарын
 Төлкөлөрүн түннэриэм,
 Куотар былыт кубулҕаххын,
 Ааһар былыт албынгын
 Ааһар кэмим кэллэ.
 Элбэҕи эгэлгэлээбэккэ,
 Этинг-сиинин эчэйэ илигинэ,
 Харабынг-сирэийинг халымыр эрдэбинэ,
 Уһаппакка-тэниппэккэ,
 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалҕаҕа түбэспит
 Кылаан Куо балтыбын
 Эрийэ тутар эрбэхтээх,
 Сөрүү тутар сөмүйэлээх
 Уораан далан ытыспар
 Ууран кула тарт!

- Санаабыт санаабын аралдыппат,
 Өйдөөбүт өйбүн өһүлбэт киһибин,
 Аһыйах тыл минньигэс,
 Элбэх тыл сымсах.
 Аан дойдугуттан арахсыан,
 Күнүнг сириттэн сүтүөн иннигэр
 Кэс тылгын кэпсии орус! – диэн,
 Хабыр Киирсиилээх
- 7750 Хабытта Бэргэн
 Үнгүүлээбинэн-батастаабынан
 Кубулуппакка көрөн турда.
- Онүоха туран көстүбэт күүстээбэ
 Истибэтэбин истэн,
 Көрбөтөбүн көрөн,
 Хабыалы олорор
 Хааннаах этин
 Ханас илиитин таһынан
 Хаһыйан кээстэ,
- 7760 Сии олорор силгэлээх унуобун
 Илиитин таһынан илгэн кээстэ.
 Ойон турда, суодагыс-иэдэгис ойдо.
- Өйдөөбөтөх киһи
 Өлөрдүү кутганыах курдук,
 Түрбүөннээх түгэх дойдута
 Төлүтэ түһүөх курдук
 Төлкөтө дьүүлэ суох
 Үөгүлээн сатарытта.
 Кинэ-хаана киирэн,
 Киил мас курдук
 Кинэччи таттарда,
 Буор хайа саба
 Босхойо үлүңнэ.
 Оройун ортотунан
 Олорор оҕо саба тымырдар
 Ойуоккалаһан табыстылар,
 Онон эрэр ойбон курдук
 Соботох хараба

- 7780 Буурба түспүтүнүү
Боролус-ирэлис гынна.
Сүүлэ киирбит обуууу
Сүөдэллэн турда.
Хааһах сағанан
Хааннаабынан хахтаата,
Үөһнээбинэн-күрдьэбэлээбинэн
Өбүйэ-өбүйэ силлээтэ.
Үллэр үйэтигэр,
Саллар сааһыгар
7790 Харахтаабатабын харахтаан,
Көрбөтөбүн көрөн,
Үс салаалаах тарбахтарынан
Түүлээх түһэбин охсунна.
Сыраана сыннылыһан,
Сыһна субуруйан,
Өттүк баттанан
Түһэх туттан
Өрө мэһийбэхтээн баран,
Амаан-дьамаан айаба аппаннаан,
8000 Ыллаабыта буолан
Хаһайдыы хаһытыты,
Ыттыы ырдыһныы турда:
– Аар дьяалы,
Аарт татай диэтэбим дуу!
Чооруос да саба буоллар
Тойук дуомнаах ээ,
Өгүрүө да саба буоллар
Үөбүүлээх буолаба!
Чээн барахсаным сыһа
Сэппэрээк мастан быкпакка туран
810 Сэрэтэрдээх-сэрбэтэрдээх ээ.
Алтан чаан айабым
Амтангыһ да билиэ суоба,
Ырдыһныыр тииспэр
Ыстал да буолуонг биллибэт.
Көлүйэ күөл саба
Көһдөй дьөлгүө күөмэйбэр

- 7820 Атахыттан ыламмын
Аллараа диэки атаардахпына
Тоорохойдуу толугуруонг.
Хардары харбаан ылан,
Хонкуннуур хоолдуккун
Хаанньары эрийэн,
Тыыннын иһилиэм,
Дууһабын тутуом,
Бөтүөхтэтэ тыыннарыам.
Мангай аллаах
Хантан хаһан көрөнгүн
Сэнэбиллээх буолан
7830 Сэрбэллэн тураахтыыгын.
Тарга дагдайан,
Бөлөнөххө бөскөйөн
Бардамын көрүөн!
Бу дойдуну буулаабыт
Мин диэтэх киһи
Тумара далай дойдубуттан,
Абыс бүүрүктээх түгэбиттэн
Көбөн күөрэйэн тахсыбыт суоҕа,
Түгнэри төлкөлөнөрө,
Таннары дьааһыйыллара.
7840 Балтым диэхтиигин да,
Такымыгар олорор,
Тингилэбэр ииктиир
Кырбас саҕа
Кыыс оҕону батыһан
Уһун уһуоҕун урусхалланар,
Халын этин хайдар буоллаҕа.
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалҕаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтын
7850 Отут хонугунан уонун туолар
Ойох ыларга орубуна
Кэргэн ыларга
Кэпсэтиитэ бүшпүтэ,
Ээбин эппитэ, тылын биэрбитэ.
Сөбүлүүрү бэрт буолан

- Харыс сири халбарыппат,
Сыллы-сыллы сыынабалыыр,
Кууһа-кууһа:
«Орто дойду
- 7860 Улай ньууругар
Уллунахпын үктэннэримэ,
Аан ийэ дойдубар
Атахпын быктарыма,
Көстүбэт бийһин дойдута
Уонунан ордук,
Эн курдук эр бәрдин
Үллэр үйэбэр,
Саллар сааспар
Хантан хаһан булаары,
7870 Мантан бардахпына
Эрэ суох эриччи хатыам,
Таптыыра суох
Такыччы тардыам.
Иһэгэй энэрдээх
Оҕо иһирэх бэйэм
Иинэ хатан өлүөм» – диэн
Сымыйалаан сылланһы турда.
– Хата нохойдоон,
Аҕыйах кэминэн
- 7880 Уруу-тарыы тэринэргэ,
Айыы дьонунуун аймахтаһарга,
Дьонум-сэргэм уруум-тарыым
Айа охсубут анара
Көрсүһэ-уруурбаһа тахсыахтаахпыт.
Эрдэттэн сэрэтиилээх
Уруккаттан онһулулубут дьыала.
Айыы дьонунуун
Албан ааттаахтык
Аймахтаһыа этибит,
7890 Үрдүк үтүөлээхтик
Көрүлээн-нарылаан
Үөрэн-көтөн араһыа этибит.
Онно олохпун-дыһаһпын көрөргө
Бэйэм оннубар

- 7900 Бастын баһылык буолуон.
Тоғус уон тоғус
Модьууннаах торбосторбун,
Сэттэ уон сэттэ
Сиһин сиэппит
Баһаам элбэх баайбар
Бас-көс буолуон.
Эдэр киһи кыыбаған киирэн
Кынсыаххын бағардаххына,
Баар суох бастын балтыбыныын-
Дьырикинэй Куолуун
Имэннит ааһыар дылы
Иирэ талах курдук имитистэххитинэ,
Сылайыаххытыгар дылы сылластаххытына,
7910 Күнү-ыйы билиэн суоға, — диэн
Ыллаабыта буолан ырдыанһны,
Солуута суох соллоннуу турда.
- Онуоха туран дуо доботтоор,
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Үрдүк сүүһүттэн
Күөрт ыт саға
Көлөһүммэр сүүрдүлэр,
Харабыттан-сирэйиттэн
Хатаг уотун курдук
7920 Кыһыл кыымнар кытыаһыннылар,
Хахсааттаах хадаар тыллары
Хаһан да истибэтэх буолан
Хаана-сиинэ алдыанна,
Быһыыта-таһаата уларыйда.
Үйэлээх сааһыгар
Өйүгэр оғустарбатах
Өһүөммээх тылларын истэн,
Өйө-дьүүлэ суох өһүргөммэ.
Уллунааһын аһныттан
7930 Уоттуу умайда,
Түөһүн иһиттэн
Төлөммөөх хадаар санаалар

- Төлүтэ ойон табыстылар.
 Үөһээ үрдүк халлаан
 Өрөйөр өрөһөтө
 Үлтү ыстаныар дылытын
 Үөгүлээн өрөһөлөнө турда:
     – Көрдөрбүтүнэн туран мэлдьэхтээх,
 Түүн сырыылаах
 7940 Түптэ кутуруктарга,
 Сутуруо сулбуруттар
 Сорук боллур,
 Этэрбэс куурдар,
 Эстэрээпэ буолуом кэриэтин
 Уол оҕо ханна оноһонун ыйаабатаҕай,
 Биир сымыыт
 Ханна сытыйбатаҕай, – диэн
 Биир бигэ санааны санаат,
 Орто туруу дойду
 7950 Килбэйэр киинигэр,
 Оройор ортотугар олохтоох
 Оруолдьун уустара
 Уһааран тардан онгорбут
 Сүүлэ киирбит
 Күрэнг оҕус саҕа
 Сүүнэ улахан сүлүгэһинэн
 Хол дойду холооннообун,
 Чаан олгуй саҕа
 Тараҕай таас оройугар
 7960 Таптарбын ханнык диэн,
 Орулуу түһэн баран,
 Охсон чабылыннарбытыгар,
 Көндөй дүлүг түһүһү
 «Дүн» гына түстэ.

- Кырдаайы сиэтэ диэн кыһаллыбата,
 Оҕустардым диэн уолуйбата,
 Таптардым диэн тарбаммата.
 Аптаах салбаныкы киэргэллээх
 Алдыатыһыыга анаан
 7970 Аллараа дойду уустара

7980 Абылаан онгорбут
 Кыыс оҗо кытарар хааныгар,
 Өлүннүк өһөбөр хатарыллыбыт
 Түөрт өтөрү түһэр,
 Таннары тардар уһуктаах
 Өтөрү-батыры түһэр үнүүтүнэн
 Үөлэн кээһиэх курдук
 Өрүһүттэрбэккэ-аһаттарбакка
 Түһүтэлээн барда.

Сур кырынаас курдук
 Сулбурхайдык тутунна,
 Арҕабыттан тахсыбыт
 Хардан эһэлии
 Хайыта тыытыахтык
 Харса-хабыра суох,
 Ырыта-тырыта тыытыахтык
 Хаһытыы-хаһытыы түһүтэлээтэ.

7990 Аппа хайдыбытын курдук
 Амаан-дьамаан айабыттан
 Аалыылаах анһыы курдук
 Абына-тамына тийһин быһһынан
 Чағытаары-салыннараары
 Чалахайынан тибиирдэ,
 Хааннаабынан хаахтаата.

8000 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Тэбил дойдуттан тэннээх,
 Хол дойдуттан холоонноох
 Киһи буолан биэрдэ.

Аһаран биэрэ-биэрэ,
 Кэбирэх сирэ буолаарай диэн
 Уһун субуйа батаһынан
 Уу дьулайга укпалаата,
 Ыксалаһан ыла-ыла
 Хангас ойобосторун анһынан
 Хатан төбөлөөхтөрүнэн
 Хайыта анһыстылар.

- 8010 Хайбахтаах хара быарбыт
 Бу туһунан буолуо диэн
 Өргөстөөх үнүүлэринэн
 Өтөрүтэ түһүстүлэр.
 Курунах мас курдук кумаластылар,
 Иэмэх мас курдук
 Иэхсэн имитиһэн бардылар.
 Ол дойду түгэбиттэн түөрэлдьийдэ,
 Улабатыттан уоралдьийда.
 Очуос хайалара
 Ортотунан уолан
 Сиргэ тийэ симэлийдэ.
- 8020 Халбаһа таас хайалара
 Хабырыта баран,
 Дэлбэритэ ыстанан,
 Турбут сирдэриттэн
 Турута ыстанан түстүлэр.
 Уот салбаныкы муоралара
 Ортотунан уораһыйбытыгар,
 Иччилээхтик ингиэтиммитигэр,
 Түгэбинэн дьөлө ыстанан
 Бадараана баллыргыы хаалла.
- 8030 Түптэ түрүлүөн
 Аата ахсаана биллибэт
 Абыс айдаан буолла.
 Үөһээ үрдүк халлаанга
 Хара эбириэн былыттар
 Ханыйлаһан тахсаннар,
 Хайыта ыстанан
 Тоһус хонуктаах толону,
 Абыс хонуктаах ардабы,
 Сэттэ хонуктаах силлиэни
- 8040 Таннары дапсыйан түһэрдилэр.
 Көлүйэ күөллэрин уута
 Күөрчэх курдук ытылынна,
 Тыймыт үөнэ тылланнаата,
 Күлгэри үөнэ көнчөгнөөтө,
 Бажа үөнэ бадараанга балланнаата.

8050 Барбатах балык минин курдук
 Бадык-бүдүк дойдулара,
 Айдааннаах аартыктара,
 Оһол уолаттара
 Онолуйа туойбут тумуллара
 Сирдиин симэлийдилэр,
 Оннулуун сүттүлэр.

8060 Кытыылыыр кытыт саға
 Кыдымахтаах ардах
 Хотугу хомуһуннаах халлаан
 Холоруктаах ньууруттан
 Өрө ытыллан тахсан,
 Алта тараҕай мыраан
 Арбастарын үрдүгэр тийэ
 Хомуһуннаах холорук буолан
 Умсары сатыылаата.

8070 Сиккиэри-силлиэни тулуйбакка,
 Кыпчырдаан аҕатын ууһа
 Кыанар өттүлэрэ
 Кыбычаан сири буллулар,
 Онтон орпуттара
 Оҕолоро-дьяхталлара
 Тыыннарын былдьаһан
 Куйманһны-куйманһны
 Сул туос курдук
 Кубарыччы таттардылар.

8080 Оҕонньотторо-эмээхситтэрэ
 Олорбут сирбитигэр
 Унуохпут хаалһын диэннэр,
 Эриэн быанан
 Баһаналарын төрдүгэр
 Баалһыбытынан өллүлэр.
 Уһун унуохтара урусхал буолан,
 От ураһа саға буолан
 Уруллан таһыста,
 Кылгас унуохтара
 Кыдымах буолан
 Хайыр синһниэ буолан,
 Анһайдарынан-аһпаларынан

- 8090 Халыһыйа уһуннулар.
Ланха ойууннара
Умуллан хаалбыт
Уотун иннигэр
Түөрт түүннээх күн
Дүнгүрүн таһыйан
Түптээби быһаарбата.
Абатын ууһун дыоно-сэргэтэ
Аартыгы булбакка,
Аппанһыы-аппанһыы
Аппытынан өллүлэр.
Онтон орпуттара
Сылааһы булбакка,
Сымара таастар быыстарыгар
Сыппытынан өллүлэр.
- 8100 Ланха ойууннара:
«Мин да ордон» диэн,
Кэрэх мастарын
Аллараа салаатыгар
Эриэн быанан моонһугар
Бохсуолуу баанан,
Монһон өллө.
- 8110 Икки аарыма бухатырдар:
«Алдьархайы онордубут» — диэн,
Аралдьыйа быһыытыйбакка
Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ,
Өттүктэхэн ыла-ыла
Өрүтэ бырабыстылар,
Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Халбарытыһа сырыттылар.
Тон буору
Тобуктарын харабар дылы
Тоһуга үктээтилэр,
Ириэнэх сирин
Иэччэхтэригэр дылы
- 8120 Иэдьэгэй курдук тэбистилэр.
Кыырыктаах кыргыһы
Кытаанаҕа буолла,

Охсуһуу киэнэ
Одьунаата турда.

- 8130   Абыс уон хонук устата
Арахсыбакка-сынньаммакка
Тура тэбинэн туран,
Тонг күөnnэринэн
Тоһута түсүһэ сырыттылар.
Хааннаабынан
Хаһыытаһа-хаһыытаһа,
Өһөхтөөбүнэн
Үөгүлэхэ-үөгүлэхэ,
Тоһус уон тоһус бууттаах
Үрдүк тыаны үрдүнэн көстөр
Сүлгүөхтээх сүлгүгэстэринэн
Таллан таас оройдоругар
Олоро түһэ-түһэ охсуспуттара,
8140   Хомуллубут хобордоох курдук
Ньыбалла лэппэйбитин,
Илиилэрин таһынан
Элитэлээн кээстилэр.
Хааннаах батастарынан
Батарыта түһүспүттэрэ
Абыс ойобосторун ардыгар
Хатанан хаалтын
Тосторута тыытан ылан,
Төбөлөрүн үрдүнэн
Күдээритэн кээстилэр.
8150   Уһун сула батастарынан
Хара быардарын
Хайыта сыстыстылар,
Нохтолоох тойон сүрэхтэрин
Тобулута түһүстүлэр.
Халлаанга тийэр
Халбаһа хайаларынан
Хаххалана-хаххалана,
Өлүү таалатын
Өһөхтөөх ньууруттан
8160   Өрө көтөн кэлэ-кэлэ,

Кинилэр диэтэх дьонно
 Кытах түөстэриттэн
 Кытаҕастыы ылса-ылса,
 Тэбиэн тириитин саҕаны*
 Тэлитэ тытыстылар,
 Улаан биэ хоолдуктаах
 Баһын саҕаны
 Ойута тардыстылар.

- 8170 Кинилэр да буоллаллар
 Бүтэник күүстэринэн
 Биэстии бууттаах
 Бэрилиир мээчиктэринэн
 Биэртэлэспиттэрэ
 Ол да тулуйбата,
 Балтанан охсуллубут курдук
 Баллаччы ньыҕалынна
 Бадарааннаан турар
 Таллан эбириэн оҕус саҕа
 Баламат улахан
- 8180 Балбаанкы сүлүгэстэринэн
 Сөһүргэстэһэ-сөһүргэстэһэ
 Сүннүлэригэр биэртэлэстилэр,
 Сыстыһа-сыстыһа
 Сырайга саайыстылар,
 Тумса туттааҕа туллубутун
 Тумул улаҕатын диэки
 Туора элиттилэр.
- 8190 Сындалҕаннаах сырыыттан,
 Омсулҕаннаах охсуһууттан
 Эт дьон элэйэн,
 Унуох дьон уйадыһан
 Хайаларыгар даҕаны
 Хааһахтарын түгэбэр
 Халбас гынар сэниэ хаалбатах.
 Тэбиэлэстэхтэрин ахсын
 Тэмтэрийэр буоллулар,
 Охсустахтарын ахсын
 Олоро түһүтэлээтилэр.

8200   Анньһартан аккаастаннылар,
                   Охсуһартан уурайдылар,
                   Айахтарын былас аттылар,
                   Харахтарын харыс көрдүлэр.
                   Сэк гынар сэниэлэрэ эстэн,
                   Дук гынар күүстэрэ бүтэн,
                   Үөһэ тыына-тыына
                   Үллэнгнэһэ турдулар.
                   Кытах түөстэриттэн,
                   Кытаҕас курдук ылсыбытынан,
                   Сул тиит курдук
 8210   Сууллан түстүлэр.

                  Ханнаабылара кэлэн
                   Хамыйахтара баарай,
                   Туохтара кэлэн
                   Туруору тардыа баарай?
                   Аллараа өтгүлэриттэн
                   Сиик силбэһин ылан,
                   Түүнүктээх муох
                   Түнэ этэрдэс курдук
                   Түөрэ үүнэн табыста,
 8220   Үөһээ өтгүлэриттэн
                   Хаар- самыыр ылан,
                   Ыр нүһэр сыт
                   Ыраахтан аңылыйда.

                  Хабыр Киирсиилээх
                   Хабытта Бэргэн
                   Өр да, өтөр да
                   Сыппытын билбэтэ,
                   Утуйбут курдук уһуктан кэллэ.
                   Хангас харабын аһан
 8230   Кыламанын быһыһынан
                   Кылатан көртө:
                   Хаан салаары,
                   Өһөх сиэри
                   Хара мангаас суордар
                   Дьолуо манган халлаантан

8240 Хаһыытаһа-хаһыытаһа
Таннары халааран түһэннэр,
Үтүрүһэ-үтүрүһэ
Үөһээ өттүлэригэр түһэн,
Олорор оҥо саҕа эти
Ойута тонсуйан ылаттаатылар.
Ысталлаах соҕус өттүлэриттэн
Ытыра-ытыра тардыалаатылар,
Суор-тураах уйата диэн
Манна буолбут.

8250 Ол курдук, далбааран-налыһан сыттабына,
Тоҕус домдурбаннаах
Дьолуо манган халлаантан
Тойон көтөр
Тоҕо ааннаан кэлэн,
Хабытта Бэргэнгэ
Хара быарын туһунан
Дабдас гына түстэ да,
Силлэр сүрэжин
Тобулу баттаан баран,
Уот чупчурбан тумсунаан
Субай хаанын
Уулуох курдук гынан эрдэбинэ,

8260 Күүһүн мунһунан,
Күдэбин киллэринэн
Хангас диэки өттүгэр
Халбарыс гынна,
Тыын киллэринэн,
Үөһүн таттаран
Үстэ-гүөртэ үөгүлээн ылла,
Киэн көхсө кэнээтэ,
Саныыр санаата
Саптааҕар кылгаабыта
Сайа охсулунна.

8270 Аттыгар сытар
Адьярай ааттаабын
Хайыһан көрбүтэ,

- 8280 Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас уоһа,
Хайа хайдыбытын курдук
Хайыта быһыта куурбуттар,
Түүлээх түөһүн ортотуттан
Үүнэн тахсыбыт илиитэ
Кулун киинин курдук
Кубарыйа куурбут,
Самабын туоратыттан
Сатала суох тахсыбыт
Соботох содьоронг атаба
Сул бажана курдук
Сукуллан-бакыллан сытар эбит.
Сүүһүн ортотуттан
Үүнэн тахсыбыт соботох хараба
8290 Оһон эрэр ойбон курдук
Оһойо уолан түспүт.
Сүрэхтээх-бырын
Сүлүһүннээх тумустаах,
Соллонноох айахтаах
Хара маһаас суордар
Курдарыта тонсуйбуттара,
Умуһах ааныны оһойбут.

- 8300 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн:
«Күтүр дойду күүстээбэ
Өлөр үөстээх
Быстар тыыннаах эбит» — диэн,
Манһыйа-астына санаата.
Ханас илиитин хамнатан,
Хаппар кунун хаһынан
Өлбөт мөһө уутун
Өрө ойутан таһааран
Иһигэр истэ,
Таһыгар аһынахтанна.
Этэ-сиинэ сымнаата,
Хаана-сиинэ сылһыда,
8310 Киэбэ-киэлитэ киирдэ.

- Утуйан турбут
Уолан уол оѳолуу
Ойон-тэбэн турда,
Этин-сиинин унугуннаран
Эрчимнээхтик хамсанна,
Анысханнаах аллараа дойду
Ангаарыйар ааттаабын
Суһаллык супту хааман тиййэн
Чомпой бэргэһэтин
- 8320 Тоѳута тыытта,
Хара суор тириитэ хаалтыһын
Хайыта тыытта,
Кур ыт тириитэ курун
Уһулу тардан ылла,
Кэрэххэ тутуллубут
Эриэн оѳус тириитэ сонун
Энэрдэри-илиннэри,
Сиэхтэри-сабалары
- 8330 Хайа тардан ылан
Иннин диэки элээртэ,
Быр-дьаар сыттаах
Өлүннүк тириитэ ыстаанын
Бий ыһыаѳа, күн күдэнэ онордо.
Моѳой тириитэ моойторугуттан
Үгүрүөлүү түһээт,
Өрө мөктөрөн таһааран,
Быһахха-биилээххэ наадыйбакка
Уолугун үүтүнэн
- 8340 Онкубалыгар дылы уган
Сүллэр сүрэбин,
Тыынар тынатын,
Быардары-сүрэхтэри
Быһыта тардан ылан,
Кыырай манган халлаан
Кырсын диэки
Кыыратан кээспитин,
Хомпуруун хотойдор
Хобуох-ибиэх тумустарынан
Хап гынан хабан ыланнар,

8350 Быстах былыкка ильдэн
 Быһыта-хайыта тыытан,
 Сиэн-аһаан симэлитэн кээстилэр.

8360 Көстүбэт бииһин
 Күтүр күүстээбэ
 Сырата быстан,
 Сылбата эстэн,
 Тыынын былдыһан,
 Иһин түгэбиттэн иниэттэн,
 Хабабын түгэбиттэн таттаран
 Кингир-ханыр
 Сангалаах буола сытта:

– Аа...айакабын даа...
 Өлөллөрө-сүтэллэрэ,
 Ылдьаллара-ынчыктыылара
 Маннык буолар эбит.
 Этэнгэ сылдыр кэммэр
 Түһөөн түүлбэр
 Обустарбат этим.
 Орто дойду орой мэнигэр
 8370 Албаскын билбэккэ
 Акаарыбар тэптэрэн,
 Уоруйахпын туттаран,
 Уодьугаммын таттаран,
 Бу айылаах буоллабым.

Киһи курдук эрдэхпинэ
 Алдырхайдаах аан дойдум
 Аппанһныр аартыгынан
 Үстэ мэнийэр
 Үрдүк кирбиитинэн,
 8380 Үөһнээх бэлэһинэн
 Илэ бэйэбинэн сылдьан
 Түбэспит абаккабын ньии!
 Орто дойду орой мэниктэригэр
 Оройбун тобулларыам диэн
 Хаһан санаабытым буолуой?

– Аа...айакабын даа...
 Аан дойдубар

- 8390 Алдъархайы ааннаттым,
Тобугар олорор,
Тингилэбэр ииктиир
Кыыс дьахтар туһугар
Дьайынмын таттардым,
Оройбун тобуллардым.
Аамай-туонай абаккам эбит!
Ол да иһин,
Ийэлээх аҕам эрэйдээхтэр
Этэр буолаллара:
«Айыы кыыһын аҕалыма,
8400 Күн оҕотун күрэтимэ
Кэннэ ирдэбиллээх,
Суола солуоннаах буолуо.
Аҕан уһунан
Аймаҕын да буоллар
Чупчурдаан Куо диэн
Тобус дойду улахатын
Холоруктаах ньууругар,
Аҕыс дойду анараа сабатын
Анысханнаах иэнигэр
8410 Төрөөн-үөскээн төлөһүйэн сытар.
Ону барангың ойох ыл!»-диэн,
Элэ-билэ тылларын эппиттэрэ.
Ону истибэккэ
Күнүм сүттэ,
Күүһүм эһиннэ,
Уһун унуоҕум урусхалланна,
Кылгас унуоҕум кыраланна,
Эттим-бүттүм – диэн эрдэбинэ,

- 8420 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Чаан олгуй саҕа
Быттаах баттаҕын
Көндөй төбөтүн
Быта курдук
Быһа тардан ылан,
Содуомнаах айдааннаах

- 8430 Хоту халлаан
Ииримтийэн көстөр
Ис тардытын диэки
Элээрдэн кээспитин,
- Кыдыараннаах-кыыбажалаах
Кыыс Кыскыйа
Удабан сиргэ тиэрпэккэ
Ситэн ылан
Түптүр дүнүрүгэр
Түһэрэн ылла:
— Астына-бастына аһаабатабым
Абыс хонуктан орто.
Уон олой-молой уолатгарбар,
8440 Сэттэ илэй-балай кыргытгарбар
Үтэн-үөлэн үтэхэлээн көрүөм,
Хон мэйиитин хостуом,
Халын куйахатын хастыам
Үөрүү-көгүү буолла! — диэн,
Ысыпатын диэки
Ыһылла-тобулла турда.
- Түөһүн бүүтэбэр,
Арбаһын кэбэтигэр
Үөгүлүү түһэн баран,
Өрө көтөбөн таһааран,
8450 Өйө санаата
Өрүкүйүөр дылытын,
Эргитэн-элээрдэн баран,
Таллар таас оройунан
Дэриэспэ таас дэлбэрийиэр,
Халбаһа таас
Хайа ыстаныар дылы
Абааһы бухатыыра
Таллан эбириэн баба курдук
Тас уорбатынан
8460 Баллах гына түстэ.
Түспүт күүһүгэр
Түптүр үтүгэн дойду

- 8470 Түгэбитгэн түлүннэ,
Таһаатынан дьалкыйда.
Кини обургулаах тыына быстыбакка,
Дууһата тахсыбакка
Хатыыс балыктыы халбарыннаата,
Сордоннуу хойуолланнаата,
Тыһы тыймытты тылланнаата.
— Аны аныаха дылы
Өлбөт үөстэммиккин,
Быстыбат тыннаммыккын, —
Диэтэ даһаны,
Астаах матаҕа саҕа
Алын сэптэри
Сиһин үөһүн
Сиирэ тардан ылан,
Былыттаах халлаанна быыраалаабытын,
- 8480 Собуруу соххор холорук халлаан
Суккуллар бэлэһитгэн,
Суураллар куолайыттан
Тоҕус дохсун холорук
Тоҕо ытыллан түһэн,
Кыыс Кыскыйа удаһан обургу:
— Аналлаах атаспын
Көйүөр көмүс курдук
Күндүтүк саныыр
Көмүһүм барахсаны
Өлөр-хаалар күнүн
- 8490 Өйүм-санаам сабыллан
Билбэккэ хаалан,
Былаҕайга былдьаппыт абаккабыан,
Ыһый-ыһыйбын,
Аай-айбын!
Бу астаах матаҕа саҕа
Алын сэбин
Санаан-ахтан кэллэхпинэ
Тутгар туруу сэп гыным,
Көрдүүр-көбүйэр кэммэр
Көннөрү сытыахтааҕар
- 8500

- 8510 Көрүлүүр күндү
Сэп онгостуом, - диэтэ да,
Умсары харбаат,
Арѳаа халлаан аннын туһунан
Көтөн күпсүйэ турда.
Көндөй көхсүн,
Илиитин-атабын
Хамса умнаһыны
Хам кэлгийэн,
Лоһуор бөдөн маһы
Силистэри-силиргэхтэри
Логлу тардан ылан,
Хаба ортотунан
Хайа тардан хам кыбышпыта,
Үс хонукка үөгүлүү хаалла.
- 8520 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Өстөөбүн өһөрөн,
Саастаабын самнаран,
Өрөйөр өттүгэр дылы
Өрөгөйө үрдээн,
Сааллар санныгар дылы
Саргыта салаллан,
Өрөйөн-чөрөйөн туран,
Саманнык диэн санаатын
Сангара турбута үһү:
– Орто аан ийэ дойдум барахсаны
Оһолго охсубут,
Ангаардастыы атаѳастаабыт
- 8530 Абааһы биийин уһун
Аѳа уустаан аймах дьонун
Күннэрин-сириттэн сүтэрдим,
Сиик гынан симэлиттим.
Түспүт төннүбэтэх,
Барбыт малыйбыт,
Киирбит мэлийбит
Кэлтэгэй кэскиллээх
Дорѳоонноох дойдуларын

- 8540 Сирдэри тэннээтим,
Удьюордары урусхаллаатым.
Күн ийэ сирим
Өлбүттэрин өрүһүйдүм,
Утуйбуттарын уһугуннардым,
Көй ыраас салгынын
Көйүөрдэ ырааһыттым,
Кэнэбэһин үөскүүр
Кэнчээри ыччаттары
Кэхтибэт кэскиллэрин онгордум,
Саха омук аатын
- 8550 Самнан биэрбэтим,
Күн улууһун аатын
Уол оҕо буоламмын
Умсан-түһэн биэрбэтим.
Иэримэ дьиэм
Иэйэхситэ ийэм,
Алаһа бараан дьиэм
Аҕа баһылыга
Аҕам оҕонньор,
Бар дьонум,
- 8560 Санаабытын толордум,
Күн күбэй балтыбын
Күнүн сирин көрдөрөр
Буоллум, – дии санаата да,
Ыраах сир
Ыйданаран көстөрүн диэки
Одуулаан турбахтаата,
– Балтым барахсан
Бу туһунан
Баара буолуо, – диэтэ.

8570

Унуоргу кирбиитэ
Аалыылаах эрбии тийһин курдук
Адаарыйан көстөрүн
Оччо сири өр гыныа дуу,
Өтөр гыныа дуу,
Атара сэлиинэн астаран тийиэн
Кээхтийэ ойуун тумулун

8580 Кэтэх өтгүнэн
Ийэлэрин иһиттэн
Иирбитинэн төрүүр
Инсэ-мэнэгэй дьонноох,
Холуон холорук дойдулаах
Ходон Дьоруо удабан уорабайын
Улабаа өтгүнэн
Баба үөнэ бахчаннаабыт,
Чоху үөнэ чохчоннообут,
Тыймыыт үөнэ тылланнаабыт
Эриллэ Чохчой томторун үрдүгэр,
Боскуйа от саба буолан,
8590 Богдос гына түстэ,
Үнкүрүйдэ-күөлэнийдэ,
Ураанхай саха мургуна
Уһугунан-дугунан тура түстэ.

8600 Биэс бууттаах бэрилиир мээчигин
Үрдүк мэнэ халлаан диэки
Өрө туппутунан,
Хаан сүүрдүн диэн
Хас да сиринэн хаймыылаах
Өлөрсүүгэ туттар,
Үс тиит тыаны
Үрдүнэн кестөр
Өтөрү түһэр үнгүүтүн
Өрө туппутунан
Баһын үрдүнэн дайбаатаан
Бэйэтэ бэйэтинэн буолла.

8610 Халлаан диэки хантайан туран,
Миинэр мингэтин,
Аналлаах атын,
Дьөһөгөйүн оботун
Үстэ төхтөрүйэн ыгырда.

8610 Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас ат барахсан,
Кэтэһэн турбут курдук
Дохсун холоругу

8620 Тоџо ытыйан,
 Ахсым сырыылаах былыты
 Аргыстанан-айаннаан,
 Астаах матаџа саџа
 Баламат бөдөн туйахтара
 Субу адаарыйбытынан
 Сиккиэр тыалга
 Сиэлэ элээрэн,
 Кутуруга субуруйан,
 Икки тартаџар таныытыттан
 Кутаа уот төлөнө уһууран,
 Туһааннаах доборун
 Тус иннигэр тура түстэ.

8630 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн:
 – Үөрүү-көгүү үктэллээх,
 Саргы-дьаалы аргыстаах
 Айаммытыгар турдахпыт,
 Аналлаах атым, – диэт
 Үс өркөннөөх өрүүлээх
 Эрийии көмүс тэһииниттэн
 Эрийэ тутан ылла.
 Аһаары гыннаџына
 Атаџыттан ойон тахсар,
 Кыргыһыны биллэџинэ
 Кыыныттан кыбылла-кыбылла тахсар
 8640 Сытыы быһый быһыччатын
 Сыыйа тардан ылан,
 Миинэр мингэтин,
 Көлүнэр көлөтүн
 Халын-халын сирдэриттэн
 Харыстыы кэрини
 Хайыта быспыта,
 Хаан тахсыбата.
 Эттээх сирдэриттэн
 Элийэ быспыта,
 8650 Симэһин тохтубата.
 Харыс кэринэ халынгаабыт,

Тутум кэринэ тупсубут.
Атара сэлиинэн айаннатан иһэн,
Көбөн кус көлүйэ күөлтэн
Көтөн тахсыбытын курдук
Эрийии көмүс ынгырыгар
«Хал» гына хатана түстэ.

- 8660 «Күн күбэй балтым
Бу туһунан буолуо» – диэн
Илбистээх илиэһэй бииһин ууһун
Уот Чупчурбан ааттыгын тутуһан
Айаннаан аарыгырда,
Ойдорон ууннарда.
Аһан иһэр анды үөрүн
Кынатын тыаһын курдук
Кулбааба куугунаата,
Сирэйин-харабын
Инчэбэй ардах ибили сыста,
Тобурахтаах толон
Тобулута сыста.
- 8670 Оһоллоох оломнорун
Тулааһыннаах тумул аттарын
Тобугун төрдүгэр дылы
Тоһута тэбистэрдэ.
Хайыта тэптэрбитэ
Харсыылаах хара манаас
Кунан оһус саба
Тон буорунан тобурахтаата,
Сиһин уорбатынан
- 8680 Силээхтэ киһи силэ
Сиргэ тийбэт
Силлиэтэ сирилээтэ.
Атабын аннынан,
Хонноһун быһыһынан
Тон мастары тоһута ытыйар,
Ириэнэх мастары
Иэмэх курдук тутар,
Аһыс айдааннаах
Ала холорук аргыстанна.

8690

Уот мэниэстэй байбал
Улабатыттан ураһыйда,
Тимир дьирики балыктар
Баалга оѳустаран,
Хара сиргэ бырабыллан
Хаппыт мас аайы
Ханьыларыттан ыйанан,
Кубарыччы куурдулар.
Систэрин унуоѳа
Сиибэх буолла,*

8700

Ойѳосторун унуоѳа
Оттоох бугул саѳа
Оргулланан табыста.
Тыыммыт тыыннара
Аѳыс балаһалаах
Ардахтаах толон буолан,
Абааһы биийин
Таллан таас оройдорун,
Тон күөс айаѳын саѳаны
Тобулута түстэ.

8710

Экчэри хаппыт эмээхситтэр,
Олойо кырдыбыт оѳонньоттор
Тойон өһүөлэриттэн,
Тонголотхоруттан өйөнөн,
Ыстааннарын быатынан
Ыйана сатаатылар.

Онтон орпугтара

Уот Чупчурѳаан удаѳан
Хотун эдьийдэриттэн
Хангас харахтарын

8720

Хаанынан ытыы-ытыы:

– Харыһый, абыраа!

Өлөр күммүт үтүрүйдэ,
Хаалар күммүт хабырыйда,
Ыал буолар ыыспабыт сабылынна.
Олохпут огдолдьуйда,
Төрөтөр оѳобут
Төлкөтө түгнэһиннэ,

8730 Иитэр сүөһүбүт
Иититтэн эһиннэ,
Төлкөлөөх олохпут түннэһиннэ.
Хотун удабан эдьийбит,
Торфон ыт тохтообот,
Эккэ ыт эккэлээбэт
Дьяабы дьалхаан буолла.

8740 Көстүбэт биистэрэ
Күргүөмнээн туран,
Халлаан диэки хантаян,
Хотун эдьийдэриттэн
Уот Чупчурбаан удабантан
Көрдөһө-ааттаһа турдулар:
- Ааттаһар да ахсааннаах,
Көрдөһөр да күттүүннээх,
Сүгүнүнэн сүктүбэт сүдү киһи
Айан суолун арыян иһэр.
Кини диэтэх киһини
Уус тылбынан угуйуом,
Угаайы өйбүнэн иирдиэм,
Оночо кутурукпар
Олордуом дии санаама.

8750 Аны кинини
Кыа хаанын тобор,
Кыһыл этин кырбастыыр,
Халын тириитин хайытар,
Чиргэл унуобун кыралыыр
Киһибит суофун билэбин.
Убайдаатар убайын
Адалба Буурай
Ийэлээх абата эппитин истибэккэ
Албас сананан,

8760 Тутах өйдөөн
Суон сураба сууралынна,
Аата-суола алдьанна,
Аан дойдутуттан арабыста,
Күнүн сириттэн сүттэ.
Сор соннуу илигинэ эрдэ-сылла

8770

Кыһыл оҗо эрдэбиттэн
 Кыһалбаҗа түбэспит
 Кылаан Куо балтын
 Түүнүктээх түктүйэтиттэн,
 Харанга хаспабыттан
 Таһаара охсон биэр.
 Итиннэ сөбүлэспэтэххинэ,
 Айыы оҗото
 Алаһа дыиэбитин алдыатаары,
 Аал уопшугун умуораары,
 Ааппытын-суолбутун сүтэрээри,
 Арыы түһүлгэбитин түннэрээри,
 Алтан сэргэбитин алдыатаары,
 Кэнчээри ыччаттарбытын
 Кэскиллэрин кэбиннэрээри,
 Айан аартыгын арийан иһэр.
 Хотун удаҗан эдьийбит,
 Күн өттүгүн күйэ
 Хаампакка туран,
 Көрдөһөн эрэбит
 Ый-ыйбыт...
 Аай-айбыт...

8780

8790

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Ахсаабакка айаннаата,
 Тохтообокко дырулуйда,
 Этитиилээх оноҗос курдук
 Эриэн-быраан дойдулары
 Элэс-былас айаннаата,
 Добун-имэн тоҗойдору
 Тоҗута силэйэн сикситтэ.
 Соргулара тохтубут,
 Соллонҗоро көппүт,
 Кыыбаҗалара кыйманнаабыт,
 Сидьинг бийһэ сириэдийбит,
 Аһай бийһэ ааннаабыт,
 Быртаһ бийһэ былааспыт,
 Күдэн холорук дойду устун
 Түһэн-баран истэ.

8800

- 8810 Үөһээ өттүгэр үөгү иһилиннэ,
Аллараа өттүгэр
Айдаан билиннэ,
«Ол тугуй?» - диэн иһиллээбитэ,
Үөһээ халлаан үрүт мындаатыттан,
Үрүг былыттары хангас өттүлэригэр
Хаһыйа анһа-анһа
Күдэн холорук кыргыттар
Оһох салбаныкы аһахтарыттан
Тыһы тыймыыт тылларын
Былас кэринэ быктаран,
Үөгү-хаһы былаастаах
Өрөһөлөрүгэр дылы өнөйдүлэр.
Аллараа өттүтгэн хайа хайдыбытынан
8820 Сир синнибитинэн,
Очуос ойдубутунан
Соботох харахтарынан
Оччойо-оччойо одуулаатылар.
Кыыраар мэнэрик удабаттар
Түөлбэ күөл саға
Түрбүөннээх лүг-хаан дүгүрдэрин
Түгнэри харбаабытынан,
Өлүгнүккэ туттулубут
Туора дьорбоо муостаах
8830 Кунан обус өттүгүн унуоға
Этитиилээх эмтэркэй былааһахтарынан
Илбистээхтик этиттэрэ оһсо-оһсо
Хатааһын сулуһугар
Хатанан оһорон,
Хантайа-хантайа хаһытаатылар,
Үргэл сулуска
Үөмөхтэһэн оһорон үөгүлээтилэр:

- 8840 – Иэдээн буолла!
Иһилик таһылык!
Иэхээйикпитин,
Куоһаайыкпытын,
Хотун эдьийбит
Чупчурдаан удабан,

- 8850 Биэстээххиттэн билгэлиир,
 Үстээххиттэн көрүүлэнэр,
 Иккилээххиттэн ичээмсийэр бэйэн
 Ханна халты хааман
 Харабын сабылынна,
 Тыллаах-өстөөх
 Тылын тылбылынна,
 Дьэллик манган халлаанга
 Дьиэрэнийэ чугдаарар бэйэн
 Куолаһын сарбылынна,
 Утуйбут да буоллаххына,
 Сутаакы тириитэ суорбангын
 Туура тэп,
 Ордуулаах ороннуттан,
 Ыылаах ыыспабыттан
 Түөһүллэн түһэн тахсан,
 Алдьархайтан абыраа,
 Өлөртөн өрүһүй!
 Хас үйэ устатыгар
 Көстөр дьүһүммүт,
 Үтүөкэннээх бэйэбит өлбөөдүйэр,
 Ыксаабыт да ылбат,
 Көрдөөбүтү да көбүһпэт,
 Кыыбабалаах да кынсыбат
 Дьолуо соргубут
 Тохоро буолла.
- 8870 Хотун удабан эдьийбит,
 Эйигиттэн алта мутук намыһах,
 Сэттэ мутук итэбэс буоламмыт
 Көрдөһөн-ааттаһан эрэбит.
 Эйигиннээбэр үс мутук
 Үрдүкпүт буоллар,
 Бэйэбит да мэһиэстиэ этибит,
 Көрдөспөккө да
 Күнүн сириттэн көтүтүө этибит.
 Кырыыстаах тылгынан
 Кынчыатана ыһылын,
 8880 Сэттээх-сэлэлээх тылгынан
 Кэбирдэ кэбис,

8890 Уоттаах хараххынан
 Умсары дьяаһый,
 Этэн-тыынан эгилдбитэн
 Соргулаах да буоллар
 Сорго содуомна тэп,
 Уохтаах кылыннаах да буоллар
 Умсары кыраан,
 Бажа курдук бакаалат,
 Чоку курдук чохчонгот.
 Кыайдаххына эн кыайыан,
 Хоттоххуна эн хотуон!
 Айыы обото баҕайы
 Кырымах ыраах ырыттан
 Кыйданан түһэн,
 Охсуһаары оботуран,
 Кыргыһаары кыдыгыран,
 Иирээни тардан,
 Имири эһээри истэбэ
 8900 Ыксаа, тиэтэй, ыгылый!

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Кыһыны кырыатынан,
 Күһүнү өксүөнүнэн,
 Сааһын саппабынан,
 Сайынын сылааһынан,
 Тон күөнүнэн тобо астаран
 Көтүтэн-күпсүтэн,
 Айаннатан-атаралатан истэ.
 8910 Хоромньулаах хоту халлаан
 Хотойор улабатыттан,
 Түллэр түгэбиттэн
 Буордаах сыгынабы
 Булгурута тарпыт курдук
 Буучугурас эриэн былыттар
 Буркучуһан табыстылар,
 Таллар таас чабылбаттар
 Уһуутуур уот курбуу буоланнар
 Сири сиксигинэн,

8920 Дойдуну улабатынан
Харахтаах харабын аспат,
Сүхүөхтээх сүхүөбэр турбат
Түөрт сүллэр этинг охсуллан,
Абыс айдаан,
Тобус түрүлүөн ортотугар
Уот мэниэстэй байбал
Таһынан дьалкыйда,
Кытыынан бискэлдьийдэ.

8930 Арбааттан хоту
Сэттэ өлүннүк дьоннор
Ойобосторун унуоҕа кэрэһилээх
Аам-саам аартык диэки
Көнүс үрэх буолан
Көрөн турдахха көнү түстэ.
Хохообул ойуун ходунатын
Хордоҕойун хотооһунан
Холдьоһуйа уһунна,
Сүнкэн үрэх буолан
Сүллүүлэнэн сүүрүгүрдэ.

8940 Уот тумарык быһыгар
Чупчурбаан удабан обургу
Дьөлөккөй дүнгүрүн
Дор-дар охсо-охсо,
Кыһыран абаран кынчыатанан
Кутуран куллугураата,
Ыллаан ыра бара сырытта:

– Истэллээр- истибэттээр,
Көрөллөөр-көрбөттөөр!

8950 Атан өлөн эрэр
Аймах билэ дьоннорум,
Умса түһэн эрэр урууларым,
Алыс айманыман,
Солуута суох суксуруһуман!
Биттээх бэйэм
Билэ сыппытым,
Аптаах албасынан
Ангабыллаан көртүм.*

- 8960 Айдааннаах айантан алларыян,
Сындалбаннаах сырыыгтан сылайан,
Ордуулаах ороммор
Отут хонукка
Утуйуохтаах этим.
Үрдүбэр үөгүлээнгит,
Ойоѳоспор ордоотоон,
Кытыыбар кыланан,
Сылаам тахсыбата,
Сынньана түспэтим.
- 8970 Мин диэтэх
Хотун удабан эдьийгит
Уот Чупчурдаан
Туойар тойукпун
Сангарар санабын
Сааһылаан истин,
Акаарылар, ангалалар!
Кылаан Куо кыыстарын
Үтүөнэн биэрэн үтүөмсүйүөм,
Эйэнэн биэрэн эйэргэһиэм суоѳа.
- 8980 Ас киэнэ амтаннааѳынан,
Танас киэнэ маанытынан,
Сото унуоѳунан сокуускалаан
Өлүннүгүнэн өлбүргэлээн
Айабынан аччыктата,
Атабынан тоноро иликпит.
Аѳыс хос таас дьайыннаах,
Түөрт харыс
Түүнүк үллүктээх,
Хара дьай хаттыктаах,
Халѳаһа таас хаспахха
Хатанан сытар.
- 8990 Хата эһиги обургулаахтар,
Сыалаах эkkэ сымсаѳай,
Хааннаах эkkэ хамаѳай
Симэһиннээх эти
Сирбэkkэ сиир буоларгыт,
Хаан иһэргэ
Хайдыбыт хамыйаххытын,

- 9000 Кыа хаан кутарга кытыяабытын,
 Үөлэн-үтэн сииргэ үтэһэбитин,
 Быһарга-оторго
 Сытыы-быһый быһыччабытын
 Көрүөх иннинэ
 Көрдөөн булун
 Доом ини доом!!!
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Миннийэлиир диэтэх
 Хотун удабан дьахтар
 Дьаардаах сыттаах
 Дьабыммыттан тахсан,
 9010 Олорор оҕо саҕа быттаах
 Ороммуттан оронон,
 Орто дойду оҕото
 Айдааны тардаары,
 Иирээни тэрийээри
 Инигэттэн тахсыбыккын истэн,
 Аллар айанын төрдүгэр,
 Дьулурхай суолун ортотугар
 Туорай мэхэй буоллум.
 9020 Хоммут уоспун хоннорор,
 Өрөөбүт уоспун өһүлэр
 Күнүм күндүөтөөн кэллэ.
 Ол туох туһунан туойаары,
 Кэпсээн кэбийээри
 Гыннын диэтэргин,
 Күн күбэй балтыбын,
 Күнүн сириин көрдөрүөм диэн,
 Көбөн күөрэйэн түһэнгин,
 Бар дьоммутун бараатын,
 Халын хаххабытын,
 9030 Суон дурдабытын,
 Тойон убайбытын
 Арсан Буурайы
 Тыынын быстын,
 Күнүн сириттэн сүтэрдин.
 Доом ини доом...

- 9040 Эттээх хаангыттан
Иэстээтэбим буоллун,
Кылааннаах өргөстөөх тылбынан
Кыраан кылыһытан эрэбин!
Аллараанан куоттаххына
Албаан ылыам,
Үөһэнэн көттөххүнэ
Өбүрүйэн ыламмын,
Аптаах дүнгүрбэр
Күөлэхийэ оонньооммун,
Сүллэр сүрэбин хаанынан
Таас тангалайым хаппытын
Чалырбаччы абыныхтыам,
Туустаах тыллаах тумуспунан
- 9050 Субай хаангын
Чуубурхаччы оборуом,
Оһоллоох одун олоххун
Дохсун холорукпар сөрөөммүн
Аллараа дьааһыйдабым буоллун!
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтын,
Аны аҕыйах хонугунан
Уон сааһын туолар
- 9060 Өлүү уутугар сөгүөлэтэн,
Тыһы тыймыыт тыыннаан,
Утары көрбүтү
Умсары кырыыр
Аҕа ууһун аймах дьонун
Олохтору эһэр онгоруохпут.
Им сүттэбинэ илэ сылдыар,
Күлүк-балык буоллабына
Күлүгүлдүйэ сүүрэр,
Илэ дэриэтинньик гынан
- 9070 Өлбөт үөстээн,
Быстыбат тыыннаан,
Орто дойдутугар таһааран,
Күнүн дьонун
Төрүөхтэрин түннэттэриэхпит,

- 9080 Имири⁵⁰ эстэриэхпит!
Аһар былыт албына,
Көтөр былыт көлдүнэ
Аңар харабын
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Аппанныыр айабын үүтүнэн
Ингэри далай искин,
Кудулу далай куттаххын,
Сүллэр сүрэххин курдатты
Түстэбим буоллаҕа үһү!!! – диэтэ да,
Төбөтүн сиигинэн
Айыы оҕотун көрдө көрөөт,
Уот салбаныкы айабын
Былас аппытынан
- 9090 Таннары сурулаан түһэн истэбинэ,
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Өндөл манган халлаан
Аһаҕас аан саҕа
Аһыллыар дылытын
Таас тииһэ
Көмнөх хаар курдук
Көнүрүттүөр дылытын
Хаһыытаан сатарытта,
Өлөрсүүгэ туттар
- 9100 Үс тиити үрдүнэн көстөр
Өтөрү түһэр үнгүүтүн
Уот салбаныкы айаҕар
Уун угары тоһуйан биэртигэр,
Айабын үүтүнэн
Муос хабарбатын курдат
Хара быардары,
Сүллэр сүрэхтэри
Аллаһыллыбытынан ойбон саҕа,
Алын сэбин,
- 9110

⁵⁰ Рукописка: Имирии...

Тор түүлээх томтордотун
Тогу анһан таһаарда.

- Кураанах маска
Курдатты үөлүллүбүт
Тыймыыт үөннүү
Тыыланһны мөнүстэ.
Ыһытаппытынан-хаһытаппытынан
Тобус добун тобойдоох,
Хоту диэки хотолуйан киирэр
- 9120 Ыр-дьаар сыттаах,
Ыспа борук салгыннаах,
Ытык тириитэ ыйдарыылаах,
Сотуунга өлбүт сылгы
Сототун унуоҕа дьүөккэлээх,
Айыылаах харалаах,
Сордоох содуомнаах
Барынһыра бараммыт,
Сүөдәнниирэ сүшпүт,
Аартык суол төрдүгэр
- 9130 Кулун киинин курдук
Кубарыччы хашпыт ытык маһы
Үчэһэлии охсон төбөлөөн,
Сириттибэт сириттэн
Сиһин үөһүттэн сиирэ анһан,
Төбөтүн оройунан
Дьөлө ойутан таһаарда.
Көрөн турдаһына,
Таммах хаан тохтубата
Кутурук унуобунуу
- 9140 Кубарыччы куурда,
Сул туостуу түүрэ таттарда.
Кини обургулаах
Быстар тыһна,
Өлөр үөһэ быстан биэрбэккэ
Имик-самык иһин түгэбэр
Ырыа дуома ырыалаах
Буола хаалбыта үһү:

- Иэбээйикпин-куудааныкпын,
 Иһилик-таһылык,
 9150 Аддьархайбын сатакабын!
 Ааһар албастаах
 Куотар кубулдаттаах этим,
 Икки атахтаахха
 Иннибин биэримиэм диэбэтим,
 Өлөр быстар быатыгар
 Айыы дьонун албаһыгар киирэммин
 Аатым-суолум алдьанна,
 Суолум-иһим остоҕо,
 9160 Биһигини өлөрөн-өһөрөн
 Өрөгөйүм үрдээтэ,
 Саргым салалынна диэмэ,
 Нохой оҕом!
 Икки иэдэскэр иннэ сылдьар
 Эт кулбааххынан иһит.
 Уоллуурука оҕокойун
 Оноҕос саанан
 Оонньуурун саҕана да,
 Тилэбэр ииктиир,
 Такымыгар олорор
 9170 Кыыстыырыка оҕон,
 Кыптыйынан кырыһа
 Оонньуурун саҕана да,
 Алаһа дьыэн аннынан
 Сур кырынаас буолан
 Сургулдуйан тахсаммын
 Истэринэн киирэммин,
 Таарымталаан таралытыам,
 Борук-сорук буолуута
 Дууһаларын тутуом,
 9180 Аллараа дойдуга атаартыам,
 Толугурдаах торбосторгун,
 Таннары таакыр баттахтаах
 Хотон иччитэ буоламмын,
 Сыптарын өлүү гынаммын,
 Сыгытаахтыыр инибин да,
 Баайгын-дуолгун барыам,

Аангын анатыам,
Ураабын кырыардыам!!!

- 9190   Хабыр Киирсиилээх
Хабыгта Бэргэн
Кыраата диэн кыһаллыбакка,
Куһаҕаны эттэ диэн курутуйбакка
Өстөөхтөрбүн өһүөннээтим,
Саастаахтарбын самнардым диэн,
Санаатыгар да оҕустарбакка,
Буспатах мунду минин курдук
Бадья-бүдүө дойдунан
Харгыс хайаларга хааттарбакка,
Иирэр мэнэриктэр
- 9200   Иэнгигийэн ыллаабыт,
Обот соллон удабаттар
Онолуһа туойбут,
Барбыт баһыллыбатах,
Кэлбит төннүбэтэх
Кинкиниир киэнг ааттыктарга
Кииртэлээн истэ,
Хоту халлаан түгэбин диэки
Түһэн киирэн барда.
- 9210   Ол уорааннаах дойду
Үлүскэннээх халлаанын
Үрүт өрөһөтүнэн
Өрө мэнгитэн истэбинэ,
Сэттэ сэллиэлээх куртуйах
Ситэн-хотон көрбөтөх
Күдэннээх кугуруктаах
Күдэн кугас ат
Кэриэн иһит саҕа
Чэрэгэр кулҕаабын
- 9220   Дьөрбө курдук чөрөс гыннарда,
Тартабаргыыр таныытынан
Тыбыыран тырылатта,
Иһин түгэбиттэн
Ингэрсийэн дьигиһиттэ.

- Туох буолла диэн
 Көмүс тиэрбэс харабынан
 Иннин-кэннин көрүннэ,
 Истигэн сэргэх кулбаабынан
 Истэн сэгэлдьиһпитэ,
 Собуруу халлаан
 9230 Суһуктуйар ньууруттан,
 Илин халлаан
 Дьиримниир иэниттэн утарыта
 Кылбаа манган кыталыктар
 Кылбаара көтөн кэлэннэр,
 Чыпчылыыйах ыккарда,
 Көрүөх түгэнэ
 Аатын оргууй сангарыллар,
 Кистээн кэпсэтиллэр
 9240 Айыы сириҥ аарыма удабана
 Иэхэлимэ Куо илэ бэйэтинэн
 Буола түстэ да,
 Кэлбит наадатын кэпсиитурда:
 — Доом ини доом...
 Арабас чэчир айылбалаах,
 Тоҕустаах толугу сылгыны
 Тобугунунан охсуллар
 Солко нуолур быйаннаах,
 Арабас далбара,
 Өлгөм быйанга
 9250 Өттүк харабынан үүнүүлээх,
 Күн ийэ сирбититтэн
 Тонгодохпунан охсуллар
 Кыһааммын кылыгыратан,
 Ньилбэкпинэн оонньуур
 Бытырыыс киэргэлбин нусхалдытан,
 Тоҕус томторбонноох
 Дуораһыйа ыллыыр дүнүрбүн
 Кириэстээх киэргэлиттэн тутан,
 Кулун кутуруга былаайахпынан
 9260 Сыыйа охсоммун,
 Абыс уон абыс

9270 Адаардаах суолу арийаммыт,
 Ааккын аатгаан,
 Кырыылаах кынаппытыгар уйдаран,
 Уруктаах тумсубутунан,
 Модун түөспүтүнэн
 Тонг былыттары
 Тобуга силэйэн,
 Хаардаах былыттары
 Хаһыйа анһыан
 Ала буурба аргыстанан,
 Толон самыыр добордонон
 Кэс тылбытын кэпсиин,
 Алгыстаах тылбытын анаан
 Өрүһүйэ- көмүскүү кэллибит.

9280 Нуоралдын Куо удабан
 Уна өтгүнэн дугунан,
 Ханас өтгүнэн халыйа хааман,
 Саманнык диэн
 Саналаах буола сырытта:
 – Сиир сизэситтэр
 Күммүт сирин көмүскэлин,
 Сийин үөһүн сэймэктээн,
 Кыл тыынын быһан
 Очурга охсубуттара дуу диэн,
 Ир суолгун ирдээн,
 Тор суолгун тобулан түстүбүт
 Мин диэтэх

9290 Ньуоралдын Куо удабан
 Эдьийдээтэр эдьийбэр,
 Элээн буолан
 Санным харабынан охсуллар
 Айгыр киэргэлбин айгыратан,
 Такыммынан охсуллар,
 Таһаабынан хамныыр
 Сарыы тангас киэргэлбин
 Сайбалдыта оонһотон,
 Абыс күннүк сиртэн
 Дуораана-дорбооно

9300 Дуораһыйан иһиллэр дүнгүрбүн
Түөрт түмүллэр төрдүттэн,
Алтан быарыгыттан тутаммын,
Киил мас киэргэллээх,
Чэгиэн тирии тириилээх,
Алгыстаах-дьаныардаах
Быһый дугуй былаайахпын
Быыралата оонньооммун
Айдааннаах архана ааттыктары
Арыяа туойан кэллибит.

9310 Иккиэ буоланнар
Дорбоонноох дүнгүрдэрин
Тобус көстөөх сиргэн
Дуорааннара дуораһыйыар дылытын
Охсон добунааттылар,
Домноох-алгыстаах
Оргууй кутуран куугунаттылар.

— Доом-эни доом,
Доом-эни доом!

9320 Эгил-тэбил дайбанан,
Тэбис-тэннэ охсон,
Этэн тыына бардылар.
Кинилэр дьон
Хамнанан барбыттарыгар,
Сүүллээх сүүнэ этингэр
Өрө күһүгүрэйэн табыстылар,
Най хара былыттар
Таннары сатыылаатылар:

— Күн ийэ сирбит

9330 Күтүр күүстээбэ
Иирээннээх илбискэ
Иэдээнгэ түбөстэбэ диэбитин,
Албан дыаһах аатын
Аар-саарга аатырбыт
Көстүбэт биистэрин,

- 9340 Халбас хараларын
Хангилларын сыһыппыккын,
Өндөл дьүрүө халлаан
Үтүө бэртэрин кыайан
Үрдүк аатын ааттаммыт.
Ол да буоллар,
Доом-эни доом
Оһоллоох-моһоллоох суолга
Билбэккэ оройунан түһүө,
Атабын уган алдьаныа,
Алдьархайга ааннатыа диэн,
Сэрэтэ-сэрбэтэ түстүбүт.
Субу самантан
Арбаалата хоту
- 9350 Анысханнаах ала холорук
Таннары сахсыллан,
Түһнэри эргиллэн тахсар
Айдааннаах ааттык
Анараа сабатынан көрдөххүнэ,
Хаанга хатарыллыбыт,
Өһөххө сөгүөлээбит
Саабылаан батас
Килбэйэр биитэ
Килэйэн көстөр сиригэр тийдэххинэ,
Эгили-бугулу араһыылаах,
9360 Муннаах-сордоох
Мунан өлөр,
Кыһына-сайына биллибэт,
Ириэнэх сайын илгийбэтэх,
Чонкуруун тобус ыйтан ордук
Тобурах ардах добуһуоллаах,
Тибиинэн тибиллийбит,
Ардабынан аатырбыт
Атырдыах ыйыгар
Ахсым айаас ат
9370 Атабынан кэһиллэр хаардаах,
Силээхтэ киһи силэ
Сиргэ тийбэккэ тонор

9380 Томороон тохуттагас⁵¹ тонгоруулаах,
 Соно чуобур халлаан
 Онолуйар ортотунан
 Аргыардаах салгыннаах,
 Ыыр-дьяар сыттаах
 Хара Чуобур ааттык
 Арыллан түхэн
 Барыа диэтэхпит дуу.
 Доом эни доом!

9390 Аан дойду аарыма удагана —
 Иэхэлимэ Куо этэн-тыгнан
 Эгэлдьитэн барда:
 — Хааннаах эт аһылыктаах,
 Сытыйбыт собулба сокуускаалаах,
 Хара манаас суордар
 Сиикэий сиэри,
 Сытыйбыкка ымсыыран,
 Таннары халаахтаан
 Түхэн иһэллэрин курдук
 Хаардаах дыаннаах-дыаһахтаах
 Аартык араһсан барыа.
 Онно бардаххына,
 Оройдорунан көрбүт,
 Алдыатар-сааратар адьынааттаах,
 Дордуос быһыылаах,
 Хобо чуораан тойуктаах
 Соллонг абатын ууһа
 9400 Дьохумсуйан-дьохуннанан олоролор.
 Ону батыстаххына
 Олобун огдолдьуйуо,
 Иннин сарбыллыа,
 Очурга обустарыан,
 Тэхтиргэ тэптэриэн,
 Былабайга былдыатыан диэтэбим дуу.
 Хангас диэки өттүгэр
 Сур бөрө тириитин

⁵¹ Рукописка: ...тохустагас...

- 9410 Сулбуччу уурбут курдук
Уһун аатгык арахсыа.
Итинэн бардаххына,
Иирэр мэнэгэй ыарыылаах,
Иэччэбин төрдүнэн
Ибили сытыйан
Дьаны дьаһабы тарбатааччы
Илиэһэй кыһа иирэр мэнэрик,
Холорук хоолдук
Тирбэбэ бынанан
Моонньун төрдүттэн
- 9420 Час курдук ыйылы ылларан,
Сэттэ былас тыла
Сиргэ тийэ сыннылыһан,
Соботох хараба
Таһыгар ыгыллан тахсан,
Кинкиниир киэн халлаан
Килбэйэр киинин диэки
Килээриччи көрөн,
Тон мас мутугун тоһоһо онгостон,
Тонгон токуллан турара буолуо.
- 9430 Итинэн бардаххына
Кэлэр кэскилин кэхтиэ,
Дьоллоох олобун тохтуо,
Айангар араллаанга түбэһиэн,
Суолгар сор тоһоһуо.
Уһаты сырыылаах
Улаан уол оһолор
Уһаабатах суоллара
Ат бөбөлөр, кус быһыйдар
Урукку дьыллар
- 9440 Охсуһуулаах уорбаларыттан,
Ааспыт үйэлэр
Айдарыылаах арангатын саһаттан
Ингиир ситин илистибит,
Уһун унуох урусхалламмыт,
Илбистээх иирээн иэнигийбит,
Оһоллоох содуомнаах,
Айдааннаах арахсыылаах

- 9450 Айан суола буолуо
Диэтэбим дуу.
Айан киһитэ аралдьыйбакка,
Суол киһитэ уталыйбакка
Айаннатан-астаран,
Ойдорон-ууннаран истэххинэ,
Ыпсыыта-дьүүлэ биллибэт
Хабырба кэрдиинин курдук
Түһүүлээх-тахсыылаах
Торфоннообут бөрө
Тонобоһун унуоба тонгуулаах,
Ыарыыга өлбүт ыт ырдыангыыр
9460 Тиистээх сынааба ыйдарыылаах,
Таллан таас хайалар
Хаһырыалаах аппаларынан
Кинкиниир киэн халлаан
Килбэйэн көстөр
Кирбиитин кытыгытынан
Кыргыһыылаах кырыы таастаах,
Хадаардаһыылаах хара таастаах,
Үнүүнү-батаһы
9470 Өрө тушпунт курдук,
Үөһээ халлаанна
Өрүһүспүт курдук
Өрө үүнэн тахсыбыт
Чаргыл таас таһаалаах,
Дойду киэнэ дьулааннааба буолуо.
Итинэн бардаххына
Көстүбэт биистэрэ
Ийэ хара сирдэрин
Иэрийэр түгэбэр
Суккуллар бэлэнигэр
9480 Суураллар куттабар
Сиик гынан симэлитиэхтэрэ,
Күдэн гынан көтүтүөхтэрэ.
Ол дойдуттан
Көбөн күөрэйэн тахсан,
Истэринэн-билэринэн
Олох диэни олорбут суох.

- 9490 Ити курдук, сындыстыы сыыйыллан
Этитиилээх ох курдук
Элэнгэтэн истэххинэ,
Алтан дьэргэл аартык
Ангаарыйан көстүө.
Иннигэр-кэннигэр үөрэ-көгө
Орто туруу дойдунг
Нэлэй күөх сыһыларыгар,
Эргэнэ хара тыаларыгар
Дэлэйэн тэнийэн үөскээбит
Кыһыл аалыы киэргэллээх,
Толору томтобор түөстээх,
Обуруо хара харахтаах,
9500 Чөмчүүк таас төбөлөөх,
Кырыылаах тумустаах,
Күндү көмүс көбүс түүлээх,
Тэрэгэр тэрбэс кутуруктаах
Алтанынан арангалаабыт,
Уулаах көмүһүнэн
Ууран тутан онгорбут курдук
Кырыылаах кылгас атахтаах
Ырыаһыт ымыы чыычаахтар
9510 Ыллаан дьырылатыхтара,
Туойан дьурулатыхтара.
Кинилэри батыстаххына
Күн күбэй балтыгын
Күнүн сирин көрдөрүөнг,
Киэнг кэскил тэнийиэ,
Дьол-соргу улаатыа...

- 9520 Дьургулаан Куо,
Иэхэлимэ Куо удабаттар
Саманнык диэн сангалаах
Субурдук диэн сүбэлээх
Буола турбуттар:

— Доом эни доом...
Этэнгэ сылдьангынын
Түөрт уон түөрт
Түллэр түктүйэлээх

9530 Төрөөбүт төрүт дойдугун
 Түөскүнэн көмүскээ
 Кэнэбэски үөскүүр
 Кэнчээри ыччаттарга
 Төлкөтө төрүттээ,
 Тускута туһай,
 Өстөөхтөн охтума,
 Саалаахтан самныма,
 Сэттээх тыллаахтар,
 Кырыыстаах санаалаахтар
 Иннигэр ибири бырахпатыннар,
 Эн Одун хаантан оңоһуулаах,
 Чыныс хаантан ыйаахтаах,
 Охтор оңоһуута суох гына
 9540 Иэйэхсит Хотун бэйэтинэн
 Иэйэн-куойан айбыта.

Айыы сириҥ аарыма удабаттара
 Албаан-силээн баран
 Үөһээ дойдуга
 Өрө көтөн тахсан,
 Тобус томторбонноох дүңүрдэрин
 Иччилээхтик-саталаахтык
 Охсон донунаппыттарыгар,
 Ый кыһа барахсан,
 Ымайбытынан илэ бодо
 9550 Көтөн күөгэйэн түстэ.
 Күн кыһа күлүм аллайбытынан
 Кылбаара көтөн кэлэн,
 Астыныар-бастыныар дылытын
 Айыы аһынан аһаттылар,
 Күн аһынан күндүлээтилэр.

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Үс төгүл үүннэ
 Биэс төгүл эбилиннэ,
 Хаана сырдаата,
 9560 Хараба уоттанна.

Күн кыһа күнүгэр көгтө,
Ый кыһа ыйыгар айаннаата.

- 9570 Айыы удабаттара
Кыталык кыыл буолан,
Үрдүк халлаан үрүт мындаатыгар
Көтөн халыһан тахсан иһэн,
«Өлөр күнүн үтүрүйдэбинэ,
Хаалар күнүн халбарыйдабына
Искэр иһээр,
Таскар абынахтанаар,
Күн күбэй балтыгын
Астыныар дылы аһатаар,
Иһигэр иһэрдээр.
Сырдык сэбэрэтин,
Кылаан дьүһүнүн
Сууннун-сотуннун» —
Диэн бараннар,
- 9580 Ымы сымьытын саба
Өлбөт мөнө уутун үөһэттэн
Ыһыктан кээспиттэрин,
Сыһа туттуо,
Халты харбыа баара дуо,
Хап гына хабан ылан,
Сытыы быһый быһыччатын
Сыйа тардан ылан,
Хаппар кунун,
Харыс кэрингин
Хайа быһан кичэллээхтик кистэннэ.
- 9590 Айыы удабаттара барахсаттар
Ситиликтэрэ ситэн,
Санаалара туолан,
Кылбаа манган кыталык буолан
Аан ийэ дойдуларыгар
Аргый абай айанныы турдулар.

Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Кыһынын кырыатынан,

- 9600 Сайынын самырынан,
Күһүнүн көңсүнүнэн,
Сааһын саппабынан
Ааттаммыт ааттыктары
Айдаан аргыстаах айаннаан,
Мунура уһуга биллибэт
Абыстыы сириэнэн араһсыылаах
Ааттыктары ааһыталаата.
Тобустуу сириэнэн
Тостор тобойдордоох
Торбо⁵² айан суолун
- 9610 Тобуга кэстэрэн ааста,
Сэттэлии сириэнэн
Сэтиилэнэн киирэр
Сис хайалары
Сиксиктэрин сиритэ үктэтэн ааста.
Туох ханнык бүтэр уһуктаах,
Баранар бастаах буолар дииллэрэ.
Суола бүтэн тукалаан,
Айанын ааттыга бүтэн
Хайыр таас истиэнэбэ
- 9620 Кытах түөһүнэн
Ыы муннунан кэтилиннэ.

Хайа диэки хаамтардахпына
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн,
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыбын
Булабын диэн булкулла санаан,
Туруору тутан толкуйдуу
Сытыары тутан сыымайдыы,
Санааҕа ылларан
- 9630 Саамайдыы турдабына,
Илинтэн-арбааттан,
Хотуттан-собурууттан
Кытара кыһар түөстээх
Ымы чыычаахтар

⁵² Рукописка: Торбон...

Көтөн-даيان кэлэннэр,
Эргийэ сылдын ырыалаах
Буола сылдыбыттара үһү:

- Дьэ дуо, чычып- чычып...
- 9640 Улуу тойон убайбыт
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Иэйэхсит Ийэбит
Иэйэн куойан күндүлээбит,
Айыһыт Хотун эдьийбит
Айан-туган айбыт,
Эдьийдээтэр эдьийбит
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
9650 Кылаан Куо эдьийкээммит
Кэс тылын эппитэ:
«Кэнэбэс кэрэһит буолаарын
Айыы оҕото аллараа бийиһигэр
Адабыян айыллыбыт
Ахса буурай аймахтара
Амырыннаах ааттыктарынан
Түүнүктээх түктүйэлэригэр
Түһэрбиттэрэ – диэн.
Киһи буолар
9660 Кэскиллээх буоллахпына,
Кэннибэр кэнтикпин батыһан
Кэлэр күннээх буоллахтарына,
Ааспыт сирбин арыаллаарын.
Айыһыт Хотун мээнэ айбат,
Иэйэхсит Хотун мээнэбэ иэйбэт.
Түөрэккэй төлкөтө,
Кэлтэгэй кэскилэ
Суох буолуохтаахпын»–
Дьэ дуо, чычып-чаап
9670 Сырдык диэн быстыбатын,
Күн диэн көрбөтөх
Хардан эһэ тириитин
Хасты тардан сыһыарбыт курдук

- Халын түүнүктээх үрүттээх,
Уһун үйэлэргэ ууллубатах
Муус дьанха истиэнэлээх,
Аллараа түгэбэ
Атабы сабар
Ардах уулаах
Бй быһа харанга ыспаба
9680 Үс хос өлүү сыабынан
Үлтү кэлгийэн олорор.
Өлөр күнэ үтүрүйдэ,
Киһи буолар кэскилэ кэхтэрэ
Саха буолар саарына
Сарбыллара буолла.
Ыксаа, тиэтэй, ыгылый!
Чычып-чаап...
Абыс уон аһар албастарынан
9690 Хараххын баайаннар
Дьохдоборкоон мөссүүннээх,
Туруйа көтөрүм
Дьохуннанан хаампыт
Добун кырдалыгар
Кынтабар быһыылаах,
Кырыппанан куоластаах,*
Кынкынас ырыалаах,
Кылбаа манган мөссүүннээх,
Кытарар кырыылаах тумустаах
9700 Кыһыл дыабан атабынан
Кынталдытан хаампыт
Кыырпах кир сыстыбатах
Тунал күөх томторун
Дьогдьойор саалыгар,
Килбэйэр киинигэр
Көмүс уорук көстүө.
Тон күөнгүнэн
Тоһу астаран тийдэххинэ,
Көстүбэт кыһа
9710 Илэ дэриэтинньик
Куонньалы Куо
Дьахтар талыыта кубулуанан,

9720 Кубулбатыран көрсүө.
 Иннин ыллаххына
 Хатыылаах хаппахчы аанын
 Хара маңаас суордуу
 Үстэ хаһыытаат,
 Хангас өтгүттэн хайа тэбээр.
 Ойоһоһунан оһоллоох
 Кырыыс кынчай,
 Уот кутаалай
 Удабан бөрдэ тахсан кэлиэ.
 Халты харбаатаххына,
 Сыһа туттаххына
 Бэйэбиттэн бэйэнг кэмсиниэнг,
 Оһолго охсулуонг,
 Тэхтиргэ тэбиллиэнг.

9730 Ымыы чыычаахтар
 Ыллаан-туойан,
 Этэн-тыынан бүтээт,
 Илин арбаа элэс-былас
 Көтө-дайа турдулар.

9740 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Итиччэни истэн баран
 Көрөн туруох киһи буолуо дуо,
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күдэн кугас ата барахсаны
 Үүнүттэн-тэһииниттэн
 Эрийэ тутар эрбэбинэн,
 Сөрүү тутар сөмүйэтинэн
 Эрэллээхтик эрийэ тутта,
 Субу туһунан буолуо диэн,
 Хоту халлаан
 Суккуллар бэлэһин диэки
 Туһулуу тутан кээстэ.

Сылбархай сырыылаах
 Сытыы быһый кымньыытын
 Эңсиллэр анараа халлаан

- 9750 Сабатыттан эргитэн аҗалан
 Хаардаах хайалар төбөлөрүн
 Хайыта охсон ааста,
 Турар чучумаат таастары
 Турута оџуста.
 Омунуран-төлөнүрэн
 Омуннаахтык ойуталаата,
 Кыыһыран-кыбдыгыран
 Кытаанахтык айаннаата.
 Ат сылгы барахсан
- 9760 Ол дойду
 Баҗа үөнэ бахчаннаабыт
 Чоку үөнэ чохчоннообут,
 Хомурдуос үөнэ хончоннообут
 Маардарын-сыһыыларын.
 Тоџус түһүмэхтээх
 Добун холорук онгрон
 Үөһээ үрдүк халлаанга
 Өрө ытыйан таһаарда.
 Үрүн былыттары үрдүлэринэн,
 Эбэрэһэ былыттары экиннинэн,
 Элиэ көтөрдүү
 Элээрэ көттө,
 Кырбый көтөрдүү
 Кыһыгырайа айаннаата.
 Кинилэр дьон
- 9770 Өр гыныахтара,
 Өтөр гыныахтара дуу,
 Албан-дъайаан ааттыгы аһан,
 Силээхтэ-киһи,
 Силэ сиргэ тийибэт
- 9780 Силлиэтин сирдыттэнэн,
 Тоџус добун холорук
 Доџуһуолланан-доџордонон,
 Аҗыс айдааннаах
 Аан туман аргыстанан,
 Ол дойду туойар туоната буолбут
 Туруук таас хайаларын
 Уу чэчэкэийн

9790 Оройун ортотугар
Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас ат
Баабыр кыыл курдук*
Бағаналыы тэбинэн
Турунан кээспитэ үһү.

9800 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Улаан-дьулаан дойду
Уһугун туһунан уу харабынан
Одуулаан көөртө:

Тунал күөх ньуурдаах,
Толуу-мааны тумулардаах,
Кыыһан киирэр күннээх
Арабас чэчир аллыбыт
Самаан сайын салаллыбыт.
Улабата-уһуга көстүбэт
Унаар-мунаар урсуннаах
Толуу мааны толоон ортотугар
Көмүс уругу көрө түстэ.

9810 Миинэр мингэтиттэн
Сур кырынаастыы
Сулбурхайдык ойон түстэ.
Күдэннээх кутуруктаах
Күдэн кугас атын:
«Түү мээчик төкүнүй!» диэбитигэр,
Чыпчылыыах иннигэр
Эриэн түү мээчик
Эрийэ тутар эрбэбэр,
Сөрүү тутар сөмүйэтигэр,
Куорам далай ытыһыгар.
Төкүнүс гына түспүтүн,

9820 Түөһүн бүүтэбин,
Арбаһын кэбэтин
Харыс кэрингин
Хайа быһан.
Кичэллээх собуустук
Кистэнэн кээстэ.

- 9830 Адъарай биистэрэ
 Аны-аныаха дылытын
 Албыннарын эбитин,
 Кубулѳат куймуурдар,
 Ааһар былыт албыннара,
 Көтөр былыт көлдүүннэрэ,
 Эһиэхэ албыннатаары
 Аан-дойдубуттан
 Арахсан кэлбэтэѳим,
 Ситэн да сиеххит суоѳа,
 Утары да көрөн
 Умса ууруоххут суоѳа,
 Орто аан ийэ дойду
 Кинкиниир киэн иэнин
- 9840 Кэлэр кэскилин
 Кэнэѳэс да кэбиннэттэриэм суоѳа,
 Дьоллоох дьолуо дойдум
 Дьолун-соргутун тохторуом суоѳа!
 Үөскүүр үөдүйэр
 Биир бигэ санааны ылынан,
 Харсыылаах атыыр оѳустуу
 Харса хабыра суох
 Сүүрэн-хааман күскэлийэн,
 Өр өтөр гыммакка
- 9850 Көмүс уорукка
 Тин гына тийэн кэлэн,
 Көртө дуо доѳоттоор:
 Көстүбэт бииһин дойдутугар
 Маннык кэрэ дойду
 Баар диэн албыннааман,
 Кубулунан куотуоххут суоѳа.
 Тыһы кыталыкка тэнгнээх
 Чөмчүүк таас курдук көрбүт
 Көрүөхтэн түктэри үчүгэй
- 9860 Кыыс оѳо кылааннааѳа
 Сиринэн соһуллаар
 Сэттэ былас уһуннаах
 Нуолур солко суһуоѳун
 Күнгэ күлүмүрдүүр

- 9870 Көмүс тараабынан
Көңнөрүнэ олорор эбит.
Суккуллар дууһалаах,
Тэбэр сүрэхтээх
Этэ иэнигийиэх,
Санаата аралдьыйых,
Уйулҕата хамсыах курдук
Кэрэ истин бэйэлээхтик
Дьэргэлдьиччи-дьэрэличчи көрбөхтөөтө.
- 9880 Эсө сынан сыаналаан көөртө:
Хаһыннаах сассыарда хаампатах,
Хара сиргэ сылдыбатах,
Сииктээх сиргэ сиэлбэтэх,
Дьыбардаахха тыымматах,
Былыттаахха быкпатах,
Сиикэйи-буһууну сиэбэтэх,
Хааннаабы-симэһиннээби⁵³ аһаабатах,
Уураһаахха айылаах
Обуйукаан уостаах,
Сыллаһаахха айылаах
Сырдык ыраас сырайдаах,
Көбүтүөххэ айылаах
Көмүс-мөтөбөр түөстээх
Имэрийиэххэ айылаах
Эттээх эмэһэлээх,
- 9890 Тэргэн ый дэлэччи
Көрөн турарын курдук
Дэлэгэй дэлгэм көрүгнээх.

- 9900 Эдэр киһи эйэргэһиэн бабаран
Сүрүбэ долгуйан,
Сүһүбэ хамсаан,
Амарах санаата
Иэйэн-куойан киирэн,
Сыста түһэн сыллыабын бабарда.
Хоннобун анныттан
Кууһан эрдэбинэ,

⁵³ Рукописка: ...симэһиннээби...

9910

Этэн баран эбирийиэх иннигэр,
 Эргичис гынарын кытта
 Холорук энэрдээх,
 Хомуһун илбистээх
 Үрдүк быллыт үмүрү тардылынна,
 Икки бастаах
 Уот моҕой тыллаах
 Илэ дэриэтинньик илэ бэйэтинэн
 Буола түстэ даҕаны,
 Куймас гынан куота көтөн,
 Эриллэ түһэн атабын-илиитин
 Хамса умнаһыны
 Хачыгыраччы эрийдэ
 Харытын унгоҕа
 Хардарыта бардылар,
 Буутун унгоҕа
 Булгуруйуох курдук буолла.
 Моонньун төрдүнэн
 Муос хабырҕатын ыйылы ылла.
 Уот чолбон хараҕа
 Уһуллара буолла,
 Хаана-сиинэ
 Хараастан барда.

9920

9930

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Соһуйбута ааһан,
 Уолуйбута уоскуйан
 Үс ньүкэн үөдөн түгэбэ
 Түллэнниэр дылытын
 Үөгүлээн сатарытаат,
 Быта курдук быһыта тыылынна,
 Орто дойду улуу уустара
 Сэттэ хонукка сипсигэн,
 Тоҕус хонукка толкуйдаан,
 Ый отут хонукка
 Хардан эһэ өһөхтөөх хааныгар
 Ханарыйыар дылы хатарыллыбыт
 Сытыы быһый кылыһынан

- 9940 Хагдан от курдук хайыгалаата,
Эриллэн кэлэ-кэлэ
Эрийдэбин ахсын
Элийэ охсугалаата,
Эмэх мастыы илды сыста.
Кини обургулаах
Ааһар албаһынан,
Куотар кубулҕатынан
Быстыбыта салбанан-силбэһэн
Кутаа уотунан кууспахтаата.
Хардары харбаан ылан,
- 9950 Моонньун төрдүнэн
Быһа охсубута
Үс күннүк сиргэ тийиэн
Төкүнүс гына түстэ.
Кэлин кутуруга
Сир синнибитинэн,
Хайа хайдыбытынан
Сур кырынаас буолан
Субурус гынан хаалла,
Кини обургулаах
- 9960 Икки төбөлөрө
Түөлбэ күөл саға сиргэ
Төкүнүйэ сылдьан,
Нй-хай ырыалаах буолтара үһү:
– Абытайбын-халахайбын,
Абатын эминэ тугуй!!!
Албынҥа түбэһэн алдыаннахпын,
Үтүөмсүйэбин диэн өллөхпүн.
Бээһээнниттэн билбитим,
Битим тарпыта,
Дьиэбэр киллэрбэккэ,
Сылааспын биллэрбэккэ
Анныбар баттаан,
Албан аатырыам дии сананан
Бу айылаах буолбут абаккабын!
Чолбон дьолуо хараҕым сабыллан,
Икки чуор кулгааҕым бүөлэнэн,
- 9970

- 9980 Эгэй-тугуй эмэгэтэрим
Эппэтэх муннарын эбитин.
Аны кэлэн кимим
Хара тыыммын
Хаххалыа баарай,
Өлүөр эппин өрүһүйүөй?
Ити такымыгар олорор,
Тингилэбэр ииктиир
Айыы кыыһын
Аймах уруу онгостоору
Алдыаммыт абабытын!
Аҕа уустаан,
Аймах дьоннуун
- 9990 Ааппыт алдыанна,
Көмүс унуохпут көмүөл буолла,
Алтан унуохпутун аранастыыр,
Кэриэс тыл хаалларар
Кэрэхэлиир киһини ордорботун.
Хапса буурай аймахтарбыттан
Түптүр үтүгэн түгэбэр
Түһэн орпуккут буолаарай,
Быдан дьылларга быраһаайдарын,
Кэнэбэһин кэнэбэс
- 10000 Айыы сириң дьонунуун
Аймахтаһахпыт диэн,
Хаалдыктаах бэйэбит хайыһымаарын,
Хоолдуктаах бэйэбит хонкуйумаарын.
Эппит тылбын истибэтэххитинэ
Үөһээ өттүгүттэн
Үрүн түүнүгү,
Аллараа дьайынҥытыттан
Абыс илии халынҥаах
Хара дьаассыны үүннэриэхтэрэ.*
- 10010 Өлөр күнүм үтүрүйдэбинэ,
Өттүкпүттэн өйүөхтээх
Харысхаллаах санаалаах
Халын элбэх аймахтаах
Буолуохтаах этим.
Хаалар күнүм хабырыйдабына

10020 Харьһыйар-харыстыыр
 Хаан уруулардаах этим.
 Соххор харахтаах,
 Соботох атахтаах,
 Орпотох сорун,
 Мин да ордоммун
 Абааһы бийһин хаһан ааттатаары,
 Көстүбэт бийһин хаһан көмүскээри,
 Өлөрбүккүн ситэри өлөр,
 Сизэбиккин ситэри сизэ!!!

10030 Хааннаах айаба
 Хабыргыы сыппыта үһү.
 Айыы обото сүнньүн үүтүнэн
 Үс салаалаах үөрбэнэн
 Тон сиргэ тобулу саайда,
 Ириэнэх сиргэ илды аста.
 «Өлөрүөх буоллар сүгүн өлөрбөтүн,
 Аһар көтөр аһылыга,
 Сир үөнүн сизэнэ гыннын» – диэн
 Хаһыытыы-хаһыытыы хаалта үһү.

10040 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Өстөөбүн өһөрөн,
 Саастаабын самнаран,
 Саннын байаатыгар дылы
 Саргыта салаллан,
 Өттүгүн харабар дылы
 Өрөгөйө үрдээн,
 Илин арбаа диэки
 Эргиччи көрүтэлээбитэ:

10050 Били көмүс уорук диэбитэ
 Көрүннүк буолан биэрдэ,
 Сэттэ уон сэттэ
 Сотуунга өлбүт сүөһү
 Сототун унуоҕа истиэнэлээх,
 Өлүннүк унуоҕа үрүттээх
 Арбас унуоҕуттан

10060 Аттаһыллан он'оһуллубут ааттаах,
 Көбүс унуоҕа түннүктээх,
 Ойоҕос унуоҕа оронноох,
 Лабыр ланха сыбахтаах,
 Сиккиэр тыалга синнээри,
 Ардах түстэбинэ
 Алдыанаары турар
 Дьиэлэрин дуомун
 Ый ыһыаҕа,
 Күн күдэнэ гынна,
 Күдэн таһаан үрөйдэ.

10070 Киирэр сир,
 Тахсар хайаҕас көрдөөн,
 Дьиэлэрин элээмэтин
 Эргийэ көрбүтэ,
 Оһохторун улаҕатынан,
 Муннуктарын түгэбинэн
 Түгэбэ биллибэт
 Дьөлөккөй хайаҕас
 Чөнөрүйэн көстөрүнэн,
 Хааннаах хабырҕаны
 Хайа быспыттыы.
 Хара аппа устун
 Үс тыаны үрдүнэн көстөр,
 Өргөстөөх үнгүүтүн
 Өрө туһутунан,

10080 Чомпой сүлүгэһин,
 Куругар кыбытынан,
 Хаанга хатарыллыбыт
 Өһөххө буспут
 Саабылаан батаһын тайахтанан
 Лиһир-лаһыр хааман,
 Линкир-ланкыр үктэнэн,
 Иннигэр түбэспити
 Ингнэри үктээн,
 Суолугар турбуту

10090 Тоҕута көтөн,
 Харанҕа харбылалаһан,
 Борукка буккуллан иһэн,

10100 Тиһилик тимир аанга
 Ыы түөһүнэн ыксалаһа түстэ.
 «Тугуй бу», диэн,
 Толкуйдуу турдабына,
 Сир түгэбин сиккигэр
 Кыыс оҕо ытыыр-ыллыыр сангата
 Уллунаҕар билиннэ,
 Сүһүөбэр охсулунна,
 Өйүгэр санаатыгар оонньоото.

10110 – Ыый-ыйбын,
 Аай-айбын...
 Мин эрэйдээх хаһан
 Хара сиргэ хаамаммын,
 Сииктээх сиргэ сиэлэммин,
 Албас дугуй тутгаммын
 Күн күлүмэ көстүбэт,
 Ый сырдыга тыкпат
 Түүнүктээх түктүйэбэ,
 Муустаах муостаҕа,
 Дьэбиннээх истиэнэбэ
 Кыыс оҕо буолбут буруйбар
 Түүрэ кэлгиллэн олорор сорбуон...

10120 Ыый-ыйбын,
 Аай-айбын...
 Бу кэриэтин
 Ахтар саныыр Айыһыттарым
 Айбатаххыт буоллар ньии,
 Астык буолуо этэ,
 Үөһээ үрдүк тангаралар
 Үөскэппэтэххит буоллар ньии,
 Үчүгэй битэ буолуо.
 Сонум саҕатыгар дылы
 Сорго сонноһон,
 Энэрдэр дылы
 Эрэйи энэрдэнэн
 Харьһыйарым эрэ
 Харабым уута,
 Көмүскэтэрим эрэ

- 10130 Көмүскэм уута
Буолан олоодоум.
Үс дойду үрдүнэн
Үчүгэй аатыраммын
Үлүгэргэ түбэспит,
Киирэр күн килбиэнигэр,
Тахсар күн сарыалыгар тэннэнэммин
Кылгас үйэлэммит,
Турах олохтоммут сорбун.
Ама, бу мин курдук
- 10140 Абаттан айыллаат,
Ийэттэн иэйиллээт,
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалҕаба түбэспит,
Сорго сонноммут,
Дьоллоро тохтубут
Баалара буолуо дуо?
Туохтаах буоламмын тугум,
Ханныктаах буолан ханныгым
Тунуй бэйэбин туура былдыаан,
- 10150 Күнүм сириҥ көрдөрүө баарай.
Икки хонук иһиттэн
Атабым тинилэбинэн,
Сиһим тонобуһунан
Ньиргиэр иһиллэр буолла,
Көстүбэт күүстээбэ
Күүс өтгүнэн
Көнүлбүн ылаары,
Санаатын ситээри
Гыннаба дуу?
- 10160 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Кэп туонууну истибитэ
Кэтэбинэн киирдэ,
Нохтолоох тойон сүрүбэ
Толугуруу мөнүстэ,
Хайҕахтаах хара быара
Хамсыы-хамсыы түлүннэ,

- 10170 Киирэр киэбэ сирэйигэр оонньоото,
 Быыппастар быччына
 Быта курдук быһыта ыстанна,
 Түөһүн ингиирэ
 Түллэннии-түллэннии
 Түүрүтэ тарта,
 Түспүт аппатынан
 Өрө сүүрэн күскэлийэн табыста,
 Хара маҥаас суордуу
 Хаах-хуух хаһытаата,
 Таннары сүүрэн
- 10180 Батыччахтаан кэлэн,
 Тимир килиэ халҕаны
 Ханас өтгүн хайа тэппитэ,
 Үлтү ыстанан үрэл гынна,
 Буруо буолан бурҕас гынна.
 Оччо буолту көрөн туруох
 Киһи буолуо дуо,
 Хара лабыар хаппахчы ортотугар
 Тон тоһоҕо курдук
 Тура түстэ.
- 10190 Ыыр-дьаар ыыспа иһигэр
 Хабарҕата хатта,
 Куолайа куурда.
 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн,
 Кыһалҕаҕа түбэспит
 Кылаан Куо
 Абааһы ааһар албастааҕа,
 Куотар кубулуҕаттааҕа
 Күн киһитэ буолан кубулунан
 Киирдэ диэн кутталыттан
 Тангара табатын курдук
- 10200 Нарын-намчы мөссүөнэ
 Өлбөөдүйэн-тымныйан,
 Көбөрө өлөн барда,
 Киирэр күн курдук
 Килбиэннээх иэдэһэ
 Хаана тохтоон

10210 Харааран барда,
Уран чобоон уостара
Кубарыйа-кубарыйа көбөрдө,
Чөмчүүк таасты күлүмүрдээбит
Күдээриччи көрбүт
Ама чабаан харахтара
Туолбут толору ыйды
Тунааран барда.

10220 Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Түүнүктээх уорукка,
Дьэбиннээх истиэнэбэ
Хам сааллыбыт сыабы
Төрдүттэн түөрэ тарта,
Атахтаах таба турбатах
Чоку көхсүнүү килэрийбит,
Тонг сиргэ тобулу сааллыбыт
Тоһоболору тобута тыытта,
Илиититтэн-атабыттан
Алып салбаныкы быаны
Быта курдук быһыта тыыталаата.

10230 Кылаан Куо балтын
Түөһүгэр көтөхтө,
Ньилбэгэр сытыарда,
Хаппар кунуттан,
Өттүгүн харабыттан
Өлбөт мэнэ уутун
Өрө ойутан таһааран,
Сотуун тириитэ сонун уһулла,
Халлаан чалахайа тангаһын
Хайыта тыытта,
Иһигэр иһэртэ,
Таһыгар абыныахтаата.

10240 Кылаан Куо кыыс оҕо
Уһун түүн утуйбуттуу
Уһуктан турда.

- 10250
- Үөрүүлэригэр буолан
Тон күөс быстынга
Тохтоон турдулар.
Хангас ойбоосторун иһигэр
Хаххаланан сылдьар
Нохтолоох тойон сүрэхтэрэ
Толугуруу мөнүстэ,
Түөстэрин бүүтэбэр
Бүгэн үөскээбит
Хайбахтаах хара быардара
Хамнаталаан ылла,
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн:
- Дьэ буо...
- 10260
- Кыһыл оҕо эрдэххиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтым,
Убайдаатар убайын
Эт бэйэбинэн,
Илэ дьүһүммүнэн
Бу кэлэн турабын.
Өлөрбүн-өһөрбүн
Утуйарга уураммын,
Дууһабын тумулга ыйааммын,
Сиикэй эппин сэймэктэтэн,
Тыыннаах эппин тырыта сыстаран,
Өлө сыһа-сыһа өрүһүллэн
Хахсааттаах халлааны
- 10270
- Хайа тэлэйэн,
Ааспыт сирим аайы
Алдырхайынан ааннаан,
Торбон дьолуо суоллары
Тоһуга солоон,
Адъарай аймахтарын
Харанга хаайыыларыттан,
Түүнүктээх түктүйэлэриттэн
Төлө туттардабым.
Оҕо буолан үөскээбит

10280 Орто дойдугар,
Киһи буолан иччилэммит
Ийэ дьабыл сиргэр айаннаатыбыт.
Түөрэккэй төлкөттөн төлөрүттүм,
Халын алдыархайтан харыстаатым.

Арыы тыа саба
Арабас илгэ аллыбыт,
Үрдүк томтор саба
Үрүң тунах үллүбүт,
Күөх чэчир тэнийбит,
10290 Ымыы чыычаах ыллаабыт,
Күөрэгэй чыычаах көрүлээбит
Арыылаах эбэбитигэр
Айаннаатахпыт буоллун!

Түөрт быластаах оту
Түөрэ аспыт курдук
Түөрэм түөлбэ түөһүгэр
Көтөбөн ылан,
Обуйуктуур уоһуттан
10300 Бото тутан убураата,
Кылбаа манган сырайыттан
Ыга тутан сыллаата.

Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаба түбэспит
Кылаан Куо
Алгыстаабынан арылыччы көрдө:
– Дьэ дуо...

Үөрүү-көтүү!
Дьол-соргу
Эдэр сааспыттан
10310 Итэбэс айыыланан
Күнүм сирин
Күндүтүн көрдөрбөккө
Көстүбэт биистэрэ
Күүстэринэн күрэтэн,
Үс ньүкэн үөдэннэрин түгэбэр
Хааннаах хандылы кэтэрдэн,

- 10320 Хаайyllан сыппыт абаккабын!
Айыы хаан аймафар
Айыллан үөскээбитим эрэ баар,
Күн күбэй ийэкэм
Түөһүн сүмэтиттэн күндүлэммэккэ,
Аҕам барахсан амарабын билбэккэ,
Күн айыы оҕолорун кытары
Оҕо ньуолдыаҕай күммэр
Күлэн-үөрэн оонньоон,
Үөскээбэтэх абаккабын!
Түһээн дуу, илэ дуу
Убайдаатар убайым
Күн өркөн улуһун
10330 Күтүр күүстээбэ
Айыы хаан аймабын
Аарыма ааттааҕа
Күнүн сириҥ көмүскээн,
Айыыҥ сириҥ араҥаччылаан⁵⁴,
Үрүҥ тыыммын өрүһүйдүҥ,
Хаалар тыыммын харыстаатыҥ,
Добун кэрэ мөссүөҥнүн
Көрөр күнүм баар эбит.
10340 Махтал! Баһыыба!
Уруй! Тускул!
Айхал! Мичил!
Буолуохтун!
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Түөһүн бүүтэбиттэн,
Арҕаһын кэбэтиттэн
Түү мээчиги ойутан таһааран,
Үөһө күдээриппитэ,
Күдэннээх кутуруктаах
10350 Күдэн кугас ат
Тыбыырбытынан-ингэрсийбитинэн
Иччитин иннигэр
Дьирэс гына түстэ.

⁵⁴ Рукописка: ...араччылаан

Балтын илиитин иһигэр ылан
Имэрийбитэ-томоруйбута,
Харалаабыт отон саҕа буолтунун
Атын унга кулгааҕар укпута,
Мэйиитин диэки мэлис гынна.

10360 Хатыы көмүс көнтөһүн
Хаба тардан ылла,
Оһуордаах ойуулаах ыңгырыгар
Хап гына хатана түстэ.
Аҕыс иилээх саҕалаах
Атааннаах мөңүөннээх
Айыы сириҥ аһаардаан аһар,
Орто дойдуну
Ортотунан дьураадыһар,
Дьаргыл дьабыа айан суолун
10370 Арыһа тэлэннэр,
Айаннаабытынан бардылар.

Ат сылгы барахсан
Соруттарыта суох
Соһумардык ойдо,
Айаннаабыт омуннарыгар
Сааллар чабылҕан
Самыытыгар дапсыйда,
Сүллэр этин
Көһсүлэригэр лүңсүйдэ.
Ардахтаах былыт аргыарданан,
10380 Толонноох былыт добуһуолланан
Күдэн холорук ортотунан
Күдээрийэ көттүлэр.

Аан дьалхаан күдэн
Аргыстаһан иһэн аара хаалла,
Ситиэм диэбит силлиэ
Сиппэккэ сир диэки симэлийдэ,
Сиэлэ-кутуруга
Сирэлийэ көттө.

10390 Уһун уһуох урусхалламмыт,
Кылгас уһуох кыстаммыт,
Хара хаан халыйбыт,

- 10400
- Эт-сиин сэймэктэммит,
 Атах-илии арахсыбыт,
 Сото-мүһэ тостубут,
 Барынныыллара бараммыт,
 Кэнчээрилэрэ кэхтибит,
 Кэскиллэрэ эстибит
 Көстүбэт бийһин дойдутуттан,
 Үс ньүкэн үөдэн түгэбиттэн
 Өрө сүүрдэн тахсыбытгара,
 Аан ийэ дойдулара
 Арабас чэчирэ анас гына түстэ.
 Илин диэкилтэн
 Итии салгын илгийдэ,
 Сылаас салгын сырайдарын сылытта,
 Күн кыһа күлэ-үөрэ көрүстэ,
 Бй кыһа ымайа тоһуйда.
 Уйгу быйанг унаардаах,
 Кэрэ кэскил иэннээх
 10410 Айыһыт айанныыр ааттыгынан
 Төрөөбүт төрүт дойдуларын
 Дьоллоох суолун тутан,
 Арынан алла сытар
 Ача күөх оттоох
 Арыылаах алаастарын
 Айылгылаан ааттыгын арыян,
 Хахаарытта Эбэ Хотуммут
 Ханайар хаба ортото
 10420 Бу туһунан буолуо,
 Уулунан-хааланан,
 Унуохтанан-эттэнэн
 Күн сирин көрбүт
 Көмүс уруктарыгар
 Көнгү-хангы күүстээхтик
 Үрүң былыттары
 Үөһээ дьайыңнарынан,
 Ардах былыттарын
 Аллараа таһааларынан
 Алгыстаахтык айанныы турдулар.

- 10430   Күн сирин дьонноро
 Көһүтэллэригэр көхсүлэрэ богдойдо,
 Кэтэхэллэригэр кэтэхтэрэ кэлтэйдэ.
 Аан дойду аарыма удабана
 Иэхэлимэ Куо эдьиийдэрэ
 Аал уотун иннигэр
 Аргынньахтаан олорон
 Аам-саам тутунна,
 Үс былас уһуннаах
 Үрүң көмүс баттабын
- 10440   Үрэйэ ыста,
 Аал уотун амтаннаах ас үрдүнэн
 Аһата-аһата
 Сангалаах буола олордо:
 – Илбистээх этим тарта,
 Алгыстаах айабым,
 Хомуһуннаах куолайым
 Этэн эгэлдьитэр
 Кэмэ кэллэ диэтэбим дуу,
 Абыс харабалаах арбаа
- 10450   Айан суолун төрдүгэр
 Ытык мас төбөтүгэр олорон,
 Ийэ сирбин эргитэ
 Аан дойдубун аңаарытан көөртүм:
 Туура тэбэр
 Туйах тыаһын иһиттим,
 Иэйиэх-куойуох санааларым
 Иэним үүтүнэн иэнигийэн киирдилэр.
 Чэ эрэ, нохолоор, хотуйдаар,
 Ороннутун булун,
 Олоххутун онорун
- 10460   Аал уоккутун,
 Аан дойдугут иччилэрин
 Айыылаах аһаабатах,
 Буруйдаах чугаһаабатах
 Амтаннаах ас үрдүнэн
 Айахта тутун!
 Алгыста этин!
 Доом эрэ доом!

- 10470 Айаным аргыстара,
Суолум доботторо,
Көтөр кынаттарым,
Сүүрэр сүһүөхтэрим,
Ахтар Айыһыттарым,
Илбистээх айаммар,
Иннибин ирдээчилэрим,
Моһоллоох кэммер
Ойбоһоспуттан өйөөччүлэрим,
Кэнтиктээх айаммар
10480 Кэннибиттэн батыһааччыларым,
Кэлинг бэттэх буолун!
Күн сиригэр
Кыыс дьахтар
Ингэри далай иһин түгэбэр,
Кудулу далай куттабын анныгар
Тобус ый тобус хонук устата
Үөскэтэн-үүннэрэн,
Төрүүр гына төлкөлөөбүт
Алгыстаах Ала Мылахсын
Хара күлүккэр ааттаһан эрэбин.
10490 Күнүм сириң дьолугар
Өрөгөй күнэ үүнэрэ,
Саргы дьаалы салаллара буолла.
Тобус сүһүөх кыһааннаах
Соммун кэтэммин,
Сэттэ сүргүөх кыһааннаах
Танаспын таннаммын
Илбистээх тылбынан
Төлкө түһэрэр,
Түөрэх олордор күнүм үүннэ,
10500 Ньюолдыбай мэнэрик
Туойарым буолла,
Сатыы мэнэрик
Сангарыах санааларым
Сайа охсон киирдэ.
Доом эни доом!
Үтүө битим үмүрүтэ тарта,
Үөрүү буолаары гынна,

- 10510 Истэ сэргээн,
Көрө болбойун!
Күммүт күнгэһэтэ,
Олохпут көмүскэлэ
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
Алгыспыт курдук
Айдааннаах аартыгы арийан,
Торфон суолу тобулан,
Өһүн-сааһын ситиһэн,
Санныгар дылы
10520 Саргыта салаллан,
Өттүгэр дылытын
Өрөгөйө үрдээн,
Өлүү ньүкэн түгэбиттэн
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтытын
Айыыларын сиригэр
Атахтара үктэннэ,
Алгыстаах айан суолун тутан
10530 Кэннилэрэ кэбири,
Иннилэрэ ибири билбэккэ
Иһэллэр диэтэбим дуу.
Үөрбүт бэлиэлэрэ
Өттүгүм үүтүнэн,
Чугаһаабыт бэлиэлэрэ
Оройум үүтүнэн
Охсуллан ааста диэтэбим дуу.
Доом ини дом!
Оҕолорбут дьоллоругар,
Өнөр үөскэмнэригэр
10540 Үрдүк ааттарыгар
Иэйэхсит Ийэ Хотуммут,
Айыыһыт аҕаспын
Илэ бэйэлэринэн
Айхаллаабыт сангалара
Кулгаабым үүтүнэн
Охсуллан ааста диэтэбим дуу!

- Доом ини дом!
Уруй! Айхал!
Айхал! Мичил буолла!
- 10550 Бар дьоммут бары кэлин,
Күн дьоно үмүөрүһэ түмсүн!
Ый устата ыһыахта тэрийинг,
Отут хонукка
Оонньуута олохтоонг,
Кэнэбэһин кэнэбэс,
Хойуккутун хойут
Үүнэр үтөө көлүөнэ
Санылларын туһугар
Сэттэ уон сэттэ
- 10560 Сэлэ сэргэтэ туруорунг,
Аал уоту
Аан дойду иччилэрин аһатар
Алгысчытта бэлэмнээн!
Ураанхай сахалар төрөппүт
Ууһуран тэнийэрин туһугар
Унаар буруота ууһатын!
Айбыт Айыыһыттарбыт
Астыналларын курдук
Иэйэхсит Ийэкэбит
- 10570 Иэйэрин курдук
Эриэн ситии хатангыт,
Эриэккэс киэргэл түһэрэн,
Сэлэ аайы тардын!
Үөһээ үрдүк Айыыһыттар
Үөрэллэрин курдук
Сиэллээхтик ас сытына
Сириэдитэ таһаарын!
Дьэ таһыгар,
Тэлгэһэ иһигэр
- 10580 Тэһиин тугааччыта бэлэмнээн!
Айыы дьоно үөрэн-көтөн,
Үмүөрүһэ түмсүн!
Уруй буоллун!
Туску буоллун!

10590 Кэлии-барыы,
 Ынгырсыы,
 Кэпсэл-ипсэл
 Онтон-мантан мунньустуу,
 Билэ-көрө сэргэбэлээһин,
 Сөбүү-махтайыы,
 Сүпсүлгэн буолла.

10600 Алаһа бараан дыиэ
 Аҕа баһылыга
 Аҕалара оҕонньор
 Моруот Боотур
 Саманнык сангалаах,
 Ити курдук диэн
 Дьаһалталаах буола олордо:
 – Көтөр кынаттаах
 Үстэ түһэн сынньанан
 Тийэр сиригэр,
 Тобус дойду улабатыттан
 Тобу тардан туойар,
 Дорҕоон тойуксугу ынгыттарын!
 Отут хонук устата
 Олорбутунан утуйа-утуйа
 Олонхолуур Орулуос оҕонньору
 Сэлиик атта
 Сэтиилэнэн тийэн аҕалын!

10610 Айхаллаан алҕаатабына
 Аал уотун иччитэ
 Аҕаарыгар дылы тахсан,
 Иһийэн олорон иһиллиир,
 Уруйдаан-тускуллаан эттэбинэ
 Сэттэ тыһы кыталыктар
 Үрдүк томторго түһэн үтүктэр
 Албан алгысчыты аҕалтарын!
 Сэттэ силээн баһыгар
 Ампаар анара аска астыммат
 Аһамныт Көнө Көөһөкөһү, –

10620 Диэн эрдэбинэ,
 Сорукка сылдыар

- Сорук боллур Лэкэтгэ уол:
 «Ол кырдыбаһаны
 Туох ата-оһуһа
 Кыайан аҕалар?» – диэбитигэр,
 Моруот Боотур:
 – Тэрээх сүгэлээх
 Тэллэриис ууһу ынгырын!
 10630 Алта акка анаан
 Киил маһы кэтэччи татгаран,
 Уоннуу айахтаан
 Сылбырҕа сырыылаах
 Сыарҕата онорон аҕалтарын!
 Киһи-сүөһү
 Күн сириҥ үрдүгэр
 Үмүөрүһэн, үөрэн-көтөн
 Олороллорун тухары
 10640 Көрө-үөрэ сырыттыннар диэн,
 Сэттэ уон сэттэ
 Сэлэ сэргэни туруортарын!
 Кэнэбэски үөскүүр
 Кэнчээри ыччаттарбытыгар
 Хойутун хойут
 Кэрэ бэлэх буоллун диэн,
 Алта уон алта
 Сиэллээх сэлэни астарын!
 Күммүт көрөн
 10650 Күлэ үөрдүн,
 Ыйбыт көрөн
 Ымайа үөрдүн,
 Орто туруу дойду
 Өрөйөр ортотугар,
 Килбэйэр киинигэр
 Дирбиэннээх-дарбааннаах,
 Үөрүүлээх-көтүүлээх
 Үс күннүк сиртэн
 Үөмөн тийибэт
 Арыылаах Эбэ Хотуммутун
 10660 Иилии эргийэ
 Түһүлгэни түһэрин!

- Симэхсин эмээхсин
 Сүүс ынах киирдэбинэ
 Сүтэн хаалар
 Сүүнэ улахан хотонун
 Ортолуу күрдьэн иһэн,
 Этэ тардан иэнэ кэдэннээтэ,
 Хааһа тардан,
 Сирэйин дуома
- 10670 Хангас өтгүгэр хаанньары тарта.
 Силэ бырдангалаан,
 Энгэлэйэ аһыллан,
 Сылдьбата сылбырийан,
 Саахтаах күрдьэбин
 Таннары тайахтанан,
 Оһох төрдүнээби аанынан
 Ойон киирэн иһэн,
 Мэник оһолор мээнэ бырахпыт
 Талкылары сытарыттан
- 10680 Хара быарынан,
 Тас иэнинэн түһэн,
 Үс ойоһонун үлтү түһэн,
 Ыарытын тулуйбакка
 Ынчыктыы сытан,
 Саманнык диэн
 Сангалаах буолбут:
 – Иһэллэр диэтим буолбат дуо!
 Кылар да буолларбын
 Кылатарым үчүгэй,
 Алаа да буолларбын
 Атыны араарааччыбын.
 Мин даһаны эдэр-сэнэх сылдьаммын
 Этим-сииним баарыгар
 Баардаахтар маппатахтара
 Ыйыталаһааччыларга ыллам буоларым,
 Көрдөһөөччүлэргэ көнүллүүр буоларым.
 Кырдьар кырыыһыгар
 Сорсуйар соругар түбэһэн
 Үүтүм-хайаһаһым бүөлэнэн,
 Кыыбаһалаахтар кыһаллыбат,
- 10700

10710 Көрдөһөөччүлэр күндү
 Буолтарын иһин,
 Харабым көрөр,
 Кулгаабым истэр.
 Оҗолорбут барахсаттар
 Хахаарытта Эбэбитин
 Хаба ортотун аастылар.
 Олоп-чолоп уолаттар-кыргыттар,
 Ончу долуой итэҗэйбэккит
 Тахсан... — диэн иһэн,

Иэнин ингиирэ тардан,
 Мууска бырахпыт балыкты
 Эриллэ тэйэ сытта.
 Тобус толормон уолаттар
 Мөтөрүһэн кэлэннэр,
 Саах күрдьэр күрдьэхтэри
 Саҗатыттан ыланнар,
 Оттоох күкүргэ олоттулар.

10720 Киэн нэлэмэн тиэргэннэ
 Аар баҗах аттыгар,
 Тойон сэргэ тулатыгар
 Туйах тыаһа чубугураан кэллэ.

Тэһиин тутааччылар
 Тэлэкэчиһэн табыстылар,
 Үөрүү-көтүү,
 Үмүөрүһүү буолла.

10730 Аан дойду аарыма бухатыыра
 Күн сирин бүтүн күүстээбэ
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Күдэннээх кутуруктаах
 Күүдэн кугас атын
 Уна кулгаабыттан
 Орулуос сыммытын
 Ойутан таһааран,
 Үөһээ халлаанна күдээрииппитэ,

10740 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалбаҕа түбэспит
 Кылаан Куо
 Кыыс оҕо кылааннааҕа
 Тиэргэн ортотугар
 Дьирэс гына тустэ.

10750 Аан дойду дьоно аймалаһа,
 Күн сириҥ дьонноро
 Күүгүнэһэ түстүлэр.
 Аллараа уостарыттан
 Алта хамыйах арыылаах,
 Үөһээ уостарыттан
 Үс хамыйах үүттээх,
 Хаан аллан тахсыар дылытын
 Сыластылар-убурастылар.

10760 Кылаан Куо
 Арыынан аллар
 Ача күөх оттоох,
 Үүт көлүкэлэрдээх,
 Сүөгэй бадарааннаах
 Арыылаах алааһын
 Кытыы өттүн
 Кыйа сылдыан:
 — Дьэ буо...

10770 Итии салгынынан
 Иэйэ сытар,
 Ийэ сирим барахсан
 Араҕас далбар сытынан
 Ангылыа турар
 Аан дойдум,
 Айыыһыт Хотун айхаллаабыт,
 Иэйэхсит Хотун эбэрдэлээбит,
 Аллар быйаннаах,
 Толору уйгулаах
 Арыылаах алааһым,
 Кэскиллээх киэн киэлигэр
 Көхсүттэн тэһииннээх,
 Аһыныгас санаалаах

- 10780 Айыы дьоно айыллан ууһаабыт
Нэлим сизллээх дэлэйэн үөскээбит,
Ураа муостаах ууһаан тэнийбит,
Орто туруу дойдубар
Олохсуйан-улуутуйан үөскээбит,
Хахаарытта Эбэ Хотунум,
Күөрэгэй чыычаабым көрүлээбит,
Ымыы чыычаабым ыллаабыт,
Араҕас быйангынан маанылыыр
Иэйэхсит суола тэлэллибит,
Айыыһыт ааттыга аһыллыбыт,
Алаастарым-сыһыыларым,
Кыһыл оҕо эрдэхпиттэн
Кыһалҕаҕа түбэспит
10790 Кылаан Куо оҕофутуттан
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,
Тэбэр сүрэм ийиитинэн,
Сахалыы санаабынан
Нөрүөн нөргүйдэбим буоллун!
Оҕо мунутук санаабар,
Сиргэ түспүт сэрэбэйим,
Окко түспүт онгоһуум,
Маннык эбит буоллаҕа диэбитим,
Ону баара,
Дьоллоох уол оҕо
10800 Убайдаах буоламмын,
Көстүбэт биийин
Ньүкэн үөдэнин түгэбиттэн
Алдырхайга ааннаппакка.
Былаҕайга былдыаппакка,
Араҕас быйан айыллыбыт,
Киэн кэскил чэчирээбит
Төрөөбүт буорбар
Айыым төрүт дьонугар
Аҕалбытын иһин,
10810 Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэбин!

Күн сирин көрдөрбүт
Күн күбэй ийэтэ

- 10820 Кыыс Кылаарытта,
Омурбан устата
Оронон туран,
Түөрт салаалаах
Талах маска
Түөһүттэн төһүүлэнэн туран,
Уруй айхал этэн,
Ыллыы-туойа турда:
– Дьэ дуо, доботтоор,
Түөһүм сүмэтинэн,
Эмийим үүтүнэн
Арчылаан аһаппыт,
Көмүс күөрэгэйдэрим,
Көрдөр харабым дьүккэлэрэ,
Көтүрдэр тийһим миилэлэрэ,
Сүллэр сүрэбим чопчуларын
Көрөр күндү күн үүннэ.
- 10830 Айыһыт аһаспыт,
Иэйэхсит Ийэ Хотуммут
Абыс таталбалаах ааттыгы арыйар,
Тобус тобойдоох суолу тобулар
Көхсүттэн тэһииннээх
Күнүн улуухун
Көхсүнэн көмүскүүр
Күдэн күүстээби
Күндүлээбиккит туһугар
Алгыс тыллаах айхал буоллун!
- 10840 Кыырт көтөр курдук
Кыһыгырайа көтөн тийэн,
Эрэйи энэргинэн тэлэн,
Өстөөхтөргүн өһөгөйдөөн,
Саастаахтаргын самнаран,
Кыһыл оҕо эрэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо балтыгын
Иэримэ дьыэтигэр эргилиннэрдин!
Уруй! Уруй! Уруй!
- 10850 Албан дьаһах аатын
Тобус добун дойду устун

10860 Доржоон буолан дуораһыйдын!
 Киэн сибиир иэнинэн
 Алгыстаах эшпитин курдук
 Аатын аарыгыран иһилиннин!
 Самнан биэрбэт
 Саргыбыт салалыннын,
 Охтон биэрбэт
 Дьолбут соноото!
 Үрүмэ долгуннаах
 Үөһээ дойдуттан
 Үтүмэх санаалаахтар
 Төбөбүт оройун дьөлө түһэн,
 Түөрэхпитин түгнэрбэтиннэр.
 Аллараа дойдуттан
 Абыс бииһин уустара
 Адабыһан тахсаннар,
 Аймах уруу дьоннорбутун,
 Атаҕастыыр буолбатыннар!
 10870 Чэйинг үтүө санаалаах
 Күммүт сирин дьонноро,
 Кэнчээрилиир ыччаттарбыт
 Кэскиллэрин туһугар,
 Оҕо эдэр дьоннорбут
 Олохторун туһугар
 Төрүүр оҕолорбут төлкөлөрө
 Төһүнүбэтин туһугар,
 Төлкөлөөх түһүлгэни төрүттээн!

10880 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
 Кыһалҕаҕа түбэспит
 Кылаан Куо:
 «Көстүбэт биистэрин
 Көлбөхтөөх дьайдара
 Көлөһүн буолан ингэн,
 Эһһһһһ эппин-хааммын
 Иинэбирдэ сылдыһа,
 Хара дьайдара ингэн
 Оҕо сааспын огдолдьутуо,
 Эдэр сааһым эрдэ эмэбириэ,
 10890 Олохпор охсуулаах буолуо» - диэн,

10900 Сэтгэ уон сэтгэ
 Сиилээннэртэн сиэтиһэн,
 Абыс уон абыс алааспар
 Баранар бастарыттан тардан,
 Үс сүллэр сүүнэ үрэхтэр
 Түмүллэр сүллэр сүннүүлэригэр
 Тонг мас турбутунан барар,
 Тобус мастаах оночо
 Туос тордуйа курдук
 Тобу эриллэр
 Будулуйар бурулбаныгар
 Үс түүннээх күн
 Хасты аннынна,
 Көнгү суунна.

10910 Алаһа бараан дыиэ
 Аҕа баһылыга
 Аҕалара оҕонньор
 Моруот Боотур
 Тобус бууттаах торуоскатын
 Туора тайахтанан,
 Субу курдук диэн тойуктаах,
 Сити курдук диэн
 Алгыс тыллаах буола турта үһү:
 – Күн сиригэр төрөөн кэлэн,
 Дьон буолан уларыйбыт
 Көмүс чыычаахпыт
 Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн,
 Соргулаахтык сылдьангың,
 10920 Алгыстаахтык айаннаангың
 Көмүс күөрэгэйбитин
 Күнүн сириң көрдөрдүң.
 Ураанхай сахалар
 Орто туруу дойдуга
 Унаар буруолара тунаарарын,
 Үс саха үөскүүрүн,
 Түөрт саха төрүүрүн,
 Кэнчээрибит кэнгиирин,

- 10930 Кэскилин онгordун.
Уруй буоллун!
Тускул буоллун!
Кылаан Куо,
Көмүс түөстээх күөрэгэйбит,
Кыыс оҕо окко түспүт онгоһуун,
Сиргэ түспүт сэрэбэйинг буолаҕа,
Атын аҕа ууһун анала буолаҕын
Ол быһыытынан
Тэллэххэ сытыахтаах
Тэннээх доборун,
10940 Хоойго сытыахтаах
Холоонноох доборун,
Килбиэннээх киһинг,
Аналлаах атаһын
Эркин курдук эрэлин
Элэс Бэргэн диэн буолар.
Эр бэрдэ, элик үтүөтэ,
Эмньик эрдэбиттэн эрэлэ
Эн эрэ бааргын.
10950 Ыраах сиргэ ыырданан,
Туспа дойдуга олобуран,
Алаһа дьыэлэнэн,
Аал уоту оттунан,
Киэнг нэлэмэн тиэргэннэнэн,
Аар баҕабы туруоран,
Төрөтөр оҕону төлкөлүүр,
Иитэр сүөһүнү күрүөлүүр,
Иэримэ дьыэ иэйиэхситэ буолаҕын.
- Элэмэс дьоруо аттаах
Элэс Бэргэн:
10960 – Дьэ буо!
Кимтэн кииннээх,
Хантан хааннаах,
Хайа дойду
Хатан ингиирдээбэ
Туох ханнык дойдуга
Үөскээбит төлөһүйбүт

- 10970 Уол обото
 Биһиги дьон
 Киэнг ыырбытын,
 Аан дойдубутун
 Аат ааттаан,
 Суон соруктанан
 Кэлэн турабын диэтэргит:
 Субу самантан,
 Сайынны күн тахсыытын туһунан
 Илин халлаан
 Оройор ортоугар,
 Килбэйэр киинигэр
 Хотой кыыл куорсунун
 10980 Тобуста уларыттан
 Тийэр сиригэр
 Түөрт түөрэм туйахтаах
 Дьөһөгөй обото
 Түөрт хонукка төгүрүйэн
 Уһугун-улабатын булбатах
 Аламай элбэх алаастардаах,
 Кыталык көтөрүм
 Кытыылыы көтөн,
 Кытылын булбатах,
 10990 Кылбаарытта сыһылардаах,
 Күүлэлээх - диэн
 Күлбүтүнэн тахсар күннээх,
 Ымайбытынан тахсар ыйдаах,
 Киһи-сүөһү үөскүүр-тэнийэр
 Дойду киэнэ чулуутугар
 Сир киэнэ кэрэтигэр олохтоох
 Элэмэс дьоруо аттаах
 Элэс Бэргэн диэммин.
 Туох ханнык
 11000 Дьон киэнэ үтүөлэриттэн
 Үөскээн-төрөөн
 Тахсыбыккыный диэтэргит,
 Аан дойду дьонун-сэргэтин
 Алгыстаах тылынан
 Абырырга ананан айыллыбыт

- 11010 Арчыына Куо диэн ийэтгэн,
Көрүлүбүн бабардабына
Былытгаах халлааны
Быыра оѳунан
Быһыта ытыалыыр,
Халѳаһа тааһынан
Хабылык оонһуур
Оноһуйа Боотур диэн
Оѳонһордоох эмээхсин
Оѳолоро буолабын.
Эдэр киһи буоламмын
- 11020 Сииһим этэ ситэн,
Холум эйгэ хойдон,
Ала буурѳа аргыстанан,
Толон самыыр доѳордонон,
Кыһыл оѳо эрдэххиттэн
Кыһалѳаѳа түбэспит
Кылаан Куо,
Эн биһиккини
Дьоллорун холбоон,
Кэскиллэрин тэнитэн,
Кэргэнни буолан,
Алаһа дьиилэнниннэр,
Аал уоту оттуаннар,
- 11030 Кэнчээри ыччаттары тэниттиннэр,
Төрүүр оѳону төлкөлөөтүттнэр,
Иитэр сүөһүн иччилээтиннэр диэн,
Ахтар Айыһыт аѳаспыт
Анаан-минээн айбыта.
Тэллэххэ сытар тэннээѳим,
Хоонһуга сытар холооннообум,
Сүүс сааспытыгар дылы
Сүбэнэн олоруохпут диэн,
Сөбүлэхэр буоллаххына
- 11040 Айаххынан ачыктатыам,
Атаххынан тонѳоруом суоѳа.
Күн тааһын курдук
Күндүтүк тутуом,
Үйэн-сааһын тухары

Иэримэ дьибит
Иэйэхситэ буолуон.

- Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо
- 11050 Элэмэс дьоруо аттаах
Элэс Бэргэн диэки
Эрэллээхтик көрөн туран,
Субурдук диэн тойуктаах,
Ити курдук диэн
Ырыалаах буола
Турбута үһү:
– Дьэ буо!
Ахтар Айыһыһыптыт
Айхаллаан анаабыта кытаанах,
11060 Дьылҕа Тойоммут
Бийбыт ыйааҕа күүстээх,
Эн курдук эр бәрдиниин
Туох диэммин
Олох олорортон утарыамый,
Төрөөбүт төрүт сириң
Арылы киэн аартыгын
Арыйсарга бэлэммин.
Кыыс оҕо омук анала диэннэр
Өбүгэлэрбит барахсаттар,
11070 Өтөрү көрөн эппиттэрэ баар,
Тунуй оҕо туспа сиргэ тийиэн,
Унаар буруону тунаардарбар,
Үс саханы үөскэтэрбэр,
Түөрт саханы төрөтөрбөр,
Кэнчээрини кэнэтэрбэр,
Бу күнтэн ылата
Эрэллээх киһим эн буолабын,
Бар дьонум барахсаттар,
Туспа дойду иччилэрэ,
11080 Туора уллунгах киирдэ диэннэр,
Туората көрбөттөрүн туһугар,
Олохсуйа кэлбит оҕолорун

- 11090 Дьоллоох хоннохторугар хорѳоттуннар,
Кэргэн буолан кэлбит киһилэрин
Кэскиллээх киэлилэригэр киллэрдиннэр,
Ньюолдыаҕай кыыс оҕо
Ураанхай киһитин утумната,
Алаһа дьиэни арчылыы,
Аҕа ууһун ааттата,
Ийэ ууһун тэнитэ,
Алтан сэргэни анһа,
Ураа муостааҕы ууһата,
Сыспай сиэллээҕи иитэ
Кэллэ диэннэр,
Айыы эдьийдэrim үөрэ-көтө
Айхаллыы көрсөллөрүн туһугар,
Көрдөһөн-ааттаһан,
Төрүөбүт төрүт
Тиэргэним ортотугар
11100 Курун тыа кураанах маһынан
Аал уоту оттон,
Амтаннаах ас үрдүнэн
Айах тутан,
Алгыс тылын этэннит
Айхаллаан-уруйдаан,
Аһатын-маанылаан,
Сыспай сиэллээххит кутуругуттан
Сытта-сымарда таһаарын!
- 11110 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалҕаҕа түбэспит
Кылаан Куо
Баҕарбыт баҕатын,
Санаабыт санаатын
Бар дьонугар этэн бүтэн,
Кыбыста быһыытыйбытынан
Кыатана туттан,
Эрэллээх доборугар
Элэмэс дьоруо аттаах
Элэс Бэргэннэ
11120 Илиитин биэрэн,
Сөбүлээбитин биллэрдэ.

11130 Сэтгэ кыталык курдук кыргыттар
 Таба оботун курдук тангыннардылар,
 Саарбажа саһыардылар,
 Киискэ кистээтилэр,
 Кэрэмэһинэн киэргэттилэр,
 Көмүс киэргэлинэн күндүлээтилэр,
 Бастынанан маанылаатылар,
 Барыы малааһыныгар
 Бар дыоно бары түмүстүлэр.

11140 Албан алгысчыт
 Аал уотун иннигэр
 Аргынньахтаан олорон
 Саманнык диэн
 Алгыс алгыы олорто үһү:
 – Күнгэ көрбүт көмүс чыычаахтарбыт
 Дьолгутун холбоонгунт
 Кэскиллээби сананангыт,
 Төрөтөр оҕону төлкөлүүр,
 Иитэр сүөһүнү күрүөлүүр,
 Күлбүтүнэн тахсар күннээх,
 Ымайбытынан тахсар ыйдаах
 Дьон-сэргэ үөскүүр-тэнийэр,
 Күүлэлээх Эбэбит
 Алгыстаах айанын суолун
 Арыяр күнгүт үүммүтүнэн
 Аан дойдугут дьоннорун ааттарыттан
 Алгыс тылын эттэхпит буолуохтун.

11150 Сүүһүгэр туоһахтаах
 Таллан эбириэн
 Тунуй бургунас
 Амтаннаах аһын үрдүнэн
 Айах тутан аһатан эрэбит.
 Мичик гын!
 Күлүм гын!
 Аан дойдубут иччитэ
 Аан Алахчын хотун эдьийбит
 Оҕолорбут туһугар
 Сиэллээх киэргэллээх,

- 11160 Төлкөлөөх түөрэфи кэбинэн,
Кэлэр кэскиллэрин
Кэрэшилээн эрэбит.
Бэтгэх көрөн мичик гын!
Антах көрөн ымах гын!
Алаһа бараан дьиэлэрэ
Иллээх кэргэн
Сылаас сымнабас
Уйалара буолуохтун,
Кылааннаах кыыс оҕобут
- 11170 Атын алааска тийиэн,
Дьизэ кэргэн
Иэримэ ийэтэ буоллун,
Аал уоту оттунан,
Ураанхай сахалары ууһаттын!
Киэнг нэлэмэн тиэргэнгитигэр
Күөрэгэй чыычаах
Уйа туттуохтун,
Толору томтоҕор түөһүгэр
Ымы чыычаахтар ыллахтыннар,
- 11180 Үрдүк Айыыһыттарыгыттан
Алгыс тылын этэммит
Атын дойду иччилэрэ
Атыгыры көрбөтүгүннэр диэн,
Дьол-соргу көрдөһөн,
Сүһүөхтээх бэйэбит сүгүүрүйэн,
Хоолдуктаах бэйэбит хонкуйан,
Ураанныктаах сирэйдээх
Улаан биэбит
Кырылыы кыынныбыт кымыһынан
- 11190 Айах тутан аһаттахпыт буоллун!
Оҕолорбут барахсаттар
Дьолгутун холбообут
Дьонун мааны күнгүтүнэн,
Дьону-сэргэни
Торумнаан үөскэтэр,
Урун Аар Тойон эһэбитин,
Аан дойдубут иччилэрин,
Бары үмүөрүһэ түмсэммит

- 11200 Биэриилээх биэс,
Уунуулаах уон тарбахпытынан
Айыылаах аһаабатах,
Кирдээх-дьайдаах сыстыбатах,
Айыы дьонун маанылаах аһынан
Айах тутан
Күндүлээтэхпит буолуохтун!
Кэлэр кэнчээри ыччаты
Айан арчылаан биэрээччи
Таллан ходуһа саба
- 11210 Дьоллоох ньилбэктээх,
Тоҕой тумул саба
Толору томтоҕор түөстээх,
Нуолур солко курдук
Сытыары сымнаҕас түһэктээх,
Биһиктээх оҕо биэриилээх,
Баччыр оҕо маньылаах
Айыыһыт Ийэ Хотуммутуттан
Уон уолан дугуй уолаттар дууһаларын
Уна хоннохтор уктан,
Ханас хоннохтор
- 11220 Абыс кындыа кылыс кыргыттар
Сырдык ыраас дууһаларын
Кыбынан киирэн,
Уруйдаан-айхаллаан,
Көмүс ийэбэ күндүлүүр буолаар диэн,
Көрдөстөхпүт-ааттастахпыт буоллун!
Сэттэ үйэ тухары
Чэчири тэнийинг,
Абыс үйэ тухары
Аҕа ууһун ааттата турун,
- 11230 Тоҕус үйэ тухары
Ийэ ууһун тэнитин!
Кэннигит кэбири билбэтин,
Иннигит ибири билбэтин!

Дьэ, ити курдук
Сиэри-туому туттан,
Дойдуларын дьоно,

- 11240 Аймах билэ дьонноро
Кэрэ тыл кэскиллээбин этэн,
Уруйдаан-айхаллаан,
Итии салгын илгийэр,
Илин халлаан
Энгэлдыйэн кестөр
Сиэллээх нэлим ааттык төрдүгэр,
Абыс үйэ тухары
Аатыран аарыгыран үүммүт
Аарыма мас төрдүгэр,
Төбүрөөннүү муньбустан,
Сылайыахтарыгар дылы сылластылар,
Уоскуйуохтарыгар дылы убурастылар.
- 11250 Халлаан суола хайыһардаах,
Үргэл сулус көлөлөөх
Аан дойду аарыма
Орто дойду улуу ойууна
Дабдака кырдыаҕас
Улуу мас төрдүттэн
Тоҕус хаамыыны тэйэн,
Ааттык ортотугар
Иһин түгэбэр
Сибигинэйэ былаастаан,
11260 Үөһээ Үрдүк Айыыһыттартан
Көрдөһөн-ааттаһан,
Алгыс тылын этэн,
Сэттэ сиэллээх киэргэллээх хамыйабын
Оҕолорбут тустарыгар
Олоро түс диэн,
Үрдүк тиити
Төргүү мутугар тийэ
Күөрэччи бырахпыта
Ийэ сиргэ түһүүтүгэр
11270 Олоро түспүтүгэр
Ый курдук ымайа үөрдүлэр
Күн курдук күлэ мичилийдилэр.
Уруй! Айхал!
Уруй! Тускул буоллун!

- Ытык кырдыбаас
 Оѳолоро барахсаттары
 Түөрэбинэн төлкөлөөн баран,
 Аан дойду аарыма бухатыырын
 Хабыр Киирсиилээх
 11280 Хабытта Бэргэн
 Суохаан иннигэр
 Сөһүргэстээн олорон,
 Кэскиллээѳи кэпсээри
 Оруннааѳы сангараары гынным диэн,
 Тобус томторѳонноох дүнгүрүн
 Дом-дом охсо-охсо,
 Субурдук диэн сангалаах,
 Ити курдук диэн
 11290 Тыллаах буола олорбут:
 – Дом ини дом...
 Бүгүнгү үтүө күммүтүгэр
 Иэйэхсит Хотун энэрдэспит,
 Уйгу быйан уруйдаммыт,
 Араѳас быйан аллыбыт,
 Киэн кэскил чэчирээбит
 Үтүө- мааны күммүтүгэр
 Киһи-сүөһү үөскээбит-тэнийбит
 Хараѳы сырдатар,
 Хааны хамнатар
 11300 Ичигэс салгыннаах
 Таалахаан диэн
 Эбэ Хотунтан тардыылаах
 Айыы Куо диэн кыыс дьахтар
 Киэн нэлэмэн тиэргэммит ортотугар
 Ытык-мааны ыалдыт буолан
 Кэлэн турар.
 Ити эн киһи
 Айыыһыттан айыллыбыт аналлааѳын,
 Иэйэхситтэн этиллибит тэнгнээѳин.
 11310 Уол оѳо хайдах этинг,
 Халын харса буурай ханыылаах,
 Өлөн-өһөн биэрбэт
 Хаалбат-сүппэт хааннардаах,

Халын аҗа ууһун
 Ааттатыах айылаах
 Ийэ ууһун тэнитиэх айылаах
 Эр бэрдэ эн буоллабын,
 Баран илиитэ тутус
 Эр киһигин биллэр.

11320

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Тойон сэргэ таһыгар тийэн
 Кыыс дьахтар
 Аллаах атын
 Көмүс киэргэллээх
 Тэһиинин ылан Тойон сэргэбэ
 Үс төгүл туомтуу баайда,
 Онтон ордугун сөрүү бырахта.

11330

Хабыр Киирсиилээх
 Хабытта Бэргэн
 Кэлбит кыһын кичэйэ көртө:
 Кырдьык да кыыс оҕо
 Кылааннааба эбит.
 Уол оҕо уйулбата хамсаата,
 Эдэр киһи этэ-хаана эймэһийдэ,
 Нарын-намчы тарбабыттан ылан,
 Түһүлгэбэ киллэрэн,
 Төгүрүччү хаамтарда.
 Бар дьонноро

11340

Уруй-айхал эттилэр.
 Кырдьык да аатырыабын аатырбыт,
 Сурабырыабын сурабырбыт,
 Дьахтартан талыыта,
 Кыыстан кыраһыабайа эбит.

Уол оҕо барахсан
 Харабынан таптаата,
 Дууһатынан сөбүлээтэ,
 Үтүө аата түөрт дойдуга,
 Албан дьаһах аата

11350

Абыс дойдуга ааттаммыт,

- Өйдөөн-дьүүлээн,
 Сыыйа-сынан көрдөххө:
     Кэрэмэс саһыл кутуругун
 Уһаты-туора
 Уурталаабыт курдук
 Хара тыргыл хаастаах,
 Үраастаммыт көмүстүү
 Үмсыырдыах үраас мөссүөннээх,
 Эдэр киһини
 11360   Этин-хаанын сууйуох
     Тахсар күн саһарбатын курдук
 Намчы нарын ньуурдаах,
 Умсугуйуохха айылаах
 Уран кэрэ уостаах,
 Сыһыарыахха айылаах
 Сырдык үраас сырайдаах,
 Танас бүтэй этэ-сиинэ
 Элэннээн көстөр,
 11370   Унуох бүтэй
     Орулуос кус сымьытын уоһабыны
 Саһарымтыйан көстөр силиилээх,
 Кыыс оҗо кылаан бэрдэ
 Килбиэннээх мөссүөнүн
 Киртийиэ диэн,
 Сирдээби туппатах
 Суон сурабым суураллыа диэн,
 Ардахтаах халлаан
 Анныгар хаампатах,
 Кыыс бэйэбин
 11380   Кырытыннарыахтара диэн,
     Кыыбаҗалаахтарга кыттыспатах,
 Эдэр бэйэбин ээх дэтэн
 Эмээхсин онгоруохтара диэн,
 Эдэрдиин эйэлэспэтэх,
 Кэргэн ылбыт
 Сассыардаангы сахсаан,
 Киэһэнги кэпсээн онгорон,
 Аппын алдыатыа диэн,
 Баҗалаахтары маанылаабатах,

- 11390 Көрдөөбүттэргэ күндүлээбэтэх,
 Сииктээххэ сизлбэтэх,
 Былыгтаахха быкпатах
 Сиикэйи-буһууну сизбэтэх,
 Сытыйбыкка-сыттаммакка
 Сымсаан көрбөтөх,
 Кыыс оҗо кылааннаабын
 Айыы Куону
 Кэргэн ыларга
 Кэпсэтиитин бүтэрэн,
 11400 Уруу тэрийэр
 Ухханыгар түстүлэр.
- Алаас-алаас аайыгтан
 Аймах билэ дьонноро,
 Улуус-улуус аайыгтан
 Уруулар-тарыылара,
 Аҗа уустара,
 Аймах дьонноро,
 Сир силээн аайыгтан
 Билэллэр-билбэттэр мунһустан,
 11410 Оҗолорбут тустарыгар диэн,
 Киһи-сүөһү
 Күн сириҥ үрдүгэр
 Үмүөрүһэн,
 Үөрэн-көтөн
 Олороллорун тухары,
 Көрө үөрэ сырыттыннар диэн,
 Сэттэ уон сэттэ
 Сэлэ сэргэни туруордулар.
 Кэнэҗэски үөскүүр
 11420 Кэнчээри ыччаттарбытыгар
 Хойутун хойут
 Кэрэ бэлэх буоллун диэннэр,
 Алта уон алта
 Сиэллээх саламалаах
 Сэлэни астылар.
 Күндээрэн тахсар күммүт
 Көрөн күлэ үөрдүн,

- 11430 Бйдангалаах ыйбыт көрөн
 Ымайа күллүн диэннэр,
 Орто туруу дойдуларын
 Өрөйөр ортотугар
 Килбэйэр киинигэр,
 Дирбиэннээх-дарбааннаах
 Диринг далай
 Үс күннүк сиринэн
 Үөмэн тийбэт,
 Аллаах ат
 Абыс күн устата
- 11440 Атара сэлиинэн тийбэт
 Түһүлгэни төрүтгээтилэр,
 Уостан бараммат уйгуну,
 Уунан тийбэт
 Уйгу тунах урууну
 Уруйдаан-айхаллаан түһэрдилэр.
 Ураанньыктаах сырайдаах,
 Улаан биэ уйгулаах
 Кытарымсыйан көстөр
 Кыртас биэ кымыһын
 Манган биэ маанытын,
- 11450 Сэттэ сиринэн сиэллээх,
 Үрүң көмүс киэргэллээх,
 Кыһыл көмүс кыбытыылаах,
 Үөһээ өтгүнэн үмүрүк,
 Аллараа дьайыңынан ньалбабар
 Сир иһиттэргэ
 Аллаах ат бадараанныыр
 Арыылаах кымыһын
 Кыл имэрийэ
 Кылыгыраччы куттулар.
- 11460 Тоҕустуу бууттаах
 Чороон иһиттэр аайы
 Кырылаччы кыынньар кымыһы
 Быччаччы куттулар.
 Айыы дьонун
 Амтаннаах астарын
 Бааралаан турар
 Мас кытыяаларга уурдулар.

- 11470   Баҗас чабычax айы
                               Сөлөгөйдөөх сүгэйи,
                               Араҗас арыны
                               Толору-томточчу куттулар,
                               Манана төрдүн ахсын
                               Баайтаһын биэлэри,
                               Суол төрдүн ахсын
                               Сур сылгылары суулардылар
                               Хаһалаах-сааллаах диэбитгэрин
                               Хаамтаран иһэн,
                               Хабырбаларын быстылар,
 11480   Кур обустарын,
                               Баайтаһын ынахтарын
                               Сүүрдэн иһэн,
                               Сүүстэрин обустулар.
                               Бу манна кэлбитгэр
                               Абыстыы ойобоһу
                               Амтанын билбэккэ аһааччылар,
                               Бырта сыатын
                               Быһахтаммакка былланнатааччылар,
                               Илии халыгнаах итири,
                               Харыс халыгнаах хаһаны
 11490   Хабырбаларыгар дылы уобааччылар,
                               Абыстыы хамыйах
                               Арыылаах саламааты аһааччылар,
                               Тобустуу бууттаах
                               Чороонноох кымыһы тонхотооччулар
                               Көбөчөй биэ көөнньөрбүт кымыһынан
                               Көхсүлэрин чөллөрүттүлэр,
                               Саамал кымыһынан
                               Санааларын тарбаттылар,
                               Орто аан ийэ дойдуга
 11500   Киһи-сүөһү үөскүбүттэн
                               Маннык улуу уруу оноруллубута
                               Үһүйээннэ да киирбэтэх,
                               Сээккээн сэһэнныитгэр
                               Сэһэннэригэр да сэһэргэммэтэх,
                               Арыынан алла сытар
                               Оттоох-мастаах,

11510 Үүт көлүкэлэрдээх,
 Арыы бадарааннаах
 Арыылаах Эбэ Хотун
 Киэнг киэлиитигэр,
 Уһун ньууругар
 Ый отут хонук устата
 Түөлбэ күөл саҕа
 Түһүлгэлэр төрүттэннилэр,
 Уунан тийбэт
 Уйгу олохтонно,
 Быстан бүшпэт
 Быйаҥа буолла,
 Дьэрбэнтэй ыһыаҕа
 11520 Омолдоон олоҕо олохтонно.

Кыталык түһэн ыллаабыт
 Кылбаарытта кырдалларыгар
 Кыанар өттүлэрэ
 Биэстии ыллар хаамыынан
 Олук уурталаан
 Кылыһан кыырайдылар,
 Куобахтаан унаарыттылар.
 Сыспай сиэллээхтэр
 Сырсыакалаһа оонһуур
 11530 Сыһыыларын ортотугар,
 Эрчимнээх ингиирдээхтэр,
 Кус быһыйдар
 Илин-эркин түсүһэн,
 Эккирэтиһэн элэнгэстилэр.
 Күөнэ көнө хонууга
 Быыппастар быччыннаахтар,
 Мүлдү бөбөлөр
 Мүлтү-халты тутуһан,
 11540 Бүдүрүтүһэн бардылар.

Арыы тыа ахсаанынааҕар элбэх
 Дьон-сэргэ мунһустан,
 Өрөөбүт уостарын өһүлэн,
 Хоммут уостарын хонуннаран,

- 11550 Саргылаах алгысчигтар,
Соргулаах тойуксуттар,
Оџолор барахсаттар
Кэскиллээх олохторун кэрэһилээн,
Аал уоту оттон,
Кыымынан кытыаһыннаран,
Төлөнүнэн күөдүтэн,
Алтан чуораан
Айахтарын аһан,
Алгыстаах тойуктарын туойбуттарыгар,
Кыырай манган халлаантан
Кырымпалыы ырыалаах
Кыталык кыылларым
Кырыяа көтөн кэлэн
Кыттыһа ылластылар,
Күөгэл көнө хонууттан
11560 Күөрэгэй чыычаахтар
Өрө көтөн тахсаннар
Дьырылас нарын ырыаларынан
Көх-дэм буоллулар.
Алаас мунунан
Аймах билэ дьонноро
Атахтарыгар туран
Алгыстаах тылларынан
Ис сүрэхтэриттэн
Иэйиллэн тахсар
11570 Иһирэх үтүө санааларын
Кэпсии этэ турдулар:
– Уруй! Тускул!
Оџолорбут барахсаттар,
Элэмэс дьоруо аттаах
Кыһыл оџо эрдэбиттэн
Кыһалбаџа түбэспит
Кылаан Куо оџобут,
Айыы хаан аймаџар
Албан-дьаһах ааккыт
11580 Ааттата туруохтун,
Күнгүт улууһугар
Көмүскэллээх санаабыт

- Күүһүрэн иһиэхтин,
 Дьолгутун холбоон,
 Олоххут тускулун оностун!
 Алаас сыһыы кээмэйдээх
 Киэнг нэлэмэн тиэргэннэнин,
 Үйэбэ айгыраабат
 Үрдүк өһүөлээх
 11590 Көмүс уруктанын,
 Сыһыынан кээмэйдэнэр
 Сылгы баайданын,
 Ходуһанан холобурданар
 Хоробор муостаахтаргыт
 Хотолдьуһа туоҕустуннар,
 Эңчирээбэт кэскиллэнин,
 Мүччүрүйбэт төлкөлөнүн!
 Абыс иилээх-сабалаах
 Аан дойдугут
 11600 Уһун урсунунан,
 Киэнг киэлитинэн
 Аҕа уһун ааттатар
 Тоҕус дьорбоот уолаттаргыт
 Үнүгэс тардан
 Үүннүннэр-тэнийдиннэр!
 Киэнг сибиир изинэн
 Сэттэ кыталык кыргыттаргыт
 Ийэ уһун тэниттиннэр
 Айыы аймабар
 11610 Адьарай бийһэ
 Аанныыр түгэнигэр,
 Күммүт сиригэр
 Көстүбэт биистэрэ
 Күлүктээтэхтэринэ,
 Суон дурда
 Халың хаһа буоллуннар.
 Ураанхай сахалар
 Уруйбут улааттын,
 Кэскилбит кэнээтин!
 11620 Иэйэхситтэн эбэрдэлээх
 Айыһыттан алгыстаах

Дьон төрдө буолан,
Үүнүн! Тэнийин! Үөскээн!

Ити кэннэ
Түптэ сыта тунуйбут
Төгүрүк түһүлгэ ортотугар
Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн
11630 Үйы-күнү бүөлээн,
Аналлаах атаһыныын,
Холоонноох доборунуун
Сип курдук симэнэн,
Сап курдук сабыланан
Намылыһан-наскыһан киирбиттэригэр,
Бар дьонноро бары
Сүһүөхтэригэр туран
Сүгүрүйэн көрүстүлэр,
11640 Алгыстаах тылларынан
Айхаллыы тоһуйдулар:

— Хабыр Киирсиилээх
Хабытта Бэргэн,
Эн киһи буолангың
Арбаа халлаан
Тордохтоох дьураатыгар,
Суккуллар бэлэнигэр
Суураллар айабар олохтоох
Абааһы адьынааттара
Аан дойдугун аамайдаабыттарын,
Айдааннаах моһуоллаах
11650 Айан суолун арыян тийэн,
Сирдэри-уоттары
Киһилэри-сүөһүлэри
Сиик гынан симэлитэн,
Күдэн гынан көтүтэн,
Саастаахтаргың самнаран,
Өстөөхтөргүн өлөрөн,
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит

11660 Кылаан Куо балтыгын
 Быыһаан-талаан кэлэнгин
 Саргытын салайдын,
 Киһи-сүөһү төрдө буолар
 Кэрэ кэскилин онордун,
 Аан дойдугун араначчылаатын,
 Күнүҥ сирин көмүскээтин,
 Дьолбутун тосхойдун
 Уруй! Уруй! Уруй!

11670 Айыы хаан аймабар
 Албан дьаһах аатын
 Ааттана туруохтун,
 Күнүҥ улуухугар
 Көмүскэлин умнуллубатын,
 Туһааннаах доборгун кытары
 Дьолгутун холбоон
 Олох тускулун онгостун!

11680 Ити кэлин өттүгэр
 Дьоллоох урууттан
 Аһабыт-сиэбит
 Астыммыт дьоннор
 Алаһа таһыгар муһуннулар
 Төгүрүк түөлбэ төрүттээн,
 Тойон-ама дьоннор
 Тонголохторуттан тутуһан,
 Хотун дьахталлар
 Хонолдьуһан кэлэннэр
 Биэстии тарбахтарыттан
 Биллэхтии ылсыһан
 Түһүлгэлээн төгүрүйдүлэр.

11690 Кыһыл көмүс
 Кылдыбыһаах симэхтэрэ
 Кылырбаһа охсуллан,
 Күн уотугар
 Күлүмүрдүү оонньоон,
 Үөрэ-көтө
 Үөрэ-дьүөрэ үктээн,
 Оттоох хонууга
 Хотолдьуһа хаамыстылар:

- Оһуо-оһуо оһуохай
Эһиэ-эһиэ эһиэхэй!
11700 Өбүгэлэрбит саҕаттан
Үгэс буолбут оонньоубутун
Бүгүннү үөрүүлээх күммүтүгэр
Түөтгүүрэ хонунан
Түөлбэ күөл саҕа
Түһүлгэни төрүттээн,
Хоннохторбут анныттан
Холуоккалыы ылсыһан,
Нохтолоох тойон сүрэххэ
11710 Чугас ыкса сыстыһан,
Аламай манган күммүт
Сандаара сырдаан
Тахсыар дылытын,
Оҕолорбут тустарыгар
Өйгө-санааҕа инэр курдук
Оонньоон-көрүлээн хаалыабын,
Оһуохайдаан оонньообун,
Эһиэхэйдээн энээритиэбин.
11720 Ураанхай саха төлкөтө
Уһаан-тэнийэн иһиэхтин,
Үйэлэртэн үйэлэргэ
Нарын иэһи таптала
Нохтоллоох сүрэхтэргэ
Төлөн уота буолан күөдьүйдүн.
Орто туруу дойдуга
Уһаар буруо туһаардын,
Кэнчээрибит кэхтибэтин,
Саргыбыт салалыннын.
Оһуор ойуу тыллаах оһуохайбыт
Уһараан - намтаан көрбөтүн,
11730 Көлүөнэттэн көлүөнэҕэ
Көһөн- уһаан иһиэхтин,
Барҕа астаах малааһыммыт
Бар дьон баарын тухары
Баранары билбэтин!
Оҕолорбут дьоллорун туһугар
Оһуохайдаан оонньообушпут

11740 Кэлэр кэнчээри ыччаттарбытыгар
Кэрэ кэпсээн буолуохтун!
Уруй буоллун!
Тускул буоллун!

11750 Элэмэс дьоруо аттаах
Элэс Бэргэн
Хоойго сытыахтаах
Холоонноох доборунуун
Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куолуун
Аналлаахтар ахтыһан,
Көрсүһүөхтээхтэр күүтүһэн,
Уһун кэмнэ
Уохтара умайбыта
Кэмнэрэ-кэрдийстэрэ кэлэн,
Күндэл манган күннэрэ,
Түлэй балай түүннэрэ буолан
Хаппахчыларыгар киирэннэр,
Кэскил тэринэр,
Төлкөнү түһэрэр
Уон хаамыылаах оронноругар
Ходьон Айыыны холбуур,
11760 Уоллаах кыыһы ууһатар
Саарба тириитэ суорбаннарын
Атах диэки астылар.
Былыргы сиринэн,
Урукку добунан
Кыыс оҕо кыныстабына
Ийэ бэлиэтин биллэрэр
Үрүн түнэ тэллэхтэрин
Тэнитэ уурдулар.

11770 Кыһыл оҕо эрдэбиттэн
Кыһалбаҕа түбэспит
Кылаан Куо барахсан
Ходьон илбискэ холбоспотох,
Кыыбабалаахтарга кыттыспатах,

11780 Албыннааччыларга аччайбатах,
 Көрдөһөөччүлэргэ күндүлээбэтэх,
 Бағалаахтары батыспатах,
 Кырыллыбытынан кыыс оҕо
 Кыбыста быһыытыйан,
 Санаата-оноото саллан,
 Сүрэҕэ-быара өрүкүйэн,
 Имин хаана кытаран,
 Этэ сиинэ умайан,
 Тыына-быара кыраан
 Кырыытынан буолбутун,
 Уохтаах уол оҕо
 Уоҕа кылына киирэн,
 Сийин хаана сылҕыйан
 Аҕа дэтэн ааттатахтааҕар
 11790 Итии хаан киирэн,
 Имэнгирдэн барда.

Уһуну-киэнги умуннарда,
 Эттээх сирин имэрийбэхтээтэ
 Наадалаах сирдэрин таптаата
 Айар илбиһэ киирэн,
 Быыс бокуой биэрбэккэ,
 Бири-биэһи толкуйдаппакка,
 Ээх-эй дииргэ тийбэккэ,
 Киэргэллээх симэхтээх
 Тас таҕаһын
 11800 Улгум соҕустук уһулла.

Ис таҕастан иннибэтэ
 Алын таҕас диэн араарбата,
 Илиитин таһынан
 Атах диэки атаартаата.
 Көбүйбүттэрин омуугар
 Көхсүлэрэ кыраата,
 Тыыннара кылгаата,
 Өй-дьүүл өһүлүннэ,
 Ыксалаһа түстүлэр
 11810 Сылласпытынан-таптаспытынан

- Абыс хаамылаах
 Атах оронноругар
 Эһэ тэллэхтэрин үрдүгэр
 Куба нуолур
 Суорбаннарын иһигэр киирэн
 Эт-этгэрэ имэнгирэн
 Имэрийсибитинэн бардылар
 Баҕарсыбыт барахсаттарга
 Иэйии күүһэ
 11820 Иэннэринэн сүүрдэ,
 Ходьон Айыы холбосто,
 Таптал күүһэ
 Талыы буолан киирдэ,
 Киһи-сүөһү үөскүүр
 Ытык-мааны миэстэлэригэр
 Сырбай татай
 Уотунан умайда.
 Уолан уол киһи
 11830 Кыыс оҕо үрдүк мындаатыгар
 Тарайар тараһатыгар,
 Түөһүн бүүтэбэр
 Баар буола оууста.
 Тараһалар таарыстылар,
 Ип-итииннэн изйистилэр
 Алла бычыраабыт
 Ахтар Айыыһыт
 Аана аһылынна,
 Көнүл биэрэн
 Көбүөхтүү тыынна.
 11840 Кыыс дьахтар кычыгыланан
 Тыыраахылы тыраннаата
 Үргэл сулус диэки
 Өрүтэ көрбөхтөөтө.
 Сэниэлээх сэгэрэ,
 Холоонноох доҕоро
 Аҕа ууһун ааттатыахтааҕа,
 Ийэ ууһун тэнитиэхтээбэ
 Кэчэһэтик киэптээн кииртигэр
 Ходьох-идьэх хамнаата,

11850 Аһый-итий гынна
 Бағарсыбыт барахсаттар
 Өр-өтөр буолбатылар.
 Кыыс дьахтар
 Буом буомчатын түгэбэр
 Кэскил тэриллэр
 Ытык миэстэтигэр
 Итии бэлиэ билиннэ,
 Үөскүүр бэлиэ бүллүгүрээтэ.

11860 Элбэн Иэйэхсит
 Кэлэр кэскили
 Оннун буллран,
 Онорон-үөскэтэн кээспититтэн
 Онтон салбанан
 Үс саха үөскээн,
 Түөрт саха төрөөн,
 Үүнэн-үөскээн тэнийэн
 Күн бүгүнүгэр дылы
 Саха омук
 Саргыбыт салаллан,
 11870 Кэнчээрибит кэнгээн.
 Үөскээн-тэнийэн
 11872 Олордохпут доботтоор!

ХОС БЫҢААРЫЫЛАР*

ТЫЛЛАР БЫҢААРЫЫЛАРА

67 – *Икки хардан эһэлэр* – **хардан эһэ** – кырдыан түүтэ саһарбыт кырдыаҕас эһэ.

87 – *Томтойор туоһахтатыгар* – **туоһахта** – ортото. ср. маньчж. *тоси* – белое пятно или лысинка на лбу у лошади.

135 – *Наадал хара түптэлэнэн* – **наадал хара түптэ** – харысхал түптэ. Абааһы, куһаҕан тыын киирбэтин туһугар тиэргэн ортотугар буруолатар түптэ.

177 – *Силээннэртэн* – **силээн** – место, залитое талой водой, заливная речка [Пек., II т., стлб.2213].

185 – *Буом сирдэринэн* – **буом** – үрэх, өрүс биэрэктэрэ улахан-нык кыарыыр, хапчааннанар сирэ, эрэйинэн ааһыллар хайа хапчаанын ыллыга.

191 – *Түктүйэлээх түгэҕиттэн* – киһи-сүөһү үөскүүр ийэ түгэ-бэ. **Түктүйэ** – в старину – берестяная посуда-коробка, в которую за-пирали үөр-духа (т.е. его изображение) и которую клали на матицу юрты, временно давая үөр духу пищу. Ныне берестяная посуда для рыбы (в нее зашивают печеных карасей, которых несут в гостинец). [Пек., III т. стлб.,2886-2887].

214 – *Локуора күөх от* – **локуора** – торолхой үүнүүлээх от арааһа.

231 – *Сиибиктэ ото сиппит* – **сиибиктэ** – самый мелкий кор-мовый хвоць, растущий преимущественно в горах, в тени утесов, в зарослях, на песках, заливаемых разливом речек, им быстро и хоро-шо откармливаются кони, коровы и олени. Маньчж. *сисе* – хвоць-трава, которого полируют дерево и кость. [Пек., II т., стлб.2201].

232 – *Өлөҥ ото өнүйбүт* – **өлөҥ от** – уулаах сиргэ эбэтэ күөл кытыытынан үүнэр элбэх сыллаах кубархай төбөлөөх дороххой от. тюрк. *өленъ, оьлен, үлэн* – трава, болотное растение.

301 – *Үөрбэ-дьүөрбэ харахпынан* – **үөрбэ-дьүөрбэ харах** – үс мун-нуктаах тэһэ көрбүт харах.

329 – *Тоҕойун уһугун булбатах* – **тоҕой** – тюрк. *тохай, тобай* – лес в изменностях, извилинах реки, извилины реки.

* Олонхо тизкиһэ уоннуу строканан нүөмэрдэннэ. Тыллар быһаарыылара, сир-дойду, персонажтар уонна нуучча тылыттан кирири тыллар ыйынныктара бэри-линнэ. Быһаарыллар тыллар тизкискэ сулуһунан бэлиэтэннилэр.

345 – *Өнүрэмэр обустар* – **өнүрэмэр обус** – төрдүс хаарыгар үктэммит обус.

376 – *Түөрт саха түөрэбэ түһэн* – **түөрэх** – вид гадания, ворожба, всякий предмет, служащий для гадания путем подбрасывания вверх – ложка, рукавица, шапка, шаманская колотушка для бубна. Ср. урянх. – торякъ (торахъ) – выпуклая сторона колотушки, которой бьют по бубну шаманы или шаманки [Пек., III т., стлб.2905].

389 – *Сабырбахтарыттан ылан* – **сабырбах** – чэчэгэийн чабырбайын уһун түүтэ. Эһэ кулгаабын таһынаабы уһун түүтэ. Бур. *сабирбай* – висок.

409 – *Далайтан тардыылаах* – **далай** – дирин уулаах киэнг күөл, өрүс эбэтэр муора. Монг. *далай*, тюрк. *талуй* – муора.

421 – *Халбаһа курдук хаһыланан* – **халбаһа** – образующаяся при сильном морозе ледяная каша, плавучий лед, покрытый снегом, весною и осенью [Пек., III т., стлб.3265].

452 – *Холбо күрдьэх саһа* – **холбо күрдьэх** – мунхаба үллэһиккэ туттуллар балык (собо) баһар күрдьэх.

466 – *Эргэнэ хара тыатыгар* – **эргэнэ хара тыа** – үрдүк, бөдөн мастаах тыа.

467 – *Лаанкы ойурун баһыгар* – **лаанкы ойуур** – мас үрүт үрдүгэр туора-маары охтон, киһи сатаан сылдыбат гына даркылааммыт ойуур.

473 – *Буор хайаларын модьоботунан* – **модьобо** – хайа үрдэлэ, үрдүк бүүрүгэ.

489 – *Кэрии сийин* – **кэрии тыа** – хонуу, өрүс кытылын устун быстыбакка, уһуннук кыйа бара турар тыа.

498 – *Ыарба талах ыһыһыһанын* – **ыарба талах** – төбөтө хаппыт талах, хатан ээр талах.

500 – *Кэрискэ үрэхтэрин киэн салааларынан* – **кэрискэ үрэх** – бэйэ-бэйэлэриттэн чугас кэккэли субуллан устар үрэхтэр.

501 – *Күнкүстээх үрэхтэрин* – **күнкүстээх үрэх** – кэнии-кэнии, быста сыһа-сыһа устар үрэх.

524 – *Өрөөбөт өтөннөөх* – **өтөн** – күөхтүнгү көбөччөр өгнөөх холоупка маарынныыр көтөр.

545 – *Аар бабах анһан* – **аар бабах** – эргэр. ытык сэргэ. Былыргы ыһыахтарга түһүлгэ ортоугар сэргэстэһиннэри туруоруллар киэргэл ойуулаах, битгэхтээх сэргэ.

548 – *Атааннаах-мөнгүөннээх* – охсуһулаах, түрбүөннээх, иирээн-нээх, аймалбаннаах.

576 – *Догдоко сонноох* – **ДОГДОКО СОН** – сэлиэччик тэнэ тойтойо, ыйана сылдыар кылгас, сылгы, торбуйах тириититтэн тигиллибит сон.

579 – *Уон тиит кишинэн* – **КИИЛ** – тиит мас сааһа кэһиллэн кытааппыт, чингээбит өттө.

593 – *Сытыы быһый быһыччылаах* – **БЫҨЫЧЧЫ** – аччыгый, кыра быһах.

607 – *Суон болгуо сотоолоох* – **БОЛГУО** – эргэр. былыргы саха уустара уруудаттан уһааран ылар тимирдэрин сомобото.

622 – *Түөрэм түөлбэ түөстээх* – **ТҮӨРЭМ ТҮӨЛБЭ ТҮӨС** – арыы-арыы томтор сир курдук толору быччыннаах бухатыыр түөһө.

700 – *Чокулуон чолбон харахтаах* – манган харахтаах сылгы, он-нук харахтаах сылгы харанбаа уокка хараба чолбон курдук сырдаан көстөр.

701 – *Өрүкүйэр көбүллээх* – **КӨБҮЛ** – сылгы сүүһүн саба түһэр илин сиэлэ.

703 – *Таналайдаах көнтөстөөх* – **КӨНТӨС** – сиэлинэн хатыллы-быт хас да утабы холбуу тигэн онгоһуллубт хаптабай быа (сылгыны сиэтэргэ, баайарга аналлаах). Ср. тув. *хөнэ*, алт. *көнө* – привязь для ягнят, козлят.

704 – *Кыһыл көмүс кычымнаах* – **КЫЧЫМ** – эргэр. ыңгыыр икки өттүнэн ат ойоһонун саба түһэр тирии кэлим лоскуйа (көмүһүнэн, обуруонан эбэтэр сукунанан киэргэллээх буолар). хак. **кичим** – кожа, подкладываемая на кошму под седло.

726 – *Ботугуруу олорор модьугулаах* – **МОДЬУГУ** – тынгырахтаах сиэмэх көтөр, хаххан бийһин ууһа.

752 – *Манаас ынах* – бэйэтин дьүһүнүттэн тутулуга суох сирэйэ олоччу эбэтэр муннуттан сүүһүгэр диэри мананнаах ынах.

769 – *Кыдьымах мууһа кытыылаах* – **КЫДЬЫМАХ** – өрүс саас эстэ-ригэр, күһүн турарыгар устар бытархай, көбдөркөй муус. Ср. бур. *хайрмаг* – шуга.

798 – *Курбуһах иһиттэргэ* – **КУРБУҨАХ ИҨИТ** – симии иһит.

823 – *Айаас сонобостор* – **АЙААС СОНОБОС** – быа-туһах түспэтэх, баайылыбатах, ийэтиттэн түспүт сабыс-саңа көлүллэн эрэр, сыһы-йа үөрэнэ илик сылгы.

873 – *Баайтаһын ынах саба* – **БААЙТАҨЫН ЫНАХ** – сылыгар төрөө-бөтөх эмис, бөдөн ынах.

895 – *Үөһээ үрдүк дьабын халлаантан* – **ДЬАБЫН** – былыргы саха-лар өйдөбүллэринэн, куһаҕан тыыннар дойдулара. Ойуун өллөбүнэ кута онно тийэр.

918 – *Куорсун түүтүнэн кунустаан* – **кунустаан** – дьиэни буорунаан сыбыырга оту кырбаан, кус түүтүн буору кытта булкуйан, быһыта барбатын диэн сыбыыллар. Ону кунустаан диэн ааттыылар.

928 – *Күөбүллээн күрдүргэтэн* – **күөбүл** – маһы кыһарга, хаһарга эбэтэр тириини субалыырга туттуллар тимирдээх, икки өттүнэн уктаах, биилээх токур туттар сэп.

942 – *Дьэбит дьайынын быһынан* – **дьайынг** – дьиэ ойбоһо, тас кытыыта.

968 – *Чургул хатын* – **чургул хатынг** – хашпыт, куурбут хатын.

969 – *Ситиинэн тигэн* – **ситии** – сылгы кылыттан оҥоһуллубут сап-быа. Бур. *шиндехен* – веревка из волоса.

1016 – *Саймарык кытыйа* – **саймарык кытыйа** – төгүрүк, ньалбар саламаат кутарга аналлаах кытыйа.

1018 – *Кыйыа иһиттэр* – **кыйыа иһиттэр** – саха араас иһиттэрэ (чороон, кытыйа, ыаҕайа о.д.а.) элбэхтик биир сиргэ чөмөхтүү ууруллубуттарын ааттыыллар.

1048 – *Ураатыгар дылы* – **ураат** – саха оһобун турбата, бууро тахсар сирин ураата диэн ааттыыллар.

1051 – *Кытарах кытыт саҕа* – **кытарах кытыт** – төрүү сылдьан баран ууламматах, төрөөбөтөх иккилээх-үстээх биэ.

1156 – *Дьабыллаах атыырын үөрүттэн* – **дьабыл** – саннын хаптабайыгар эбэтэр моонньугар сүрүн өнүттэн туспа (үксүн харана) дьүһүннээх улахан ойуулаах сылгы.

1161 – *Абыс иһит аҕарааны* – **аҕараан** – аһыйбыт үрүн ас.

1252 – *Ытаһата тулунна* – **ытаһа** – былыргы саха мас оронун бастарын холбоһугун хамнаабатын диэн маһынан ытаһалыыллара, ол элбэхтик хамнаатабына, куурдабына, хаптаһына туллан түһэрэ. Кли́н, дере́вянный кли́н.

1279 – *Көһүс үрэх сүүрүгүн курдук* – **көһүс үрэх** – суулла турар биэрэктээх, дирин сүннүлээх, сүүрүктээх үрэх.

1353 – *Суратын ингиирэ* – **сура** – киһи буутун халын этэ, ингиирэ-силгэтэ.

1357 – *Буом буомчалара* – дьахтарга оҕо үөскүүр миэстэтэ.

1566 – *Көмүс мөһүүрэни түһэрэн* – **мөһүүрэ** – туох эмэ кылаба-чыйан, күлүмүрдээн көстүүтэ.

1574 – *Көмүс уорук күндээрэн көстүө* – **уорук** – дом (юрта) с хорошими удобствами, лучшей постройки [Пек., III т., стлб.3047].

1614 – *Кур оѳустарын охтордулар* – **кур оѳус** – анаан уотуллабуот оѳус.

1615 – *Ахталы байтаһыны астаатылар* – **ахталы байтаһын** – былыргы баай саха ыала төрөөбөт ынаѳы эбэтэр оѳуһу кыһын таһырдыа күөх отунан аһатан кыстаталлар. Ол сүөһү наһаа уойан, ахтахтаан хаамар буолара. Ону ахталы байтаһын диэн ааттыыллар.

1658 – *Кэс ынах аһынан кэнсиктэ таһаарыг* – төрөөбөтөх-уһаабатах ынах арыытынан-сүөгэйинэн сытта таһаарыг. **Кэнсик** – туох эмэ умайбыт-кэриэрбит буруотун сыта. Уйг. *кансик*.

1697 – *Сытыары сымнаѳас түһэхтээх* – **түһэх** – ср. *түсүргэс*, тюрк. *тиз, тизэ* – колено-передняя сторона ляжки колени, то же и что *уллунах оройо* [Пек., III т., стлб. 2923].

1745 – *Сиикилээн уутунуу* – **сиикилээн** – уолбут, уостубут уулаах маар аата, икки тыа ардыгар уолан сытар маар, уу.

1837 – *Күн сирин күөнүнэн көмүскээтин* – **күөн** – киһи түөһэ, иннэ. Ср. пратюрк. *көөг, көөн* – грудь.

1807 – *Түөстэрин бүүтээбэр* – **түөс бүүтээбэ** – киһи түөһүн унуоѳа: түөс уонна ис силбэхэр ыккардыгар баар төгүрүк иһирдыэ кирири, ойбоно.

1808 – *Арѳастарын кэкэтигэр дылы* – **арѳас кэкэтэ** – киһи тоно-боһун бастакы унуоѳа.

1844 – *Аргынньахтаан олорон* – **аргынньахтаа** – уот иннигэр олорон, көхсүгүн сылыт, уокка көхсүгүнэн олор.

1892 – *Төбүрүөннүү түһэн* – төгүрүктүү түһэн. **Төбүрүөн** – на-кожная болезнь, лишай, род местной сыпи [Пек., III т. стлб.2760].

1933 – *Аѳыныахтаах ньилбэктээх* – **ньилбэк** – киһи буутун илин өгтө. Айыыһыт көтөѳөөччүнү, дыахтары көрөн бүөбэйдээн төрөтөр эмээксини сымнаѳас ньилбэктээх диэн ааттыыллара.

1978 – *Соххор содуома буола* – **содуом** – айдаан, түрүлүөн, тыас-уус.

2034 – *Хоппуруос буруотун курдук* – **хоппуруос** – былыр соѳурууттан кэлэр эмкэ туттуллар күөхтүнү өгнөөх эмтээх бороһуок.

2185 – *Холлоѳос уота буолан* – **холлоѳос уота** – холлоѳос – иһэ эмэбирбит хатыг тас субата. Ону уматтаххына, күүстэхтик умайар. Олонхо бухатыыра оннук уохтаахтык төлөттөөхтүк айаннаата диэн тэнгэнэн этэр тыл ситимэ.

2238 – *Тыһы тыймыыт тыыннаах* – **тыймыыт** – ящерица.

2269 – *Амтыын дойдуттан* – **амтыын дойду** – куһаѳан тыыннаах аллараа дойду, өлүү-сүтүү аллараа дойдута, аартык.

2342 – *Хонук иһигэр холбураатылар* – **холбураатылар** – ырдылар, дьүдэйдилэр.

2359 – *Икки көмүскэллэрэ – икки көмүскэтэ* – **көмүскэ** – харах олобун үөһэ кылдыбыта, харах олобо, онкучаба.

2421 – *Куулаба тиэрпэккэ* – **куулаба** – тыаба, тиэргэн уһугар.

2458 – *Хатааһын чолбонун курдук* – **хатааһын чолбон сулус** – халлаан ырааһыраары, тыалыраары, тымныйаары гыннабына, киэһэ сырдаан көстөр чабылынныы турар чолбон сулус.

2547 – *Торбуйах саха (саба) толоннор* – **толон** – град, дождь. Ср. тюрк. *долу, доолы, толы* – град.

2570 – *Куба баһа халлаанга тиийдэ* – уу кэлиитэ, ной мотуок, уу сута – ону ойуулаан этии.

2579 – *Эрэнэлээх үөстэрдээх* – эрийэ-буруйа устубут өрүстэрдээх.

2707 – *Харалбан харахтаах* – близорукий, не могущий смотреть на свет, шурящийся, косой, косоглазый. Ср. монг. *харалбан* – курслепый, который днем видит, а вечером не видит ничего [Пек., III т., стлб.3337].

2714 – *Сотуун өлүүгэ түбэхэн* – **сотуун** – сибирская язва.

2759 – *Абыс айаан* – **айаан** – өрүскэ түһэр үрэх төрдүн хочото; сэппэрээк үүммүт, үксүгэр уулаах, халааннаатабына өрүһү кытта силбэхэр сүлбэ эбэтэр киэнг аппа. Ср. эвенк. *аян* – виска.

2848 – *Өлүннүк таһаһын* – өлбүт киһиэхэ кэтэрдэр таһас.

2923 – *Боскуйа от сабана* – **боскуйа** – эргэр. уруккулуунан алта былас кыра кээмэйдээх кэбиһилээх от.

3043 – *Сытыы быһый былаайах* – **былаайах** – ойуун дүнгүрүн охсор түүлээх тыс бүрүөһүннээх кэдэгэр мас лаппаакыта.

3047 – *Кыһаана кылыгыраан* – **кыһаан, кыһаан** – ойуун таһаһыгар илиллэр тыастаах тимир киэргэллэр.

3301 – *Көңчүөтчүлээх көмүс ыңыырын* – **көңчүөтчү** – ыңыыр иннигэр тутуһарга аналлаах көмүһүнэн онгоһуллубут ат төбөтө.

3306 – *Боппороктаан болтопто* – **боппорок** – ындыыны үрдүнэн бырабан баран, ат өрөбөтүнэн эргитэн, хамсаабат гына ыга тардан баайар быа.

3452 – *Аптаах атара буолан* – **атара** – балыгы батары анһан бултуурга аналлаах, тимир атырдыахха маарынныыр үөрбэ.

3571 – *Күнгэһэ быстара буолла* – өлөр-сүтэр кэм чугаһаата, улахан куттал суоһаата, кэрээн, кыһалба буолла диэн суолталаах. Былыргы саха итэбэлинэн, ойуун кыыраар кэмигэр күнгэһэтин быата быһыннабына, тута өлөр. **Күһэнгэ, күнгэһэ** – эргэр. ойуун кыыраар

тангаһын көхсүгэр баайылар күн, ый уо.д.а быһыылаах кылырҕас төгүрүк тимирдэр. Ср. тюрк. *күзүнгү, көбүнгү* – зеркало, тув. *күзүнгү* – бляхи с лентами (принадлежность для камлания).

3672 – *Аллараа дьырбыыта* – күн тахсыыта, киириитэ күн аннынан уһун былыт тахсыыта.

3738 – *Кыыс бэрбээкэйигэр дылы* – **кыыс бэрбээкэй** – киһи сототун бэрбээкэй үрдүнээҕи саамай синньиир сирэ. **Бэрбээкэй** – сото уңуоҕа атах хаптаҕайын кытта холбоһор сирэ – сүһүөҕэ уонна уңуохтара.

3779 – *Тойон бомуо сэргэтиттэн* – **тойон бомуо сэргэ** – кэргэн кэпсэтэ кэлбит киһи атын баайар үс сэргэттэн ортоку улахан сэргэтэ.

3781 – *Иэҕишлээх ингэһиттэн тирэнэн* – **ингэһэ** – аты миинэргэ үктэнэн тахсарга аналлаах, дугалыы быһыылаах тимир (ыңгыырга кур курдугунан ингиннэриллэр). Тюрк. *үзөнгү, үзэнэ*.

3785 – *Харалаабыт улар курдук* – улар саас хара өҥнөнөр, тыһы уларыгар киэргэнэн дьүһүнүн уларытар.

3816 – *Астаах матаҕа саҕа* – **матаҕа** – эргэр. тугу эмэ угарга эбэтэр кутарга аналлаах сүөһү эбэтэр балык тириититтэн оҥоһуллубут хаа.

4128 – *Сиэги нэлэй аартыгы* – Айыыһыт аартыга, оҕо күн сириҥ көрөр аартыга.

4164 – *Торҕо айан суолун аайы* – **Торҕо айан суола** – Великий шелковый путь.

4232 – *Хараарар дьирбиитин диэки* – **дьирбии** – уулаах былыт.

4296 – *Өлүннүк таҥаһа өлбүкэлээх* – **өлбүкэ** – **өлбүргэ** – сон, сабынньах тэллэбэр буодьулуу тигиллибит киэргэл.

4415 – *Ону оломун булангын* – **оломун бул** – кимиэхэ эмэ тугу эмэ сиһилии ыйан-кэрдэн биэр. **Олом** – ууну кэһэн эбэтэр кэстэрэн туоруур үчүгэй үктэллээх, түгэхтээх чычаас уулаах сир.

4563 – *Тоноҕос уңуоҕа дьүөккэлээх* – **дьүөккэ** – суол хайа диэки барар хайысхатын ыйар бэлиэ. Былыргы сахалар киэн-куон кырдыаҕас аартыкка сылгы төбөтүн уңуобун ыйыылар.

4567 – *Көнчөх кус курдук* – **көнчөх, көччөх кус** – күһүҥнү көтөн эрэр кус оҕото.

4583 – *Сатанах салгыҥна оонньоото* – **сатанах** – столб для привязывания лошадей, коновязь (у виллойских якутов), вешалка-столб, на котором оставлены сучья для вешания вещей, для ведер со сме-

таной. Бур. *заадон*, тел. *чадан* – жертвенник нечистому духу-столб со сучьями, на которые вешают мясо [Пек., II т. стлб.2128].

4688 – *Ханьит олоочу курдук* – **олооччу** – эргэр. маража кэтэр кылгас остоох этэрбэс. Ср. бур. *олообшо* – лапоть, эвенк. *олочи* – летняя обувь из ровдуги.

4838 – *Модьууннаах торбостонуохпут* – **модьуун** – тири хатырыктыяр, түү соролоноор сыстыганнаах ыарыы. Ср. бур. *бужуу* – парша.

4946 – *Быта курдук* – бүтүн ордорбокко, үлтү, хампы.

5024 – *Толунньан тоглох унуожа* – **толунньан** – голенная суставная кость животных (соответствует пятке у людей), молодая женщина не ест, дабы не родился ребенок с лицом, подобным пяточной кости. Кость при сочленении бедра и голени у скотины. Ср. кирг. *толарсак* – косточка в задних ногах скота. [Пек., III т. стлб.2720].

5066 – *Үөһээ бохсуотуттан* – **бохсуо** – акка, сылгыга кымньылыыра, самыыта.

5329 – *Ханас дабыдалын* – **дабыдал** – көтөр кынатын икки бастакы бүлгүнүттэн сүһүбэ.

5375 – *Далга баппатах далажа* – **далажа** – олус куһаҕан майгылаах киһи, нэгэй.

5379 – *Онкубалбын тоһутан* – **окумалбын** – **окумал** – киһи тонобоһуттан бүлгүнүгэр, санныгар диэритэ. Сорох көтөр харамай дьардыаматыттан тахсар кынатын, илиитин, атабын бастакы сүһүөх унуожа.

5384 – *Анкыбалым баарыгар* – **окумалым** – **окумал** – киһи тонобоһуттан бүлгүнүгэр, санныгар диэритэ. Сорох көтөр харамай дьардыаматыттан тахсар кынатын, илиитин, атабын бастакы сүһүөх унуожа.

5459 – *Кыккахтаах халлаан* – халлаан аҕыйах хонугунан ардыах, хаардыах сибикитэ билиннэбинэ, аржаа диэккиттэн халлаанга сарадах, ыанньыйбыт былыттар тахсалларын кыккахтаах халлаан диэн ааттыылар.

5531 – *Орулуос кус* – үөл кус бийһэ; бэйэтэ үрүн ала дьүһүннээх, баттажа от күөбэ тобонноох хара, хаража арабас тулалаах, атахтара эмиэ арабастар, тумсун икки өтгүнэн манганнардаах. Ср. эвенк. **оролос** – селезень.

5579 – *Эбэрэһэ былыттары* – **эбэрэһэ былыттар** – халлаанга быста-быста устар былыттар.

5821 — *Уодьугаммын таттаран* — **уодьуганын тарт** — ким эмэ тэһиинин тут, уоскут, тохтот, кэһэт. Ср. тюрк. *дьуган, йуган* — узда, оброть, надеваемая на голову лошади.

5841 — *Абыс чампарыктаах хайаларын* — **чампарык** — 1. Всякий выступ, выдвинувшийся навесом, свод, навес, обруч или дуга, приделанная над изголовьем детской зыбки (люльки, колыбели) и облегчающая её качание. 2. Ободь, ледяное кольцо, легкое оледенение воды у берегов озера [Пек., III т. стлб.3567].

5950 — *Долободоһун бөбө* — **долободоһун** — абааһы сиригэр-уотугар үүнэр хатыылаах от.

6008 — *Өтүү быа буолан* — **өтүү** — сыарбаҕа тиэллибит таһаҕаһы кэлгийэргэ аналлаах үһун быа.

6098 — *Тэҕил дойду сукуллар бэлэһигэр* — **тэҕил дойду** — ыраах дойду.

6162 — *Үс хос хоһуомньулаах* — **хоһуомньу** — хатарыллыбыт, хатыллыбыт үс хос сылгы сиэлэ быаны холбоон өрүү аата.

6247 — *Кэһэхтээх охпун* — **кэһэх** — эргэр. ох хаата. Др.-тюрк. *кеш* — колчан.

6327 — *Холондоорон өлбүт сүөһү* — аһаабакка, ыран-дьүдэйэн өлбүт сүөһү.

6477 — *Үрүҥ тунах үлүктээх* — **үлүк** — *күһүн сана түспүт, ууллубат үрүҥ хаар.*

6504 — *Этитиилээх ох курдук* — **этитиилээх ох, онобос** — онобоһу онгорооччу ‘хара быары, сүллэр сүрэҕи хайа көтөн аһар буолаар’ диэн алгыс этэн онорбут онобоһо, обо.

6562 — *Биттэриктээх билиитинэн* — **биттэриктээх билии** — икки улахан күөллэр чугасыһар, хоруунан эбэтэр силээнинэн силбэхэр сирдэрэ.

6625 — *Долборугун төрдүгэр* — **долборук** — хотонго сүөһүгэ от ууран биэрэр уйа, күкүр.

6706 — *Куналы дьэллик тойуктат* — **куналы дьэллик тойук** — абааһы кыһыһын баһа-атаҕа биллибэт, өйдөбүлэ суох ырыата-тойуга.

6765 — *Өрүөстээх бастаах* — **өрүөстээх** — хара эбэтэр харана өҥнөөх ынах манган дьураалаах баһын этэллэр.

7023 — *Кэнгириилэринэн аяхтаах* — **кэнгирии, кэнэрии** — киһи харахтарын ыккардыларынан муннун кэдээлэ.

7167 — *Эриэн оһуруос быаны* — **оһуруос быа** — лоһугурас бөдөҥ собуос быа.

7228 – *Көһүтэн-көһүтэн өннүүм көһүйдэ* – **ӨННҮӨМ** – сүннүүм көһүйдэ.

7309 – *Сигирии курдук эриллэн* – **СИГИРИИ** – былыргы сахалар талах тас хабын кыһыйан ылан, кыра туттар сэптэрин баайаллара: атырдыахтарын, сыарбаларын тордуохтарын силбэхэр сирдэрин баайаллар.

7353 – *Күөрдүн уотунуу* – **КҮӨРТ** – тимир ууһа кыһаҕа уоттаах чоһу күөдүтэригэр аналлаах үрдэрэр тэрилэ. Пратюрк. *көөрүк* – мех кузнечный (для нагнетания воздуха).

7465 – *Дьорбоно сотолоох* – үрдүк, көнө дьулуһур сотолоох.

8164 – *Тэбиэн тириитин саҕаны* – **ТЭБИЭН** – верблюд.

8698 – *Систэрин уңуоҕа сиибэх буолла* – **СИИБЭХ** – элбэх өлүүлээх, хааннаах кыргыһы буолбут сиригэр дьаһаллыбакка хаалбыт дьон уңуохтара.

8957 – *Аптаах албасынан аҥаабыллаан көртүм* – ...Тымтыктанан инникини өтө көртүм. **АҢААБЫЛ** – эргэр. тымтык төбөтүн кыратык хайытан, ону аппаччы тардан, испиискэ саҕа маһынан тирээбиллээн баран, ол тирээбили уматтааха, тостон туора ыстанар (былыргы оҕо оонньуута).

9695 – *Кырыыппанан куоластаах* – **КЫРЫЫППА, КЫРЫМПА** – *мас сирэйдээх, кылгас моойдоох, үс-түөрт кыллаах, тобукка ууран олорон аалан оонньонон музыкальнай тэрил.*

9791 – *Баабыр кыыл курдук* – **БААБЫР КЫЫЛ** – эргэр. үүтүнэн иитиллээччилэргэ киирэр бөдөн сиэмэх кыыл. Ср. түрк. *бабр, бэбр* – леопард, пантера.

10009 – *Аҕыс илии халыҥнаах хара дьаассыны үүннэриэхтэрэ* – **ХАРА ДЬААССЫН** – уулаах сииктээх сиргэ туох эмэ уһун кэмнэ сыттабына – уһун түүнүк үүнэр.

СИР-ДОЙДУ УОННА ПЕРСОНАЖТАР ААТТАРЫН ЫЙЫННЬЫКТАРА

Аал Луук Мас – орто дойдуну араначчылыгыр, сир барба баайын сирэйдээн көрдөрөр мас. – 156 ст.

Аан Алахчын Хотун – сир-дойду иччитэ. Алгыс тылыгар ахтыллар. – 11157 ст.

Аат Мофойдоон – Хабытта Бэргэн айанын суолугар баар аартык, абааһы сирэ-дойдута. – 5944 ст.

Аат Хахайдаан – Хабытта Бэргэн айанын суолугар баар аартык, абааһы сирэ-дойдута. – 6045 ст.

Адалба Буурай – арбаа халлаан олохтооҕо, абааһы бийин бухатыыра – 2117, 2559, 3058, 3401, 4134, 4462, 4743, 5163, 5202, 5275, 5390, 5634, 6660, 8757 ст.

Айах уустара – ат сэбин-сэбиргэлин ойуулааһынга туттуллар анал аат. – 3298, 6166 ст.

Айыы Куо – Хабытта Бэргэн анала, кэргэн ылар кыыһа. – 11303, 11397 ст.

Айыыһыт Хотун (Айыыһыт Ийэ Хотун, Ахтар Айыыһыт, Айыыһыт аартыга, Үрдүк Айыыһыт) – саха итэбэлигэр дьон-аймах ууһурун-тэнийэрин араначчылыгыр үрдүк айыылартан биирдэстэрэ, оҕо кутун биэрэр. – 193, 344, 1131, 1205, 1307, 1434, 1454, 1490, 1682, 1702, 1715, 2220, 3085, 3529, 3534, 7643, 9644, 9663, 10117, 10410, 10473, 10542, 10567, 10574, 10767, 10785, 10830, 11033, 11180, 11216, 11308, 11621, 11836 ст.

Ала Мылахсын – оҕону ийэтин иһигэр тобус ый тобус хонук уста араначчылыгыр айыы. Иэхэлимэ Куо – айыы удаһанын көрүүлэнэр тылыгар-өһүгэр ахтыллар. – 10488 ст.

Албан Алгысчыт – Хабытта Бэргэн Кылаан Куолуун атааннаах-мөнүөннээх айантан кэлиилэригэр көрсөр алгысчыт. – 11131 ст.

Амтыын дойду (Амтыын кириэс аартыга, Амтыын кириэс алдыатыылаах абааһы аартыга) – абааһы сирэ-дойдута. – 2269, 3933, 6822 ст.

Аһамныт Көнө Көөһөкөһө – Моруот Боотур оҕолоро Хабытта Бэргэн, Кылаан Куо эргиллэн кэлиилэригэр үлэһиттэригэр биэрэр соруудабар ахтыллар элбэби аһыыр – аһамныт киһи аата. – 10620 ст.

Ап Салбаныкы – Амтыын Кириэс абааһы аартыгын иччитэ. – 3939, 4023, 4039 ст.

Арсан Буурай – абааһы бухатыыра, Адалба Буурай убайа. – 2714, 4464, 4522, 5636, 5714, 5750, 7668, 9032 ст.

Арчыына Куо – Элэс Бэргэн ийэтэ. – 11006 ст.

Арыылаах алаас – орто дойду сирэ-уота, Хабытта Бэргэн төрөөбүт алааһа. – 312, 812, 1154, 2325, 3261, 3426, 6238, 6487, 7639, 10292, 10415, 10659, 10757, 10771, 11457, 11509 ст.

Будулга Буурай – абааһы бухатыыра, Адалга Буурай инитэ – 5157 ст.
Дабдака кырдыбас – орто дойду улуу ойууна. – 110, 167, 4273, 4348, 4546, 11254 ст.

Далбардаан эмээхсин – айыһыт көтөбөөччү, Хабытта Бэргэн Кылаан Куолуун төрүүллэрин көрөн-истэн күн сириин көрдөрөр ытык-мааны эмээхсин. – 1454, 1522, 1639, 1669, 1678, 1734, 1770 ст.

Дугуйук – тонус боотура; кыргыз үйэтин ахтыыга туттуллар анал аат. – 281 ст.

Дьөһөгөй Айыы (Кулан Дьөһөгөй айыһытара) – сылгыны-сүөһүнү үөскэтэр, араначчылыыр Үөһээ дойдуга олохтоох айыы, тангара. Хабытта Бэргэн атын ырыатыгар ахтыллар. – 3859, 5919 ст.

Дьөһөгөй обото – **Күдэннээх кутуруктаах күдэн кугас ат** – Хабытта Бэргэн ата. – 732, 3265, 3282, 3685, 3796, 4081, 4085, 4105, 4219, 5060, 5096, 5473, 5507, 5662, 5575, 5847, 6082, 6118, 6160, 6390, 7050, 7657, 8610, 9215, 9736, 9789, 9812, 10349, 10731, 10980 ст.

Дьургулаан Куо (Арчылаан Куо) – айыы удабана, Иэхэлимэ Куо балта. Хабытта Бэргэн кыргыһытыгар көмөбө кэлэр. – 9516 ст.

Дьылга Тойон – саха итэбэлигэр киһи инники дьылбатын быһаарар үрдүк айыылартан биридэстэрэ. Дьылга *Айыы ыйаабынан*, *Дьылга Хаантан ыйаахтанан* диэн тыл ситимигэр туттуллар. – 1323, 3513, 5917, 11060 ст.

Илбис Кыһа – Илбис Тангара кыһа, сэриини-охсуһууну, хаан тохтуунун үөскэтэр дьахтар иччи. Абааһы сириин-дойдутун ойуулааһынна туттуллар. – 7454 ст.

Илбис Кыһа Иирэр Мэнэрик Туос Дьэһиэттэй – абааһы кыһа, сири-дойдуну ойуулааһынна туттуллар. – 5665 ст.

Илбис Кыһа Иэн Кэдэрик удабан – абааһы удабана. – 7028 ст.

Иэйэхсит Хотун (Эрбэй Иэйэхсит, Элбэн Иэйэхсит, Иэйэхсит Ийэ, Иэйэхсит Ийэ Хотун) – киһини, сылгыны, сүөһүнү, ыты араначчылааччы, көрөөччү-харайааччы дьахтар тангара. – 1220, 1441, 1501, 1900, 1908, 1918, 3086, 9539, 9643, 9664, 10541, 10569, 10768, 10784, 10831, 11292, 11309, 11620, 11859 ст.

Иэхэлимэ Куо удабан – айыы удабана, Хабытта Бэргэн эдьийэ. Бухатыыр суолун тухары араначчылыыр-арчылыыр, сүбэ-ама биэрэр. – 276, 3767, 6811, 6851, 9240, 9383, 9517, 10434 ст.

Кириктэй уустара – ат сэбин-сэбиргэлин ойуулааһынна туттуллар анал аат. – 3294 ст.

Көнө Көбөччөй көмүс ууһа – ат сэбин-сэбиргэлин ойуулааһынна туттуллар анал аат. – 7352 ст.

Куонньалы Куо – абааһы кыһа. – 9710 ст.

Күн кыһа – Хабытта Бэргэн сылайан-элэйэн сыттабына, күүс-уох биэрэ халлаантан түһэр иччи кыыс. – 9551, 9562 ст.

Күүлэлээх – орто дойду сирин аата. Элэс Бэргэн сирэ-уота. – 10991, 11144 ст.

Кылаан Куо – Хабытта Бэргэн игирэтин анара, балта. – 2329, 2826, 3389, 3753, 3975, 4795, 5569, 6282, 6658, 6968, 7126, 7693, 7701, 7737, 7849, 8768, 8975, 9057, 9625, 9649, 10194, 10227, 10239, 10258, 10304, 10525, 10739, 10752, 10789, 10847, 10881, 10932, 11023, 11049, 11111, 11577, 11659, 11747, 11771 ст.

Кыталык кыыл – айыы көтөрө, Хабытта Бэргэн инники көһүтэр аргыардаах айанын ыйан-кэрдэн биэрэр. – 4115 ст.

Кыыс Кылаарытта – Хабытта Бэргэн ийэтэ. – 685, 1213, 1283, 1309, 1322, 1393, 1736, 2362, 3600, 7640, 10813 ст.

Кыыс Ытылба (Ытылба Куо удабан) – абааһы удабана, Адалба Буурай балта. Кылаан Куону былдыан ильдэ барар. – 2050, 2830, 4644, 4936, 4948 ст.

Кэнтик уустара – ат сэбин-сэбиргэлин ойуулааһыннга туттуллар анал аат. – 6179 ст.

Кээхтийэ абатын ууһа (Кээхтийэ ойуун) – абааһы биһиэ, абааһы ойууна, абааһы сирин-дойдутун ойуулааһыннга туттуллар – 6305, 8576 ст.

Лэкэттэ уол – сорук боллур уол. – 1453, 1482, 10623 ст.

Моруот Боотур – Хабытта Бэргэн абата. – 632, 1276, 1467, 1486, 1625, 1874, 2373, 7634, 10595, 10627, 10908 ст.

Мээрикээн Бэргэн – орто дойду олохтообо, бухатыыр. Орто дойду сирин-уотун ойуулааһыннга туттуллар анал аат. – 404 ст.

Одун Хаан – саха итэбэлигэр киһи инники олобун, дьылбатын быһаарар үрдүкү айыылартан биирдэстэрэ. Одун Хаантан онһуулан, Одун Хаантан онһуулаах, Одун Хаан онһуутунан диэн тыл ситимигэр туттуллар – 3146, 4317, 6884, 9536 ст.

Оноһуйа Боотур – Элэс Бэргэн абата. – 11013 ст.

Оһол уола – Илбис Тангара уола. Өс-саас, кыргыс, өлөрсүү аллараа дойдутун иччитэ. Абааһы сирин-уотун ойуулааһыннга ахтыллар. – 7456 ст.

Орулуос обонньор – олонхоһут; Хабытта Бэргэн Кылаан Куолуун эргиллиилэрин үөрүүтүн ойуулааһыннга ахтыллар анал аат – 10608 ст.

Өрүкүчүэй Хобуохчай – абааһы удабана. – 6040, 6621, 6640, 6667, 6724, 6790, 6798, 6817 ст.

Симэхсин эмээхсин – Моруот Боотур дьиэтин-уотун, сүөһүтүн көрөр эмээхсин. – 10662 ст.

Сэбээн эмээхситтэрэ – хотугу эмээхситтэр; Кыыс Кылаарытта хат буолан ханайар кэмин ойуулааһыннга ахтыллар. – 1297 ст.

Таалахаан – Хабытта Бэргэн анала Айыы Куо сирэ-дойдута. – 11300 ст.

Түнгүр ойуун – абааһы сирин-дойдутун ойуулааһыннга туттуллар анал аат. – 5669 ст.

Тэппэрээх уус – дьиэни-уоту ойуулааһыннга туттуллар анал аат. – 922, 935 ст.

Уот Кудулу байбал – абааһы сирэ-уота, бухатыырдар, удабаттар охсунар, күөн көрсүһөр миэстэлэрэ. – 3144, 4790, 5988, 6013 ст.

Уот Мэнгистэй байбал – абааһы сирэ-уота, бухатырдар, удабаттар охсуһар, күөн көрсүһэр миэстэлэрэ. – 6340, 6394, 6550, 6559, 6840, 6846, 6962, 7005, 7272, 8690, 8926 ст.

Уот Салбаныкы байбал – абааһы сирэ-уота, бухатырдар, удабаттар охсуһар, күөн көрсүһэр миэстэлэрэ. – 7018, 7337 ст.

Үрүг Аар Тойон – Албан алгысчыт алгыһыгар ахтыллар. – 11196 ст.

Хабытта Бэргэн – сүрүн герой, орто дойду бухатыра. – 1862, 2292, 2589, 2655, 2933, 3055, 3081, 3594, 3666, 3775, 3997, 4044, 4108, 4187, 4205, 4258, 4282, 4558, 4887, 4954, 4991, 5035, 5107, 5256, 5306, 5448, 5466, 5563, 5703, 5856, 6108, 6159, 6218, 6344, 6434, 6521, 6537, 6639, 6805, 6861, 6903, 6985, 7005, 7057, 7267, 7296, 7343, 7398, 7537, 7607, 7663, 7750, 7914, 7996, 8225, 8251, 8298, 8419, 8517, 8628, 8789, 8902, 9005, 9080, 9092, 9190, 9557, 9642, 9733, 9795, 9925, 10037, 10161, 10215, 10254, 10344, 10513, 10730, 10918, 11280, 11321, 11330, 11628, 11641 ст.

Хахаарытта Эбэ Хотун – орто-дойду сирэ-уота, Хабытта Бэргэн төрөө-бүт дойдута. – 53, 196, 253, 356, 667, 714, 1530, 2492, 2584, 3425, 3881, 6269, 6484, 10417, 10706, 10780 ст.

Хобочуйа хоһууннара – абааһы сирин-дойдутун ойуулааһынҥа туттуллар анал аат – 5671 ст.

Ходон Дьоруо удабан – абааһы удабана. – 8583 ст.

Ходьон Айыы – имэн, таптал тангарата; Кылаан Куо Элэс Бэргэнниин аналларын холбуур кэмнэригэр ахтыллар. – 11759 ст.

Хоохтуйа ойуун – абааһы сирин-дойдутун ойуулааһынҥа туттуллар анал аат. – 6334 ст.

Чуоралды удабан – абааһы сирин-дойдутун ойуулааһынҥа туттуллар анал аат. – 5673 ст.

Чупчурбан удабан – абааһы удабана. – 5593, 8717, 8739, 8842, 8941, 8970 ст.

Чупчурдаан Куо – абааһы кыһа. – 8404 ст.

Чыгыс Хаан – саха итэбэлигэр киһи инники олобун, дьылбатын быһаарар үрдүкү айыылартан биирдэстэрэ. *Чыгыс Хаан ыйааба, Чыгыс Хаан ыйыыта, Чыгыс Хаантан ыйаахтаах, Чыгыс Хаантан оҥоһуулаах* диэн тыл ситимигэр туттуллар. – 2208, 3514, 6885, 9537 ст.

Бий кыһа – Хабытта Бэргэн сылайан-элэйэн сыттабына күүс-уох биэрэ халлаантан түһэр иччи кыыс. – 9548, 9561 ст.

Бумы чыгычаахтар – Хабытта Бэргэн Кылаан Куо хаайылла сытар хап-пахчытыгар чугаһан кэлиитигэр көрсөһөнөр сүбэ-ама биэрэллэр. – 9634 ст.

Элэс Бэргэн – Кылаан Куо анала. – 10945, 10959, 10998, 11051, 11119, 11742 ст.

Эрбийэ Бэргэн – орто дойду олохтооһо, мас ууһа, дьиэни-уоту ойуулааһынҥа ахтыллар. – 935 ст.

Эриллэ Чохчой – абааһы сирин-дойдутун ойуулааһынҥа туттуллар анал аат. – 8587 ст.

НУУЧЧА ТЫЛЫТТАН КИИРИИ ТЫЛЛАР

№	Кирири тыл	Тылбааһа	Туттуллубут ахсаана
1	ампаар	амбар	6
2	атамаан	атаман	3
3	балбаанкы	болванка	1
4	бириэмэ	время	3
5	биэрэк	берег	1
6	бокуой	покой	2
7	боруок	порог	2
8	буойун	воин	2
9	былаан	план	1
10	бэчээтинэй	печатный	1
11	дорообо	здравствуй	2
12	дууһа	душа	18
13	дэриэспэ	дресва	6
14	истиэнэ	стена	1
15	кипсэ	гипс	1
16	куудара	кудри	3
17	кынчаал	кинжал	2
18	кыраһыабай	красивый	1
19	миэстэ	место	3
20	муоста	мост	7
21	наада	надо	1
22	орубуна	равно	2
23	өстүөкүлэ	стекло	1
24	сизэрэ	сера	1
25	содуом	содом	15
26	сокууска	закуска	1
27	сыап	цепь	1
28	уһаайба	усадьба	1
29	хаалтыс	галстук	1
30	халадаай	холодай	1
31	хандылы	кандалы	1
32	хошпуруос	купорось	1
33	чиэшпэр	четверть	1
34	ыстаал	сталь	3
35	ыстаан	штаны	2
36	эппиэт	ответ	1
37	эриэккэс	редкость	1

КЫЛГАТЫЫЛАР

алт. — алтайский

бур. — бурятский

др.-тюрк. — древнетюркский

маньчж. — маньчжурский

монг. — монгольский

ОНЧИ — М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральнай университет Олонхо научнай-чинчийэр института

өс хох. — өс хоһооно

Пек. — Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. В 3 томах. 1959.

пратюрк. — пратюркский

РНА СС ССНК — Россия Наукаларын Академиятын Сибиирдээби салаатын Саха сиринээби Научнай киинэ

с. — сирэй

СТБТ — Саха тылын быһаарыылаах тылдбыта. Толковый словарь якутского языка / под. ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск: Наука, 2004; 2010.

стлб. — столбец

т. — том

тел. — телеутский

тув. — тувинский

тюрк. — тюркский

эргэр. — эргэрбит тыл

ТУҤАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА

Бүлүү фольклора – Бүлүү олонхоһуттара / Сост. Иванова С.Т. — Вилюйск: КЦ Стиль, 2006. — 56 с.

Васильев, Г.М. Якутское стихосложение. — Якутск: Кн. изд-во, 1965. — 126 с.

Дмитриева, А.А. Олонхо вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы: автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Якутск, 2008.

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо. — М.: Наука, 1980. — 375 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. — Новосибирск: Наука, 2000. — 192 с.

Илларионов, В.В. Олонхо алыптаах эйгэтэ. — Дьокуускай: Бичик, 2006. — 336 с.

Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов. — Якутск, 1982. — 123 с.

Илларионов, В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо. — Новосибирск: Наука, 2006. — 191 с.

Мүлдү Бөбө / Олонхосут Д.М. Говоров. — Якутск: Бичик, 2010. — 472-478 с.

Никифоров, В.М. Стадии эпических коллизий в олонхо: Формы фольклорной и книжной трансформации. — Новосибирск: Наука, 2002. — 208 с.

Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 256 с.

Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору. — М.: Наука, 1974. — 402 с.

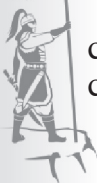
Афанасьев, П.С., Воронкин, М.С., Алексеев, М.П. Саха тылын диалектологической тылдыта. — М., 1976.

Воронкин, М.С., Алексеев, М.П., Васильев Ю.И. Саха түөлбэ тылын тылдыта: (Эбии том). — Новосибирск, 1995.

Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка: В 3 т. — Л., 1958. — Т. 1; 1959. — Т. 2, 3.

Саха тылын быһаарыылаах тылдыта = Толковый словарь якутского языка: В 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск, 2004. — Т. 1; 2005. — Т. 2; 2006. — Т. 3.

Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыта = Большой толковый словарь якутского языка: В 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск: Наука, 2007. — Т. 4; 2008. — Т. 5; 2009. — Т. 6. 2010. — Т. 7.

СЫҢЫАРЫЫЛАР

Библиография

Испииһэккэ Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ, олонхоһут К.Н.Никифоров олонхоторун рукопистара, периодической бэчээккэ тахсыбыт айымныылара, ыстатыйылара, кини туһунан матырыйааллар түмүлүннүлэр.

Бастаан автор айымныылара ааттарынан алфавит бэрээдэгинэн араарылыннылар. Онтон кини туһунан периодической бэчээккэ тахсыбыт матырыйааллар киирдилэр. Тылынан сахалыы, онтон нууччалыы араарылынна.

Библиографической суруйуулары онгорорго ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления», ГОСТ 7.12-93 «Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила» туттулуннулар.

Ийинньык оноруутугар Үөһээ Бүлүүтээҕи киин библиотека фондатыгар баар, краеведческой картотекаҕа киирбит матырыйааллар киирдилэр.

Саха тылын учууталларыгар, библиотекардарга, оболорго уонна фольклору үөрэтээччилэргэ, ааҕааччы киэн аранатыгар көмө быһыытынан ананар.

Саха Республикатын Президентин ыйаахтара

«Гражданской килбиэн» бэлиэнэн наҕараадалыырга Никифоров Кирил Никоновичы – олонхоһуту, Үөһээ Бүлүү улууһа (оройуона) – үгэс буолбут норуот айымньытын чөлүнэн хаалларыыга уонна сайыннарыыга үтүөлэрин итиэннэ «Олонхо» героической эпоһы пропагандалааһынна кылааттарын иһин: Саха Республикатын Президентин 2006 с. бэс ыйын 27 к. 279 №-дээх ыйааҕа // Саха сирэ. – 2006. – От ыйын 1 к.

О награждении за вклад в развитие культуры искусства, многолетнюю плодотворную творческую деятельность и в связи с Международным днем театра и Всероссийским днем работников культуры присвоить почетное звание «Заслуженный работник культуры Республики Саха (Якутия)» Никифорову Кириллу Никоновичу –

специалисту по народному творчеству управления культуры, Верхневиллюйский улус : Указ Президента Республики Саха (Якутия) № 1358 от 20 марта 2009 // Якутия. – 2009. – 25 марта; Саха сирэ. – 2009. – Кулун тутар 25 к.

Айымньылара

1. Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн : олонхо: [рукопись] / К. Никифоров. – Үөһээ Бүлүү : ИКЦ, 1991. – 510 с.
2. Аан дойду икки улахан түмсүүтүгэр : [олонхо – омуктар түһүлгэлэригэр] // Үөһээ Бүлүү. – 1996. – Балаҕан ыйын 28 к.
3. Алгыс тыл үтүөтүн айылҕабыт туһугар : алгыс / К. Никифоров. – Үөһээ Бүлүү. – 2011. – Бэс ыйын 7 к.
4. Аныыбын олобум доборугар : хоһоон / К. Никифоров // Үөһээ Бүлүү. – 1993. – Тохсунньу 1 к.
5. Америкаттан кэллим / К. Никифоров // Үөһээ Бүлүү. – 1997. – Ахсынньы 11 к.
6. «Дьоллоох буолунг бар дьонум...» / кэпсэттэ М. Власьева // Саха сирэ. – 2005. – Атырдьах ыйын 18 к. – С.9
7. Көңүл дойдум күөрэгэйэ : А.Е. Ильинаҕа анабыл тойук / К. Никифоров // Коммунизм сардангата. – 1985. – Кулун тутар 28 к.
8. Күндү ийэ Бүлүүбүт : тойук / К. Никифоров // Үөһээ Бүлүү. – 1998. – Балаҕан ыйын 18 к.
9. Олонхо киэһэлэрэ / К.Никифоров // Коммунизм сардангата. – 1982. – Сэтинньи 2 к.
10. Өбүгэлэрбит үгэстэрин сайыннарыабын/ К. Никифоров // Коммунизм сардангата. – 1983. – Кулун тутар 24 к.
11. Саргыбыт салалыннын : хоһоон / К. Никифоров // Коммунизм сардангата. – 1982. – Ахсынньы 2 к.
12. Саха олонхото – күннээх Казахстанга / К. Никифоров // Үөһээ Бүлүү. – 1994. – Ыам ыйын 21 к.
13. Төлкөнү түннэри : тойук / К. Никифоров // Үөһээ Бүлүү. – 1996. – Балаҕан ыйын 28 к.
14. Улуу олонхолору оҕоҕо толотторор оччото суох... [ытык киһибит харабынан] / кэпсэттэ Г. Неустроева // Үөһээ Бүлүү. – 2007. – Сэтинньи 23 к.
15. Утарабын уоттаах сэриини : тойук / К. Никифоров // Коммунизм сардангата. – 1984. – Муус устар 19 к.
16. Үбүлүөйдээх Улуу Туймаада түһүлгэтигэр // Үөһээ Бүлүү. – 1997. – От ыйын 22 к.

17. Ыһыах алгыһа: алгыс // Үөһээ Бүлүү. – 1995. – Балаҕан ыйын 27 к.

Кини туһунан

18. Афанасьев, Е. Аатырбыт марафонец / Е. Афанасьев // Коммунизм сардангата – 1988. – Ахсынньы 20 к.

19. Афанасьев, Е. «Зарница» болуоссакка... / Е. Афанасьев // Саха сирэ. – 1995. – От ыйын 26 к.

20. Борисова, Т. Театр 35 сыла : буклет : [Үөһээ Бүлүү народнай театра төрүттэммитэ 35 с. К.Н. Никифоров туһунан] / Т.В. Борисова. – Үөһээ Бүлүү: ИКЦ, 1999 с.

21. Бочонина, В. Үөһээ Бүлүү ытык кинитэ / В. Бочонина // Орто дойду. – 2009. – Тохсунньу 15 к.

22. Васильев, В. Сырдыгы сыдыааһа турдуннар / В. Васильев: [К.Н. Никифоров бирийһигэр республикатааһы тойук күрээбэр] // Үөһээ Бүлүү. – 2007. – Кулун тутар 30 к.

23. Васильева, Л. Олонхону көрө олорон / Л. Васильева: [«Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхо] // Коммунизм сардангата. – 1991. – От ыйын 6 к.

24. Веревкина, М. Көмөҕө наадыар / М. Веревкина // Забота – Арчы. – 2009. – Кулун тутар 5 к.

25. Гаврильев, И. Россияҕа биллибит ийэр куттаах талааннар-быт / И. Гаврильев // Саха сирэ. – 2004. – Ахсынньы 24 к.

26. Герасимова, М.-Сэнээрэ. Россияҕа сурабырдылар / М. Герасимова // Орто дойду. – 2004. – Ахсынньы 23 к.

27. Дакаярова, М. Чахчы кэрэ киһи диэтэбин / М. Дакаярова // Ил Түмэн Хотун Бүлүүгэ. – 2006. – Сэтинньи 3 к.

28. Дьяконова, Н. Айыы сиэрин түстүүр улуу күүс : [К.Н. Никифоров – Сунтаарга Олонхо ыһыаһын кыайыылааһа] / Н. Дьяконова // Саха сирэ. – 2006. – От ыйын 27 к.

29. Иванов, И. Олонхо-спектакль : [«Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн Бухатыыр»] / И. Иванов // Саха сирэ. – 1992. – Бэс ыйын 30 к.

30. Иванов, И. Радионан долгуйа иһиттибит / И. Иванов // Саха сирэ. – 1993. – Алтынньы 8 к.

31. Иванова, А. Киһи буолан тахсалларыгар бу күрэх көмө буолар / А. Иванов // Амма олоҕо. – 2007. – Муус устар 4 к.

32. Кирилл Никифоров Киргизияҕа барар буолла // Үөһээ Бүлүү. – 2006. – Атырдьах ыйын 18 к.

33. Константинов, А. «Ийэ олонхоһут» аат ингэрилиннэ / А. Константинов // Үөһээ Бүлүү. – 2006. – Кулун тутар 14 к.

34. Кэнттик Мэхээлэтэ. Быыс аһыллар...: [Үөһээ Бүлүүтээҕи народнай театр К. Никифоров олонхотун туруоран иккис миэстэни ылла] / М.Т. Мойтохонов // Хоһуун. – 1998. – Муус устар 10 к.

35. Москваҕа Саха сирин күннэрэ : [«Душа России» бэлиэ хаһаайына К.Н. Никифоров кытынна] // Үөһээ Бүлүү. – 2007. – Ахсынньы 7 к.

36. Никифоров, Ж.; Никифоров, Н. Айылҕа анаабыт кинитэ : [65 сааһын көрсө сиэннэрин ахтыыллара] // Үөһээ Бүлүү. – 2003. – Сэтинньи 25 к.

37. Никифоров, Ж.; Никифоров, Н. Айылҕа биэрбит кинитэ : дакылаат : [«Инникигэ хардыы» конференция]. – Үөһээ Бүлүү: М.А. Алексеев аатынан республиканскай гимназия, 2003. – 58 с.

38. Ньыыкан ойуун уола – Кирилэ // Холумтан («Киин куорат» хаһыат сыһыарыыта). – 2007. – Муус устар 12 к.

39. Петрова, В. Айыы дьиэтэ тутуллар / В. Петрова // Үөһээ Бүлүү. – 2002. – Атырдыах ыйын 20 к.

40. Попов В. Кириилинэн киэн туттабыт / В. Попов // Дьулурҕан («Саха сирэ» хаһыат сыһыарыыта). – 2004. – Тохсунньу 6 к.

41. Самсонов, Ю. Олонхону биһирээтибит / Ю. Самсонов // Үөһээ Бүлүү. – 1993. – Кулун тутар 25 к.

42. Саха Республикатын культуратын туйгуна К.Н. Никифоров-Лөкөчөөнөп бириийигэр республиканскай тойук күрэбин балаһыанньата // Үөһээ Бүлүү. – 2007. – Кулун тутар 9 к.

43. Седалищева, Л. Олонхо дьиэтэ сандаарыа : [К. Никифоров Олонхо дьиэтин туттар] / Л. Седалищева // Үөһээ Бүлүү. – 2006. – Олунньу 17 к.

44. Семенов, Е. Көтөрдөөхтөр күтүөттэрэ – Кирилл Никифоров очерк / Е. Семенов // Үөһээ Бүлүү. – 1997. – От ыйын 19 к.

45. Семенов, Г.К. Никоновиһы өрө тутун / Г.К. Семенов // Үөһээ Бүлүү. – 1997. – Кулун тутар 4 к.

46. Семенов, Г. Хотугу сир табата, маладьыас! / Г. Семенов // Үөһээ Бүлүү. – 1999. – Олунньу 24 к.

47. Семенова, В. Олонхо – саха кинитин чахчы да кута-сүрө эбит. «Хабыр киирсилээх Хабытта Бэргэн» олонхо – Тааттаҕа / В. Семенова // Үөһээ Бүлүү. – 1993. – Муус устар 20 к.

48. Слепцова, А. Кыргызтаанга саха олонхото дуораһында : [К. Никифоров – Киргизияба] / А. Слепцова // Саха сирэ. – 2006. – Балабан ыйын 28 к.
49. Стручков, А. Марафонец бастакы аатырыгыта / А. Стручков // Кыым. – 1965. – Сэтинньи 13 к.
50. Тойон сүрэх тугу кэпсииринэн // Кыым. – 2005. – Муус устар 20 к.
51. Уран Ньюкулай. Ньыыкан оҕото Кирилэ : зарисовка : [К. Никифоров – сүүрүк, уус, тойуксут, олонхоһут, эмчит] / Н.П. Корякин // Үөһээ Бүлүү. – 2002. – Олунньу 15 к.
52. Федотова, Д. Астык түһүлгэ тардылынна / Д. Федотова // Үөһээ Бүлүү. – 1994. – Балабан ыйын 13 к.
53. Шамаев, Н. Умнуллубат улуу кырдыаҕас // Үөһээ Бүлүү. – 1996. – Атырдыах ыйын 27 к.
54. Шишигина, У. Күн Айыы киһитэ // Учутал аргыһа. – 2006. – Атырдыах ыйын 10 к.

* * *

55. Дмитриев, А. Кирилл Никифоров «Душа России» / А. Дмитриев // Якутия. – 2004. – 23 нояб.
56. Культура в вопросах и ответах : [Министр культуры РС (Я) А. Борисов о К.Н. Никифорове] // Якутия. – 2006. – 9 февр.
57. Николаев, В. Стартуют марафонцы / В. Николаев // Соц. Якутия. – 1968. – 29 июня.
58. Петровская, О. Десант на Ленские столбы : [Круиз ветеранов Отечеств. войны] / О. Петровская // Якутия. – 2005. – 8 июля.

*Испииһэги хомуйан онордо
Үөһээ Бүлүүтээҕи киин библиотека
библиограба Г.А. Егорова*

К.Н. НИКИФОРОВ-ЛӨКӨЧӨӨН ОЛОБУН ТУЪУНАН

Айылда анаабыт кинитэ

Бас биирдии сир, норуот киэн туттар, сөбөр-махтайар, уос номоҕо онгостор ураты талааннаах, айылбаттан айдарыылаах дьонноох буолар. Оннук кининэн буолуон сөп диринг эйгэлээх, кимиэхэ да майгыннаабат ураты көрүүлээх, туох эрэ санганы көрдүү, айа-тута, оноро сылдыар, норуотун туһугар бэриниилээх, кини инники дьылбатын туһугар өйүн-санаатын сынньар, ылсыбытын тигэбэр тиэрдэр киһи. Оннук дьонтон биирдэстэринэн буолар «Душа России» национальной бириэмийэ лауреата, «Гражданской килбиэн» бэлиэ хаһаайына, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Ытык сүбэтин бочуоттаах кырдыаҕаһа, Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Үөһээ Бүлүү, Бүлүү улуунун Лөкөчөөн нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, бэйэтин кэмигэр күүстээх марафонец, дьонго-сэргэбэ Сүүрүк Кирилэ диэн аатынан биллибит спорт бэтэрээнэ, норуот ырыаһыта, маастара, олонхочута, алгысчыта Кирилл Никонович Никифоров-Лөкөчөөн.

Талааннаах киһи айара-тутара кэллэбинэ олус сыралаах «ыар» үлэ эйгэтигэр умсар, букатын сана суолу тыра сатыыр мунгар ылларар, онтута булгуччу туолары ирдиир, эрэйэр, булгуччулаах эбээһинэс курдук буолар. Кирилл Никонович эмиз күн бүгүн, 70 сааһын лаппа ааһыар диэри, күн бокуойа суох айа-тута сылдыар киһи. Кини айымньыларын, олонхолорун кытта билсистэххинэ, илиитин иминэн онорбут оноруктарын илэ көрдөххүнэ, туттаххына-хаптаххына, ырыатын иһиттэххинэ, бэйэтэ туппут «Арчы», «Олонхо» дьиэтигэр сырыттааххына уонна тус бэйэтин кытта кэпсэттэххинэ, алтыстаххына эрэ кини кэскиллээх санаалаабын, дирин толкуйдаабын, ис дууһатынан, туох баар сыратын-сылбатын биэрэн туран үлэлихамсы, айа-тута сылдыарын тутта сэрэйэбин, сыаналыыгын.

Кини 1938 сыллаахха Бүлүү оройуонун Баппаҕаайы нэһилиэгэр колхозтаах кэргэнигэр төрөөбүтэ. Аҕата Никон, ийэтэ Балбаара эрдэ өлөн, тулаайах хаалбыта. Сэттэ бииргэ төрөөбүтүттэн эдьийэ Аана, убайа Ньюкулай уонна кини киһи буолбуттар. Кирилэни эбэтэ эмээхсин иитэн-харайан улаатыннарбыт. Оскуолаҕа үөрэнэр сылларыгар интернакка олорон, сайынын ыалга үлэлээн сылдыбыт.

Улаатан иһэн, Бүлүү куоратыгар аҕатын быраатыгар Никифоров Марк Николаевичтаахха олорон, промартель эстэлээригэр ис-тас үлэлэргэ үлэлээбит. Онтон 1959 сылаахха армияҕа ынгырыллан, Хотугу Муустаах муора кытытыгар үс аңар сыл сулууспалаабыт. Армия кэнниттэн Үөһээ Бүлүү Боотулуутуттан төрүттээх Гаврильева Татьяна Титовнаны кэргэн ылан, биэс оҕону төрөтөн, уон үс сиэн-нэнэн, күн бүгүн Үөһээ Бүлүү ытык мааны ыала буолан олорор.

Кирилл Никонович төрдүн-ууһун туһунан манньк кэпсэнэр: «Кирилэ чугас аймахтарыгар мунурдара биллибэт күүстээх, сүүрүктэринэн аатырбыт кус быһый дьон баалара үһү. Аҕатын эһэтин кытта бииргэ төрөөбүт Моруот, Анкыр диэн дьон эһэбэ сэптэммэтэх, кыһыл илиилэринэн бултуур, ханнык да аарыма лөкөйү өлөрдөхтөрүнэ ортотунан быһа охсон, аңардытын сүгэн киллэрэн, дьиэлэригэр астыыллара үһү. Таайа Дьоллойо Сүүрүк диэн эмньик убаһаны хонууга үргүтэн баран сырсан тутар кус быһый киһи эбитэ үһү. Эбэтэ, Оппуруоһа эмээхсин, Баппаҕайы, Лөкөчөөн олохтоохторо умнубат улуу кырдыбаастара эбит. Оҕо сылдьан остуолга сыһаах баттанан олорон, инники туох буолуохтаабын, хас хонугунан ханнык хоһоһо кэлиэбин, туох көлөлөөбүн, сүөһүлэриттэн хайдах дьүһүннээх ыһах дуу, оҕус дуу төрүөбүн кэпсиирэ үһү. Бэл диэтэр, Икки Күүлэлээх уонна сэттэ тумуллаах Нымсах диэн эбэлэрэ онгойо уолан оттуур ходуһа буолуохтарын туһунан уот харахха эппит. Ити кэпсиирин биирдэ Көбдүөхэй ойуун, эһэтэ, истэн баран: «Ити оҕо, бэл, мин баарбыттан кыһаллыбакка сангарар, атын сиртэн айдарылаах оҕо, оҕобутун харыстаан иитин, биһиги туйахпытын хатылыыр киһи», - диэн эппит уонна Иэхэлимэ Куо диэн аат инэрбит. Ити кыыс кэлин эдэр сааһыттан икки харабынан көрбөт буолбут. Ол да буоллар ыарыһах туһунан ыалдыбытын, төһөнөн үтүөрүүбүн этэн биэрэрэ үһү. Айылбаттан сибээстээх буолан буолуо, 100 сааһыттан тахсан баран, Бүлүү куоратыгар олорон өлөөхтөөбүт».

Туох барыта силистээх-мутуктаах. Кирилл Никонович баардаҕа баппатаҕа буолуо, отуччатыгар тийэн баран спордунан дьарыктанан, күүстээх сүүрүк аатын ылбыт, түөрт уонуттан тахсан баран «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн», кэлин «Айдааннаах айаннаах, ала буурай аттаах Мохсоһоллой Боотур», «Күүдээннээх кутуруктаах күдэн кугас аттаах Күн Эрбийэ Бухатыыр» диэн олонхолору сурукка түһэрэн дьонугар-сэргэтигэр бэлэхтээбитэ. Маны таһынан байанайдаах булчут. Эбэ көмүс хатырыктаабыттан, аар тайҕабыт маанылаах кыылыгар, кырдыбааһыгар тийэ бултуйар. Ону аңардас

дьиэтигэр онгорбут араас кыыллара, көтөрдөрө, көрбүт эрэ сөбүөн курдук онгоһуллубут чуучалалара туоһулууллар. Айылҕаны, эмтээх от арааһын билэринэн эмиэ аатырар. Элбэх киһиэхэ көмөлөспүтэ, сүбэ-ама биэрбитэ, эмтээбитэ эмиэ үгүс. Кини талаана манан эрэ мунурдаммат, чаччы да айылҕа анаабыт киһитэ. Ол туһунан, төһө да чугас киһим, аҕам буолтун иһин, кини талааныгар, кыаҕар сүгүрүйээччи, үрдүк сыанабыл биэрээччи киһи буоларым быһыытынан, үөһө суруйан саҕалаабытым курдук, үһүс сирэйтэн, саас-сааһынан сааһылаан сырдатан көрүүм.

Олонхоһут, тойкуеут быһыытынан сирээдийэн тахсыы

Кирилл Никонович 1982 с. Үөһээ Бүлүүгэ тэрилтэлэр икки ардыларыгар оройуон иһигэр ытыллыбыт фестивалга аан бастаан олонхолоон, дьон-сэргэ биһирэбилин ылбыта. Манна кини кимиэхэ да биллэрбэккэ кичимнээн суруйа сылдьар «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн» диэн олонхотуттан быһа тардан толорбута. Ити кэмнэ кини лесхозка үлэлиирэ. Онтон олонхо суруллан, харата кумаабыга түспүтүн кэннэ, олонхотун толорорун аан бастаан Балаҕаннаах, Өргүөт, Мэйик олохтоохторо истибиттэрэ. Өссө бу сыл алтынньы 13 күнүгэр П.А. Ойуунускай аатынан литературнай музейга олонхоһуттар өрөспүүбүлүкэтээби күрэхтэрэ буолан ааспытта. Онно Кирилл Никонович эмиэ «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэниитэн» быһа тардан толорон, «Бэлэм буол» хаһыат дипломана буолбута. Бу күрэххэ Иван Михайлович Жендринскэй «Төбөт төрүүх», Андрей Титович Титаров «Хардааччы бухатыыр» диэн олонхолорун толорбуттара. Дьэ бу мантан ыла кини кынат үүннэринэн, олонхо эйгэтигэр «букатыннаахтык» киирбитэ. 1983 сыллаахха «Өбүгэбит үгэһин сайыннарыабын» диэн ыстатыйатыгар суруйан турар: «Ытык кырдыаҕастарбыт өрөөбүт уостарын өһүлэн, хоммут уостарын хоннорон, кэрдийс хабарбаларынан кэккэлэтэн, аламаҕайдык ыллаабыттары, хомуһуннаахтык туойбуттары үйэтитэр туһугар, үөрдүһэн-ханыылаһан үөскээбит үөрүү-көтүү үөтэллээх, үүнэр ыччат дьоннорбут өйдүү-саныы сылдьалларын курдук, олонхоһут барахсанна кыымна саҕыабын, төлөһөнө күөдүтүөбүг — диэн этиэхпин баҕарабын.»

Онтон 1991 сыллаахха Үөһээ Бүлүү народнай театра ыһыахха олонхо үстэн биир чааһын испэктээкил онорон туруорбута.

Оруолларга Моруот Боотур ошоньор — Николай Корякин, Кыыс Кылаарытта эмээхсин — Валентина Семенова, Хабытта Бэргэн — Василий Васильев, Иэхэлимэ удабан — Лидия Афанасьева, абааһы кыыһа — Валентина Степанова курдук төрүт култуураны үйэтитиигэ дууһаларын биэрэн туран үлэлэхэ сылдьар дьон оонньообуттара. Манна Кирилл Никифоров бэйэтэ Дабдака ойуун оруолун ылан толорон, аны артыыс быһыытынан талаана арыллыбыта. Бу туһунан Л. Васильева: «Талаан норуокка баар диэн чэхчэ итэбэйэбин» — диэн сөбөн хаһыакка суруйбута баар. Олонхо-испэктээкили аан бастаан сүрэхтээбит киһинэн буолар Фома Баскаров. Премьератын киэһэ бастакы сиэнэ күн сириҥ көрөн, уолчаанна театр артыыстара «Хабытта» диэн таптал аат инэрбиттэрэ.

Кирилл Никоновичка 1993 сыл киниэхэ элбэх ситиһиини, кыаһыны-хотууну аҕалбыта. Бастатан туран, «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхото ситэн-хотон, улахан сыанаба туруоруллубута. СР култууратын туйгуна, народнай театр режиссера Татьяна Борисова ылсан, сангалыы эргитэн-урбатан туруорбута, Үөһэ Бүлүү народнай театрын аатын үөһэ көтүппүтэ. Кини: «Олонхону испэктээк онорон туруоруу дэбигис күдээринэ буолбакка, элбэх сыралаах үлэттэн ситиһиллэр», — диэн аһаҕастык билинэр. Бу олонхо иккистээн улахан сыанаба 1999 сыллаахха кулун тутар 13 күнүгэр көрөөччү дьүүлүгэр таһаарыллыбыта. Манна олонхо декорациятыгар улахан сыанабыл бэриллибитэ. Кини ааптарынан буолар художник Тохман Бойтунов.

Маарыйа Матаахаба «Ураанхай саха олонхоһута» — диэн ыстатыйатыгар Кирилл Никифоровтан ыйытан турар: «Эйиэхэ, Кирилэ Ньыыканабыс, Үөһээни Үрүн Айыылар үгүс талааны, элбэх идэни бэлэхтээбиттэр. Эн олору сандаара тахсар сардангалаах манган күн сырдыгын курдук харыстаан, сылаанньыгас сылааһынан сырайан бар дьонгор тиэрдэбин. Олонхоһуккун, эмиэ да тойуксуккун. Эн итилэри хайдах дьүөрэлиигин?» — диэн. Онуоха Кирилл Никонович: «Олонхоһут киһи тойуксут буолар, тойуксут киһи олонхоһут буолар. Олонхон диэн тойуктар түһүлгэлэрэ, элбэх тойук томторо, Тойон түһүлгэ буоллаба дии. Мин тойуктарым үксэ алгыс дьүһүлгэнигэр олобураллар» — диэн эппиэтээбит. Дьэ, итиннэ сытар Кирилл Никоновичы аатырдыбыт, истибити эрэ сэнгээрдибит сүдү күүс, кистэлэн — кини тойуктара бэйэтэ ураты алгыстар.

1993 сыл «Дьыэрэй тойугум» диэн бэс ыйыгар П.А. Ойуунускай төрөөбүтэ 100 сыла туолар үбүлүөйүгэр анаан ытыллыбыт тойук-

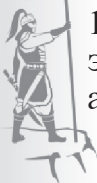
суттар өрөспүүбүлүкэтээби күрэхтэригэр Гран-при аатын ылбыта. Бу манна өрөспүүбүлүкэ араас улууһуттан 18 аатырбыт тойук-сут кэлэн, бэйэлэрин кэрэ куоластарын иһитиннэрбиттэрэ. Үөһэ Бүлүүттэн киниттэн ураты Лидия Степановна Афанасьева, Анастасия Афанасьевна Кардашевская ситиһиилээхтик кыттыбыттара. П.А. Ойуунускайга анаан «Дорҕоонноох тойугун дуораһыйа туруохтун!» диэн кыайыыны ажалбыт тойуга «Үөһэ Бүлүү» хаһыат ыам ыйын 25 күнүгэр тахсыбыта.

Эмиэ бу сыл сэттиньи 3-10 күннэригэр Санкт-Петербурга Америка биллиилээх фольклорина Альберт Бейтс Лорд кэриэнигэр аналлаах Аан дойду норуоттарын фольклорун конференциятыгар кыттыыны ылбыта. Бу конференцияны Петр Великэй аатынан Антропология, Этнография музея, Америка Миссури штатын университетта, Россия бөдөҥ научнай институттара, Санкт-Петербург учуонай сэбиэтэ, наука уонна үрдүк үөрэхтээһин кэммитиэтэ тэрийэн ыыппыттара. Манна Саха сириттэн фольклор көрүҥнэриттэн толорооччу быһыытынан 4 киһи кыттыбыта, онно 1 чаас устата «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхотуттан иһитиннэрбитэ.

Аны нөнүө күнүгэр 2 чаас устата Саха сириттэн сылдыар толорооччулар тойуктарын истиигэ. Манна Кирилл Никоневич «Дуорай тойугум», «Аар хатын алгыһа» тойуктарын толорбута, оһуохай тылын эппитэ. Бу манна Америка учуонайа, тойон доктор Джон Фуми Кирилл Никифоровка 1996 сылга Америкаҕа ытыллыахтаах, эмиэ маннык конференцияҕа кыттыыны ыларыгар, ыңгыры сурук туттарбыта, Маннык суругу Саха Өрөспүүбүлүкэтин делегациятын салайааччыта Ю.И. Шейкин эмиэ туппута.

Онтон 1994 сыллаахха ыам ыйын 3-8 күннэригэр күннээх Казахстанна тюрк тыллаах омуктар Аан дойдутааҕы симпозиумнарыгар кыттыбыта. Бу симпозиумна Саха сириттэн 5 буолан — делегация салайааччыта Аиза Петровна Решетникова, дакылааччыттар Иван Алексеев, Ксенофонт Уткин уонна толорооччулар С.С. Шишигин, К.Н. Никифоров барбыттара.

Саамай үөрүүлээбэ, симпозиум арыллар улахан концернын Кирилл Никифоровка алгыс тылынан арыттарбыттара. Ол туһунан маннык этэр: «Киэһэ 7 чааска куорат саамай улахан концертыыр саалатыгар симпозиуму аһар тэрээһин буолла. Ити күн сарсыарда 10 чааска миигин консерваторияҕа ыңгыран ылан, бэйэм тылбынан эбүрдэ, алгыс тылын толорорбор көрдөстүлэр. Тойук ырыатынааҕар арыычча уһатан толордум. Онтон сүбэлэһэн баран, киэһэ 7 чааска

симпозиуму аһар концеру ити тойуккунан аһабын диэтилэр. Соһуйан да, долгуйан да хааллым». Дьэ, ити курдук, өбүгэлэрбит үтүмэн сыллар анараа өттүлэриттэн бүөбөйдээн-бүөбөйдээн ажалбыт тылларынан ыллаан долоһутан, Аан дойду үөрэхтээхтэригэр иһитиннэрбитэ.

1994 сыллаахха атырдыах ыйын 15-21 күннэригэр Дьокуускай куоракка «Устный эпос: Проблемы истории, теории сказительства» диэн темаҕа Альберт Бейтс Лорд кэриэһигэр аналлаах III Аан дойдутаабы конференцияҕа эмиэ «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн» диэн олонхотунан кыттыбыта. Манна да, Кирилл Никонич улахан болжомтону ылан, Бүлүү Кыһыл Сыырыгар кииннээн үлэлиир, араас омук ньыматынан эмтиир «Ньыыкан» компанияҕа ылыллыбыта. Кини ырыата эмтиир дьобурун бэлиэтии көрөн, компания директора В.А. Алексеев Кирилл Никонич биир ураты дьобурун арыйбыта. Бу конференцияҕа өссө биһиги биир дойдулаахпыт Лидия Степановна Афанасьева «Хонуктаах сир хоннохтоох, күөнэ көбөччөр аттаах Эрэли Бэргэн», Николай Калинович Шамаев «Дьоруо хонгор аттаах дьоллоох-соргулаах Дьоробостой Бэргэн» диэн олонхолорунан кыттыыны ылбыттара.

Конференцияны тэрийэр комитет председателэ, филология доктора Б.Н. Путилов (Санкт-Петербург) олонхо киэһэтин түмүктүүрүгэр: «Собото бу олонхо киэһэтин эрэ иһин манна Аан дойдуттан кэлиэххэ сөп эбит» – диэн үрдүктүк сыаналаабыта.

1996 сыллаахха атырдыах ыйын 20-26 күннэригэр V Аан дойдутаабы Альберт Бейтс Лорд кэриэһигэр уонна казах аатырбыт ырыаһыта, музыкана Джамбул Джабаев 150 сааһын туоларыгар аналлаах Евразия дойдуларын музыканнарын, номохторун толорооччуларын истиигэ Аан дойдутаабы фестиваль буолан ааспыта. Манна барыта 20-тэн тахса дойдуттан кэлбиттэрэ. Биһиги Сахабыт сириттэн толорооччу быһыытынан собото Кирилл Никифоров эрэ барбыта. Кирилл Никифоров ырыата фестиваль 16 туйгун нүөмэригэр киирсэн, түмүк концерка кыттар чиэскэ тиксибитэ. Манна казах норуотун аатырбыт артыыската, музыкана Саида Емкеева улахан махталын эппитэ уонна Кирилл Никоничка үйэ саас бэлиэтэ буолар түөскэ анньыллар казах ытык дьаралыгын туттарбыта.

1996 сыл алтынны 1-15 күннэригэр Хотугу эргимтэ олохтоох омуктарын фольклорун толорооччулар Аан дойдутаабы конгресстарыгар Америка Калифорния штатыгар баран, 9 куоракка олонголоон, туйан, мас онһуктарын көрдөрөн, сахатын норуотун баай

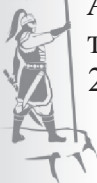

фольклорун үйэ-саас тухары хаалларбыт үгэстэрин араас омуктар талааннаахтарыгар иһитиннэрэн, көрдөрөн кэлбитэ.

1996 сыл Дьокуускай куоракка С.А. Зверев 100 сааһын көрсө ытыллыбыт өрөспүүбүлүкэ күрэзэр Үөһээ Бүлүү народнай театра Кирилл Никифоров «Айдааннаах айаннаах Ала Буурай аттаах Мохсоболлой Боотур» диэн иккис олонхотун испэктээк гынан туруоран, II миэстэлээх лауреат үрдүк аатын ылан, кыайы-хотуу көтөллөөх кэлбитэ. Бу олонхо Туймаада хочотугар – Дьокуускай куоракка – иккистээн Кирилл Никифоров 60 сааһын туоларыгар туруоруллан, эмиэ киэн биһирэбили ылбыта. Олонхону Таатта, Чурапчы, Амма, Нам, Бүлүү устатынан туруорбуттара. Маны таһынан театр Аан дойдутаабы күннэрин көрсө Сунтаар улуугар Бүлүү сүннүн улуустарын народнай театрдарын С. Зверев-Кыыл Уола төрөөбүтэ 100 сылын көрсө «Аман өскүнэн арчылан» диэн ааттаах олонхо күннэригэр баран кыттан, II бириистээх миэстэбэ тиксэн кэлбиттэрэ. Бу сырыыга театр директора Алберт Афанасьев «Эдэр, элбэби эрэннэрэр директор», Татьяна Борисова «Самай кэрэхсэнэр үлэлээх режиссер», Үөһээ Бүлүү өрөспүүбүлүкэтээби гимназиятын II кылааһын үөрэнээччитэ Вадим Константинов «Бастың оруолу арыыы иһин» ааттары, өрөспүүбүлүкэ норуотун айымньытын дьиэтин Бочуотунай грамотатынан олонхоһут-тойуксуттар Кирилл Никифоров, Лидия Афанасьева биһирэммиттэрэ.

Олонхону эттээн-сииннээн испэктээк гынан туруорбут режиссер Татьяна Борисова олонхо туһунан манныгы этэр: «Кирилэ бу олонхото, мин санаабар, ханнык да олонхоҕо маарыннаабат, туһунан суоллаах-иистээх, туһунан тыллаах-өстөөх. Сюжета да олус интэриэһинэй. Олонхо саха киһитигэр сүрүбэр-быарыгар чугас, хайдах эрэ экин-хааннын, куккун-сүргүн кытта ситимнэһэ сылдьар. Мин эрэ буолуо дуо, толорооччу артыыстар бары даһаны, бу олонхону бэлэмниир кэммитигэр элбэби биллибит-көрдүбүт, аахтыбыт. Үчүгэйэ диэн, олонхобут ааптара бэйэтэ сүрүн оруолу толорор, репетиция кэмигэр туох эмит итээн наада буоллабына, сонно тута тылбытын-өспүтүн этэн, чочуйан биэрэн, тыын угар».

Кэлин, 2007 сыллаахха, бу «Айдааннаах айаннаах Ала Буурай аттаах Мохсоболлой Боотур» олонхону Татьяна Борисова Александр Адамовтыын (устааччы режиссер) киинэ гынан устан, диискэбэ таһааран, култуура эйгэтигэр биир улахан хардыыны онорбуттара. 2008 сылга Сахафильмнэ көрдөрөн, киинэ-испэктээк диэн аатынан

сүрэхтээбиттэрэ. Нам улууһугар ытыллыбыт киинэ фестивалыгар баран, ситиһиилээхтик кыттыбыттара.

Дьэ ити курдук, олонхо-испэктээх, киинэ-испэктээк диэннэр ити кэмнэргэ биир эмэ баара биллибэт этилэр, онон бу хардылары санга суолу солооһун, санга айаны саҥалааһын, санга сүүрэн курдук эмиэ ылыныахха сөп.

Кирилл Никонович дөссө кэчкэ ситиһиитинэн буолар 2001 сылга Японияҕа от ыйын 9 күнүттэн 30 күнүгэр дылы Аан дойдутаабы ырыаһыттар, айылҕаттан айдарыылаахтар фестивалларыгар 1060 киһи киирэр Токио куорат театрыгар Сахатын сириин фольклорун көрүнүн – Аал уот иччитигэр сүгүрүйүүнү – алгыһы көрдөрүүтэ буолар. Бу манна дьоппуон аатырбыт ырыаһыта, эмчитэ, консерватория профессора хотун Кирико Сани сүдү махталын дьоппуон норуотун аатыттан эппитэ. Кирилэ алыптаах алгыһыгар сүгүрүйбүтэ, өйдүү-саныы сылдыарыгар «ышын» бэлэхтээбитэ. Дьоппуон омок «VOICES» диэн сурунаалыгар реклама быһыытынан Кирилл Никифоровы «Шаман-саха» диэн балаһаҕа мэтириэтин омордубуттара. Кирилэ кэпсириинэн, киэһэ Токио куоракка айаннаан иһэн халлаанга харбаһар очуос хайалар курдук уорабайдары сөбө иһэн көрдөбүнэ, кинини майгынныыр киһи биэс этээстээх дьыэ саҥа буолан уотунан умайа, сырдыгынан сыдыайа турарын көрөн, мунааран ылбыт. Ону баара кинини кэпсиир рекламалара эбит. Сөрү диэн сөхпүт, бэри диэн бэркиһээбит – бэйэлээтэр бэйэтэ оморор эбит.

Кирилл Никонович үлэтин үрдүктүк сыаналааһынынан буолар, 2004 сыллаахха Бүтүн Россиятаабы норуот айымньытыгар ситиһиилэрин иһин «Душа России» национальной бириэмийэ лауреатын аатын ингэри. Бу туһунан «Якутия» хаһыат корреспондента А. Дмитриев маннык суруйар: «Учредителем этой Премии является Федеральное агентство по культуре и кинематографии РФ и Государственный Российский дом народного творчества. Всего на эту премию претендовали 215 человек. В номинации «Народный сказитель, исполнитель эпоса» лауреатом стал исполнитель якутского героического эпоса олонхо Кирилл Никифоров. Об этом говорится и в поздравительной телеграмме членов художественно-экспертного совета на имя министра культуры РС (Я) А.С. Борисова».

2005 с. Мэнгэ-Хангалас улууһугар Кыайыы 60 сылыгар уонна Манчаары Баһылай 200 сааһыгар ананан ытыллыбыт ыһыахха өрөспүүбүлүкэтээби тойук күрээбэр кыайыылаах аатын сүкпүтэ.

2006 с. ЮНЕСКО генеральной директора Коитиро Мацуура Саха сиригэр ыалдьыттырын чиэстээн ыытыллыбыт «Живые традиции олонхо» өрөспүүбүлүкэтээби фестивалга кыттыыны ылбыта. Онтон балаҕан ыйыгар Кыргызтан Бишкек куоратыгар Бастакы Аан дойду норуоттарын эпостарын фестивалыгар баран кыттыбыта.

2007 сыллаахха Амма улууһугар В.М. Новиков-Күннүк Уурастыырап уонна Саха сиригэр үтүөлээх артыыһа, олонхону толорооччу — ырыаһыт У.Г. Нохсоров-Куутук төрөөбүттэрэ 100 сылыгар аналлаах «Олонхо дойдутун оботобун» диэн өрөспүүбүлүкэтээби фестиваль-күрэххэ кыттыыны ылбыта. Бу сыл балаҕан ыйыгар «Эпосы мира на земле потомков Джангара» диэн Калмыкияга буолан ааспыт Иккис Аан дойду норуоттарын эпостарын фестивалыгар баран, эмиэ сахатын олонхотун толорон, иһитиннэрэн, дьон сэнгээритин ылан кэлтэ. Бэйэтэ этэринии «ханна да сырыттар олонхотун агитациялыы, пропагандалыы сылдыар». Онтон эмиэ бу сыл ахсынньытыгар Москва куоракка Саха сиригэр күннэригэр баран кыттыыны ылбыта.

2008 сылга икки төгүллээн Гран-при буолбута: «Дуорай алгыстаах тойугум» тойуксуттар өрөспүүбүлүкүтээби күрэхтэригэр «Көмүс кылыһах», Туймаада Улуу тунах ыһыаҕар «Лучший исполнитель тойук» аатын сүкпүтэ.

2009 сылга саха национальной көрүннэригэр «Манчаары оонньуулар» XVIII-с спартакиадатын уонна Бүлүү куорат төрүттэммитэ 375 сылыгар аналлаах «Үрүг тунах» ыһыах чэрчитинэн ыытыллыбыт «Манчаары добун тойуга» диэн өрөспүүбүлүкэ күрэхтэригэр тойукка уонна туойсууга кыайыылаах аатын ылбыта уонна «Алгыстаах олонхотун» анал аата ингэриллибитэ.

2010 сылга Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын уонна духуобунай сайдыытын министиэристибэтэ, А.Е. Кулаковскай аатынан норуот айымньытын киинэ уонна «Олонхо театра» П.А. Ойуунускай аатынан Тааттатаабы народнай театр төрүттэммитэ 50 сылыгар анаан театрдар уонна айар коллективтар икки ардыларыгар олонхо-испэктээкиллэри туруорууга күрэх ыыппыта. Бу манна Үөһээ Бүлүүтээби народнай театр Кирилл Никифоров үһүс «Күүдээннээх кутуруктаах күдэн кугас аттаах Күн Эрдийэ Бухатыыр» диэн олонхотун туруорбута. Манна ааптар бэйэтэ «Бастын тойуксут», оттон театра «Бастын олонхо театра», «Бастын олонхо-испэктээкил» диэн үрдүк ааты ылан, улахан ситиһиилэммитэ.

2011 сылга Бүлүүгэ ыытыллыбыт «Аптаах мааска» диэн фестивалга эмиэ бу олонхонон баран кыттан, «Бастын олонхо көстүүмэ» диэн анал ааты ылан кэлбиттэрэ.

Кэлинги кэмнэ ухуйаан быһыытынан оскуола оҕолорун, эдэр дьону сизэргэ-туомна, үгэстэргэ, олонхоҕо үөрэтэр, дьарыктыыр. Бүгүнгү күнгэ кини курдук Ийэ тылбыт баайын, сүмэтин этигэр-хааныгар ингэринэн илдэ сылдыар айылҕа анаабыт дьоно ахсааннаах. Онон манньк дьон аттыбытыгар баалларын тухары, кинилэртэн үөрэнэн хааларга дьулуһуохтаахпыт. Кирилл Никоневич бэйэтэ ухуйаанын туһунан манньк кэпсиир: «Олонхо нөнгүө оҕолор Ийэ тыл ситимин тутталлар, дорҕоон, тыл көбүлүүр күүһүнэн айар-тутар талааннара арыллар, өйдөрө-санаалара тобуллар, ис сүр кыахтаналлар, удьуор утумун ситимэ күүһүрэн сахалыы тыын, итэбэл сүрүннэнэллэр. Онон оҕолор олоххо тардыһылаах, дьулуурдаах, эрэллээх буола улааталлар».

Дьэ ити курдук, Кирилл Никоневич Никифоров айар абыланг умсулҕаныгар ылларан айа-тута, үгүс дойдуну үтүөлээхтэрин, айылҕаттан айдарылаахтарын кытта алтыһан, аан дойдуну анаара, туспа сири тоһумурдуу, биһиги саха норуота үйэттэн үйэбэ атын омукартан биир чабылхай уратыбытын олонхону тилиннэриигэ сүдү кылаатын киллэрсэ, төрүт култуурабытын үйэтитиигэ бэри-ниилээхтик үлэлэһэ сылдыар.

Айыһыттаах алгысчыт

Кирилл Никоневич дөссө биир алгысчыт диэн ураты идэлээх. Ол туһунан Мария Матахова манньк суруйан турар: «Устар ууну сомоҕолуур олонхоһут да, тойуксут да быһыытынан ситэн-хотон баран, аны туран Кирилэбит аатырбыт алгысчыт буолан турда! Дьэ, ханныгын да иһин силигилээн иһэр ситэри талаан диэбэккит дуо!»

Алгыһы былыр былыргыттан даһаны олох аһытын-һулуутун этинэн-хаанынан билбит, итии куйааска сыраллыбыт, тостор тымныыга хатырҕаабыт, сааһырбыт киһи толороро. Алгысчыт киһи хаһан да аһы-хара сыстыбатах тунал маһан хаар ырааһыны, сарсыардаангы кыыс сарыаллыы сырдык дуһалаах, айылҕаттан айдарылаах такаллыбыт киһи буолуохтаах. Хас сайын ахсын долгуйар Дьокуускай куорат үрдүк-мөнгүн үөтэлигэр, тулланнаабат томтордоох Туймаада эбэ хотун киэн туонатыгар саха дьоно самаан сайыны көрсөр ытык ыһахтарыгар, төрүт омук дьоно төбүрүүннэн түмсэр төһүүлээх түһүлгэлэригэр биһиги Кирилэбит үрүн сылгы, үрүн көмүс сиэлинэн онһулуубут дэйбииринэн садыс гынан

далбаатанан, дыангы-дыаһабы, куһаҕан санааны кыйдаан, үөһээ үрдүк айыылардыын быһаччы быһаарсан, алгыс тылынан ааттаһан, кырылас кымыһынан айах тутан, албаан-силээн бардабына, чахчы даҕаны киһи киһилээхпин, саха сахалаахпын дэтэр. Оччоҕо улуу Туймаада эбэ хотун улахан талааннаахтара даҕаны сүһүөхтээх бэйэлэрэ сүгүрүйэллэр, хоолдуктаах бэйэлэрэ хонкуйаллар. Оччоҕо...»

Кирилл Никонович Туймаада хочотун Улуу Тунах Ыһыаҕар сэт-тэтэ алгыстаан турар. Ити иһигэр алгыс тылын этэн, тойук туойан аламай манган күнү көрсүү сиэрин-туомун толоруу кытта баара. Оттон бэйэтин улуунун ыһыаҕын кини эрэ албаан арыйдабына сатанар курдук, оччоҕо эрэ дыон-сэргэ санаата көннүөрэр, астынар. Оннук кинини дыон күүскэ ылынар, итэбэйэр.

Дөссө кэлинни кэмнэ дыон үөрүүтүн-көтүүтүн, ситиһиитин эбэтэр хомолтотун, туох эмит ыараханна, санааҕа-оноҕо түбэспитин үллэстэ, Кирилэ алгыһын ыла, «Арчытын» дыэтигэр тобуоруһар буоллулар. Ол эмиэ мээнэбэ буолбатах.

Бачча элбэх дыобур биир киһиэхэ түмүллүүтэ чахчы да сөхтөрүөн сөхтөрөр.

Уран тарбахтаах уус

Кирилл Никонович дөссө уран тарбахтаах уус. Кини онһуктара элбэх фестивалларга, быыстапкаларга кыттыбыттара. Аан бастакы «Ыһыах тэрээһинэ», «Сир онһуга», «Саһыл сыһыы» (1968 с.), «Кийиит сүктүүтэ», «Булчут төннүүтэ» диэн мастан онһуктара Улуу Москваҕа норуот хаһаайыстыбатын Бүтүн Союзтаабы быыстапкатыгар тийэ кэрэхсэммиттэрэ. Былыргы хотун баай дыахтар илин кэбиһэрин, ытарбатын алтантан чочуйан онһорбута үгүс дыон биһирэбилин ылбыта.

Хатын удыурбайынан «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» диэн бэйэтэ суруйбут олонхотун персонажтарын онһорбутун Сахатын сириг улуустарынан, Дьокуускайынан, Санкт-Петербурунан, Москванан, Калмыкиянан, Кыргызтанынан, Казахстанынан, Американан, Япониянан илдэ сылдьан быыстапкалаабыта.

1997 сыллаахха «Уус удыура» улуустаабы уус-уран онһуктары дыэ кэргэнинэн көрүү быыстапкатыгар кини дыэ кэргэнэ II миэстэни ылбыта. Онно бары – 5 саастаах сиэнигтэн саҕалаан, ким тугу сатыырынан онһорон киллэрэн кыттыбыттара.

2003 сыллаахха мас онгохуктарынан «Традиции и современность в искусстве народных художественных промыслов и ремесел Крайнего Севера и Дальнего Востока» диэн I региональной быыстапка-дьаарбанкаҕа кыттан үрдүк ситиһиилэммитэ.

2005 сыллаахха «Сверкай алмазами, Победа!» диэн кыайыы 60 сылыгар аналлаах өрөспүүбүлүкэбэ ытыллыбыт онгохуктар күрэхтэригэр лауреат аатын ылбыта.

Аны туран, Кирилл Никонович дьиэ тутууччы быһыытынан дьонно-сэргэбэ киэнник биллэр. Дэлэбэ: «Дьиэни көрүөх бэтэрээ өттүгэр, аҕыйах хонук иһигэр испиискэ сототун сааһылыыр кэриэтэ онорон-тутан кэбиһэр» – диэн кэпсэлгэ сылдыа дуо? Биһиги улууспутугар кини илиитин иминэн элбэх дьиэ тутулан турар. Ол онон эрэ мунурдаммат: сувенирдары, дьиэ ис-тас көстүүтүн араастаан киэргэтэр. Кэлинни кэмнэ сахалыы мандар оһуордаан дьиэ тэрилин, сандалы остуол арааһын, суунар сири, устуулары, ыскамыайкалары уо.д.а. оноруунан дьарыктанар.

Кини дьиэ тутарын туһунан уһун кэмнэ бииргэ үлэлээбит табаарыһа Семенов Василий Иванович-Күүс Баһылай кэпсээбитин Егор Семенов хаһыакка суруйбута баар: «Кирилэ кыратын көрүмэ, этэ суох барыта ингир киһи. Кини маһы суорарыгар биһиги курдук быһыта сынньан суорбат, кини суорбута харбыл курдук буолааччы, 8x12 м иэннээх дьиэтин тутарыгар кими да көмөлөһүннэрбэккэ бэйэтэ туппута. Хайдахтаах да бэрэбинэни ангар баһын көтөхтө да, таптаабытынан тутууччы», – диэн. Ону туоһулуур ити ыстатыйаҕа өссө биир түгэн баар – Филипп Игнатьев сөбөн кэпсээбитэ: «Дьиэтин маһа итээбитигэр, биэрэк анныгар, өрүс халааныгар тутан муспут 5-6 м уһуннаах 20 устуука бэрэбинэтин санныгар уурунан үрдүк хара сыры дабайан таһаара турарын көрбүтүм. Бэрэбинэни төбөтүнэн санныгар уурда да, төһө баҕарар ыраах сиргэ илдьиэх быһыылааҕа», – диэн.

Кирилл Никонович биһиги улууспутугар онорбута элбэх. Ыһыахтыыр пааркабыт Аар Баҕах сэргэлэригэр, ураһаларыгар, Кыайыы 40 сылыгар аналлаах обелиһыгар, «Үөдүгэй» совхоз ааркатыгар тийэ.

Кирилл Никонович 2002 сыл кулун тутар ыйтан саҕалаан, сүрэбин баҕатынан аҕыс кырыылаах Арчы дьиэтин үс сыл устата эт илиитинэн тутан бүтэрэн киллэрэн, үлэлэтэ олорор. Кини бу дьиэтин саха фольклорун анаан-минээн үөрэтээччилэргэ, айар талааннаах айылҕа оҥолорунуун алтыһарга анаан туппута. Бу дьиэбэ сылдыбыт эрэ барыта бэйэлэрэ этэллэрини «саҥа төрөөбүт кыһыл оҕо курдук»

ыраастанан тахсаллар. Номнуо тыһыынчанан киһи кэлэн ыалдыыт-таан, ыраастанан барар сирдэринэн буолла. Дьон-сэргэ кэлэн Кирилэ олонхотун истэригэр, айыы кутун-сүрүн инэринэригэр, эдэр ыал уруу тэринэригэр, үбүлүөйдээх дьон алгыс ылалларыгар анаа-быт курдук тутулан, тиргиччи үлэлии-хамсыы турар.

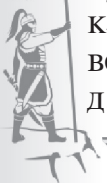
Аны туран, 2011 сылга Олонхо балаҕанын тутан бүтэрэн киллэрдэ. Манна олонхону таптаан истээччилэр, сэнээрээччилэр, Кирилл Никонович уһуяаннара кэлэн сылдьар, дьарыктанар кииннэрэ буолуо.

Мань таһынан Кирилл Никонович уруһуйдуур идэлээх. «Маннайгы булт» диэн уруһуя 1966 сыллааха аан бастаан «КЫЫМ» хаһыакка бэчээттэниэбиттэн баһаам элбэх уруһуя быыстапкаларга кыттан, дьон сэнээриитин ыллылар. Билигин Кирилл Никонович бэйэтэ суруйбут олонхотун ис хоһоонун кэпсиир уруһуя Арчытын дьиэтин биир сонун муннуга буолан турар. Ол уруһуйун иннигэр турдар эрэ, кини олонхотун ис хоһоонун кэпсээн, олонхолоон долоһутан киирэн барар, кэлбит ыалдыттарын астынналар.

Кус быһый, ат бөҕө

Кирилл Никонович Никифоров спортивной олоһор тохтоон аһар буоллааха, кэлин отуччатыгар сылдьан, түөрт оҕолонон баран спордунаан утумнаахтык дьарыктаммыта. Аан бастаан 1965 сыллааха сайын Нам оройуонугар ытыллыбыт национальнай спартакиадаҕа кыттыбыта. Эрийсиилээх күрэхтэһии 10 км дистанциятыгар быһыйдары бары тобу түһэн, спартакиада чөмпүйүөнүнэн буолбута. Ол күһүнүгэр, алтынныга, 30 км дистанцияҕа, Манчаары бириһигэр Майаҕа күрэхтэспитэ. Онно Уус-Алдан аатырбыт сүүрүгэ В. Румянцевка куоттаран иккис миэстэни ылбыта. Дьэ бу күрэхтэһии кэнниттэн улахан сүүрүк быһыытынан биллэн барбыта.

Өтөр буолбакка, сэтинньи ыйга, аны РСФСР зонатыгар улахан марафонга, ол аата 42 км 195 м сиргэ бастыыр иһин күрэхтэһиигэ Грознай куоракка барарга ыңырык кэлбитэ. Ол улахан түһүлгүбэ дойду бары куораттарыттан 80-тан тахса хамаанда кэлбитэ. Улахан куораттар иккилии-үстүү хамаанданы туруорбуттара. Россия 200-кэ күүстээх быһыйа кыттыыны ылбыта. Кинилэр ортолоругар Советскай Союз күүстээх марафонецтара Н. Ракитин, И. Горелов уо. д.а. бааллара. Ааттаахтары кытта күрэх былдыһа, күүс мээрэйдэһэ

ыраах Саха сириттэн биһиги өрөспүүбүлүкэбит марафонецтара Андрей Устинов (Майа), Роберт Егоров (Дьокуускай) уонна Кирилл Никифоров (Үөһээ Бүлүү) тийбиттэрэ. Кирилл бу күрэххэ анамыт сири 2 чаас 38 мүнүүтэнэн кэлэн, 1 разряд нуорматын толорон, үөрүү-көтүү аргыстаах эргиллибитэ.

1966 сыл киниэхэ улахан үөрүүнү ажалбыт – 30 километры 1 чаас 42 мүнүүтэнэн 32 сөкүүндэнэн кэлэн, урукку рекорду 1,5 мүнүүтэ ордугунан тупсарбыта. Бу рекорду 11 сыл буолан баран Чурапчы ааттааба Афанасий Илларионов мүнүүтэ анарынан тупсарбыт. Кирилл Никифоров рекордун туһунан И. Кычкин манньк суруйар: «Соторутаабыта Магадан уонна Саха сирин чэпчэки атлеттарын матчевай көрсүһүүлэрэ буолан ааста. Урукку өттүгэр биһиги атлеттарбыт магаданнары кытта 4 төгүл көрсүһэн турардаахтар. Ол көрсүһүүлэргэ анардастыы магаданнар кыайаллара. Быйыл хартыына уларыйда. Үс күннээх көрсүһүү устатын тухары Саха сирин спортсменнара иннилэрин биэрбэтилэр. Түмүгэр 129:124 ахсаанынан хотон табыстылар... Сана рекордары олохтообунна биһиэннэрэ да хаалсыбатылар. Ярослав Попов 6 км 72 см ыраабы ыстанан, Үөһээ Бүлүүттэн сылдыар быһый Кирилл Никифоров 30 км сири 1 чаас 42 мүнүүтэ 32 сөкүүндэнэн кэлэн өрөспүүбүлүкэ урукку рекордарын тупсардылар».

Марафонец бэйэтэ бу күрэхтэһии туһунан: «Көлөһүн тохтуулаах кыайыы этэ» - диэн сыаналыыр. Төһө да аата «Аччыгый марафон» дэннэр, 27 кыраадыстаах иитиигэ, онһулла турар элбэх тумнуулаах шоссеба сүүрүү, ону таһынан 20-тэн тахса быһыйдар эриспиттэрэ чэпчэкитэ суоҕа биллэр.

1968 сыллаахха 5 километр сири 15 мүнүүтэ 43 сөкүүндэнэн кэлэн, Үөһээ Бүлүү рекордун олохтообутун, күн бүгүнүгэр диэри бу стадионна ону тупсарар ыччат көстө илик.

1969 сыллаахха 20 км 1 чаас 7 мүнүүтэ 21 сөкүүндэнэн кэлэн маастарга кандидат нуорматын толорбута. Ол эрэн Манчаары спартакиадатыгар өрөспүүбүлүкэ иһинээби күрэхтэһиигэ ситиһилибит буолан, ити аат хомойуох иһин ингэриллибэтэбэ.

1970 сыллаахха Кирилл Никифоров юбилейнай спартакиадаба кыттыбытын туһунан долгутуулаах түгэннэри саһаран эрэр хаһыат кэпсиир: «Главный судья спартакиады отдает команду: «Внести флаг!» Его несут ведущие спортсмены республики Александр Иванов, Зоя Латышева, Олег Пак, Татьяна Иванова-Черноградская. Они подходят к флагштоку, а в это время на стадионе появляется

спортсмен с горящим факелом в руке. Его бег красив и стремителен. Факел несет сильнейший марафонец республики Кирилл Никифоров... В чаше спыхивает огонь. Он будет гореть все дни соревнований».

Бу күрэхтэһиигэ Кирилл Никифоров 5000 миэтири 15 мүнүүтэ 47 сөкүүндэнэн кэлэн, I миэстэни ылбыта. Ол сағана ити дистанцияға өрөспүүбүлүкэ рекорда 15 мүнүүтэ 13 сөкүүндэбэ тэнгнэхэрэ. Рекорду биэс-алта сыллаабыта аатырбыт быһый Афанасий Алексеев олохтообута. Онон Кирилл Никифоров куһағана суох көрдөрүүнү көрдөрбүтэ.

Бу сыл биир улахан кыайытынан буолбута РСФСР зонатыгар Барнаул куоракка Дальнай Восток уонна Сибиир зонатын күрэхтэһиигэр 5 км уонна 10 км дистанцияларга иккиэннэригэр үһүс бириистээх миэстэлэргэ киирсиитэ. Онон стадионна олорор көрөөччүлэр: «Хоту сир табата, маладьыас!» - диэн хаһытаабыттарын туһунан бэрт астынан ахтар. «Ол хаһы сүргэбин көтөбөн, Чита киһитин түөспүнэн кыайбытым уонна итинник улахан күрэхтэһиигэ үһүс бириистээх миэстэбэ тиксибитим», - диэн кэпсиир.

Кирилл Никифоров улахан масштабтаах спортсмен быһыытынан сиппитэ-хоппута. Стайерскай уонна марафонскай дистанциялары таһынан хамаанда интэриэһигэр 1500 м – 4 мүн. 17 сөк. (1965), 400 м – 58 сөк., 800 м. – 2 мүн. 04 сөк. (1967), 1200 м – 3 мүн. 20 сөк. (1967), 3000 м – 9 мүн. 02 сөк. (1971) дистанцияларга кыттан испитэ классификационнай киниискэтигэр ырылыччы суруллан сылдыар. Бу дистанцияларга II разряд нуорматын мэлдьи толороро. Оттон 20 км, 30 км, 42 км 195 м дистанцияларга I разряд нуорматыттан түспэтэбэ.

Кини элбэхтик кросска кыттыбыта эмиэ биллэр. Ол курдук, 8 км – 26 мүн. 57 сөк. (1973), 15 км – 52 мүн. 37 сөк. (1975) көрдөрбүтэ.

Күрэхтэһэрин устата араас түгэннэр бары буолан ааспыттара. Холобур, 1976 сыллаахха «Правда» хаһыат бириийигэр тымныы, хаардаах, инчэбэй күн сүүрбүттэрэ. Манна 150 спортсмен кыттыны ылбыта. Бу күрэхтэһиигэ, киһи сөбүөх, 20 км икки буолан, А. Илларионовтыын тэнгэ сүүрэн кэлбиттэрэ. Ону күрэхтэһии саамай интэриэһинэй түгэнин быһыытынан хойукка дылы ахталлар. Иккиэн Саха сирин хамаандатыгар киирсэн, Москва куоракка «Правда» хаһыат бириийигэр кыттар чиескэ тиксэллэр. Бу туһунан «Восточно-Сибирская правда» хаһыакка суруллубута.

1972 с. Чита куоракка Россия күрэхтэһиитигэр 5, 10 километрга иккис-үһүс буолбута.

Дьэ ити курдук чэпчэки атлетикаҕа 13 сыл устата Саха сиригэр сборнай хамаандатыгар сылдьан дойдутун чиэһин көмүскээбитэ. Билигин үгүс дьон: «Кирилэ курдук кыраһыабайдык, чэпчэки-чэпчэки аҕабын тарбахтарын төбөтүнэн дугуйан кынтаччы собуһу туттан, сиртэн-буортан тэйбит курдук сүүрэр киһини көрө иликпит», - дэһэллэр. Оттон Виталий Попов «Кирилинэн киэн туттабын» диэн суруйуутугар: «Саамай күннээн сүүрэ сылдьар кэмигэр 56 кг ыйааһынааҕа, 160-161 см үрдүктээбэ. Ыраах дистанцияга сүүрэр киһиэхэ унуох кырата оруолу оонньообот. Кирилл сүүрэрин киһи көрдөр көрө олоруох курдук буолааччы. Кини сүүрэр техникатын видео үөдүйэ илик буолан, уһулан ылан дьону үөрэтэр кыаллыбатаҕа хомолтолоох», - диэн бэлиэтиир.

Кирилл Никифоров сүүрэрин тухары араас күрэхтэһиилэргэ барыта 29 төгүллээн чөмпүйүөннээбитэ.

«Сүүрүүгэ кыттыым мин олохпор элбэх үөрүүнү, үгүс чиэстэһини тиксэрбитэ, элбэх сири-дойдуну, киһини кытта билиһиннэрбитэ. Онно ылаттаабыт кубоктарбын, мэтээллэрбин, жетоннарбын, дипломнарбын, грамоталарбын төрөөбүт дойдум, үөрэммит Илбэнэм оскуолатын спортивной муннугар туттарбытым», - диэн кэпсир марафонец. Ити күндү бэлэбин оскуолата 50 сааһын туолар үбүлүөйүгэр илдьэн туттарбыта.

Спорка да, искусствоҕа да сылайбат сындааһын, уһараабат уох, булгуруйбат дьулуур хайаан да наада. Бу хаачыстыбалар Кирилл Никонович биир туспа уратытынан буолаллар. Кини киһи ылсыбыт буоллабына, хайаан да тиһэбэр тириэрдэр, айылҕа анаабытын барытын олоххо киллэрэргэ дьулуһар. Ол иһин биир киһи үйэтигэр бачча элбэҕи, мунура биллибэти ситистэбэ, ситиһиэ да турдаҕа.

*Кирилл Никонович Никифоров кыһа,
Саха Өрөспүүбүлүкэтин үөрэҕириитин,
Ыччат бэлиитикэтин туйгуна
Татьяна Кирилловна Никифорова*

ОЛОБУМ ТУЪУНАН КЫЛГАС АХТЫЫ

Мин 1938 с. сэтинньи 28 күнүгэр Бүлүү оруйуонун Баппааайы нэһилиэгэр колхуостаах кэргэнтэн төрөөбүтүм. Кыра эрдэхпинэ, дьоннорум эрдэ өлөттөр, ыал устун сылдьан улааппытым.

1954 с. Бүлүү куоратыгар промартыалга араас үлэлэргэ үлэлээбитим — тутууга, эстэлээргэ.

1959 с. Армияҕа Хотугу Муустаах муора кытыытыгар Тиксиигэ 3 сыл 4 ый сулууспалаабытым. Армияттан кэлэн баран, 1962 сыллаахха Үөһээ Бүлүү кыһынын Гаврильева Татьяна Титовнаны кытта холбоһон күн бүгүнүгэр дылы дьоллоохтук-соргулаахтык олоробут.

Биэс оҕоломмуспут. Валя Якутскайга оҕо бырааһынан үлэлиир, Валентин лесной авиацияҕа инструктор, Вася ЖКХ-ҕа суоппар, Таня Үөһээ Бүлүү гимназиятыгар саха тылын учуутала, кыра уолум Кэбээйи улууһугар Кальвица нэһилиэгин оскуолатыгар эмиэ учуутал. Барыта 13 сиэннээхпит.

Эдэр сааспар көмүһүнэн уһанар этим, уруһуйдуурум, хатын мас удьурбайынан араас оҕоһуктары кыһан онорорум.

Дьахтар симэбин онортум, «Ыһыах бэлэмэ», «Сир оҕоһуута», «Маннайгы булт», «Булчут төннүүтэ», «Саһыл сыһыы» онтон да үгүс үлэлэрдээхпин. Бу оҕоһуктарым ол кэмгэ Сојуус эдэр хуруһунньуктарын, маастардарын оҕоһуктарын көрүү быыстапкатыгар кыттан, киэн биир эбили ылбыттара.

Кэнники бэйэм олонхон дьоруойдарын онорон, Саха сиригэр быыстапкаҕа көрдөрбүтүм. Үстэ бастагы миэстэҕэ тиксибиттэрэ уонна «Норуот маастара» диэн аат инэриллибитэ. Бу быыстапкабын Американын, иннэ Калифорния штатыгар тийиэ, Япониянан, Казахстанынан, Кыргызтанынан, Калмыкиянан, Москванан, Санкт-Петербурдан илдэ сылдьан көрдөрбүтүм.

Эдэр сылдьан сүүрүүнэн дьарыктаммытым. Саха сиригэр уон 13 сыл араас дойдубарынан сүүрэн, кыттан көмүскээбитим. Барнаул, Тула, Орехово-Зуево, Грозная, Чита, Новосибирская, Краснодар, Рязань, Адлер курдук куораттарга улахан күрэхтэһиилэргэ миэстэлэспитим. Саха сиригэр 3 көскө уонна 3 биэрэстэҕэ рекорд олохтообутум уонтан таһа сыл турбута. Барыта 29 төгүл бастаабытым. Ол устата үөрүү да баара, хомойуу да баара. Холубур, сүүрбүтүм устатыгар киэн Россия эбэ хотун дьоно-сэргэтэ наһаа миэхэ ыалдьаллара. «Хотугу Таба» диэн хос ааттыыллара, истиэххэ наһаа үчүгэй буолара, күүспэр күүс эбиллэр курдуга.

Туох баар сүүрэн-көтөн ылбыт кубоктарбын, мэтээллэрбин, жетоннарбын, Дипломнарбын, Грамоталарбын төрөөбүт дойдубар махталым бэлиэтэ гынан, үөрэммит Илбэнгэм оскуолата 50 сааһын ылар үбүлүөйүгэр спортивной муннугар ильдэн туттарбытым. Манна даҕатан этэр буоллааха, иккис улахан бэлэппинэн буолар, 2009 сыллааха төрөөбүт Лөкөчөөнүм буоругар тийэн, Тойон сэргэни туруоруум.

Сүүрэн бүтээт, олонхонон, тойугунан дьарыктанан бартым. Бу дьарыкпын спорду хайдах таптыырым курдук таптаабытым. Тугу толорорбун бэйэм суруйабын, онон арыычча чэпчэки курдук. Туойар тойукпун, ылыыр ырыабын суруйа-суруйа бэйэм матыып айабын, дууһам иэйэринэн уонна истээччилэргэ тийэрин курдук.

1975 сылтан бэттэх маннайгы олонхобун кыра кыралаан суруйан саҕалаабытым.

1982 сыллааха өрөспүүбүлүкэҕэ ытыллыбыт олонхо күрээбэр «Хабыр Киирсиилээх Хабытта Бэргэн» диэн олонхобунан бастакыбын кыттыбытым. Бэйэм санаабар толоруум соччото суох этэ да буоллар, быһыта, сана саҕалаан эрэр киһи диэн аһынан «Бэлэм буол» хаһыат бириийин биэртэрэ. Онно аатырбыт олонхоһуттар Андрей Титаров, Иван Жендринскэй, Каратаев курдук устар ууну сомоҕолуур, биллэр-көстөр олонхоһуттар бааллара.

Бу олонхобун 1993 сыллааха олонхо-испэктээк гынан таһаарбыппыт. Саха сиригэр киэн киэлитинэн сылдьан көрдөрбүппүт, дьон-сэргэ биһирэбилин ылта. Интэн эр ылан, «Айдааннаах айаннаах Ала Буурай аттаах Мохсоҕоллой Боотур» диэн иккис олонхобун эмиэ испэктээк, кэлин букатын киинэ гынан таһаарбыппыт. 2010 сылга аны «Күүдээннээх кутуруктаах күдэн кугас аттаах Күн Эрбийэ Бухатырбын» туруорбуппут. Дьэ ити курдук бэйэ-бэйэлэриттэн ситим тардыһан олонхолорум күн сиригэр көрбүттэрэ.

Билигин биэс уонча тойуктаахпын. Олортон уончатын таптаан, түгэн түбэстэр эрэ, үөрэ-көтө толоробун. Лаппа киэн сирдэринэн иһиллибит тойуктардаахпын. Холобур, 1996 сыллааха Казахстанга V Аан дойдутааҕы Альберт Бейст Лорд кэриэһигэр уонна казах аатырбыт музыкана Джанбул Джабаев 150 сааһын туоларыгар аналлаах фестивалга «Аар Хатын Алгыһа» диэн тойукпун толортум. Онтум биэс бастыңнар истэригэр киирбитэ. 1997 сыллааха Америкаҕа Калифорния штатыгар Беркли диэн куорат театрыгар, ону таһынан Москва Чайковской театрыгар, Санкт Петербурга «Мин сахабыннан киэн туттабын», 2001 сыллааха Японияҕа Токио куорат биир

бастын аан дойдуга биллэр улахан театрыгар «Дуораһыйа туруохтун дорбоонноох тойугун!» диэн П.А. Ойунскайга анаабыт тойукпун толортообутум.

Уопсайынан, түүр тыллаах омуктар уонна Аан дойду норуоттарын фольклорун фестивалыгар, конгреһыгар сэттэтэ кыттыыны ылым.

Олорбут олобум сындаһаннаах үлэтин сыаналаан, 2004 сыллааха киэн Россия эбэ хотун «Душа России» диэн үрдүкү наһарааданы инэрбитэ.

2008 сыл саамай үөрүүлээх сылым. Тааттаҕа буолбут олонхо ыһыаһар уонна киэн Туймаада Улуу тунах ыһыаһар иккиэннэригэр тойукка Гран-при аатын ылбытым «Көмүс кылыһах» уонна «Лучший исполнитель тойук» диэн суруктаах Бочуотунай грамотаны туппутум. Ити мин уһун сыллаах сыралаах үлэм түмүгэ дии саныбын.

Бу барыта соботох бэйэм эрэ ситиһиим буолбатах. Улууһум, култуурам үлэһиттэрин, норуодунай театрым – бука барыбыт ситиһиит. Уонна саамай улахан өйөбүлбүнэн буолаллар Өрөспүүбүлүкэм култуураҕа министиэристибэтэ, Аҕа баһылыкпыт Андрей Саввич Борисов, тас дойдуларга иилээн-салайан илдэ сылдыбыт Юрий Ильич Шейкин.

Билигин да инники былааным син элбэх курдук, төһөтө олоххо киирэр. Эдэрдэри кытта үлэлэһэбин. Онтум түмүктээх буолара буоллар диэн баҕа санаалаахпын.

Бука барыгытыгар барба махтал! Уруй-Тускул буолуохтун!

Кирилл Никонович Никифоров.

Үөһээ Бүлүү сэлиэнньэтэ,

Хоптолоох уул., 24

ИЙИНЭЭБИТЭ

<i>Анисимов Р.Н.</i> Олонхохут К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн уонна кини «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхото.....	4
<i>Архипова Е.А.</i> «Хабытта Бэргэн» олонхо хоһоонун тутула.	17
<i>Уткин К.Д.-Нүһүлгэн.</i> Дорбоонноох олонхолор дуорааннарын тутуһан.....	21
<i>Шейкин Ю.И.</i> Феномен современного эпического сказителя (на примере олонхосута Никифорова Кирилла Никоновича)	24
Сэттэ сэллиэлээх куртуйах ситэн-хотон көрбөт күдэннээх кутуруктаах күдэн кугас аттаах түөрт атахтаабы түөртэ ойуппат, икки атахтаабы иннигэр түһэрбэт хабыр киирсиилээх ХАБЫТТА БЭРГЭН.....	31
Хос быһаарыылар.....	346
Кылгатыылар	361
Туһаныллыбыт литература.....	362
Сыһыарыылар	
<i>Егорова Г.А.</i> Библиография.....	363
<i>Никифорова Т.К.</i> К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн олобун туһунан.....	368
<i>Никифоров К.Н.</i> Олобум туһунан кылгас ахтыы	384

Научно-популярное издание

Кирилл Никонович Никифоров-Лөкөчөөн

ХАБЫТТА БЭРГЭН

Олонхо

На якутском языке

Печатается в авторской редакции

Компьютерная верстка *А.М. Соловьева*

Оформление обложки *А.Н. Гоголев*

Дизайн *А.В. Бубякина*

Подписано в печать 24.09.2012. Формат 70x100/16.

Гарнитура «Таймс». Печать офсетная.

Печ. л. 31,2 Уч.-изд. л. 39,2 Тираж 650 экз. Заказ № 206.

Издательский дом СВФУ, 677891, г. Якутск, ул. Петровского, 5.

Отпечатано в типографии Издательского дома СВФУ